

Zabil H. Bayramlı
Bayram N. Quliyev

***Azərbaycan tarixinin farsdilli
qaynaqları***

I cild

Bakı – 2023

Elmi məsləhətçi
tarix elmləri doktoru, akademik N. Ç. Axundova

Elmi redaktor
BDU, Tarix fakültəsi, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının
müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dos. M.Q.Abdullayev

Rəyçilər
tarix elmləri doktoru N. A. Gözalova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Z. R. İslamova

Cover dizayner
A. T. Alişova

*Bayramlı Z.H., Quliyev B.N. Azərbaycan tarixinin farsdilli qaynaqları.
I cild, Bakı, "Füyuzat", 2023, 272 s*

Bu kitab ümumtürk tarixinin bir parçası olan Azərbaycan tarixinə dair farsdilli qaynaqların araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Üç cild olaraq nəzərdə tutulan kitabın XI-XII yüzillikləri əhatə edən birinci cildinə on ilkin farsdilli qaynaq (Əbu Səid Əbdülhəy bin Zəhhak İbn Mahmud Gərdizinin "Zeynül-əxbar", Xacə Əbülfəzl Məhəmməd bin Hüseyn Beyhəqinin "Tarixi-Beyhəqi" ("Tarixi-Məsudi"), Əbu Əli Qiyasüd-dövlə Həsən bin Əli İshaq at-Tusi Nizamülmülkün "Siyasətnamə", Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas bin Yusif bin Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si, Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin "Səlcuqnamə", Əbu Həmid Məhəmməd bin İbrahimin "Zeyli-Səlcuqnaməyi-Zahirəddin Nişapuri", Anonim "Mocmälüt-təvərix və-l-qisəs", Əbu Nəsr Ənuşirvan İbn Xəlid Kaşaninin "Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur", Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Nizami Aruzinin "Çahar Məqalə", Əbu Bəkir Məhəmməd bin Cəfər ən-Nərxaxinin "Tarixi-Buxara" əsərləri) daxil edilmişdir. Araşdırmaya qaynaqlar və onların müəllifləri haqqında məlumatlar, həmin qaynaqlardan bəzi parçaların tərcümələri daxil edilmişdir. Monoqrafiya tədqiqatçılar, tələbələr, magistrantlar, doktorantlar və maraqlanan hər kəs üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi elmi şurasının 15 fevral 2023-cü il tarixli (Protokol № 07) iclasında çapa məsləhət görülmüşdür.

ISBN: 978-9952-8472-3-9

© Bayramlı Z.H., Quliyev B.N

İÇİNDƏKİLƏR

Giriş.....	4
1. Əbu Səid Əbdülhəy bin Zəhhak İbn Mahmud Gərdizinin "Zeynül-əxbar" ("Tarixi-Gərdizi") əsəri.....	27
2. Xacə Əbülfəzl Məhəmməd bin Hüseyn Beyhəqinin "Tarixi-Beyhəqi" ("Tarixi-Məsudi") əsəri.....	65
3. Əbu Əli Qiyasüd-dövlə Həsən bin Əli İshaq at-Tusi Nizamülmülkün "Siyasətnamə" əsəri	118
4. Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas bin Yusif bin Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si.....	162
5. Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin "Səlcuqnamə" əsəri.....	180
6. Əbu Həmid Məhəmməd bin İbrahimin "Zeyli-Səlcuqnaməyi-Zahirəddin Nişapuri" əsəri.....	205
7. Anonim "Mocmälüt-təvərix və-l-qisəs" əsəri.....	215
8. Əbu Nəsr Ənuşirvan İbn Xəlid Kaşaninin "Foturi-zamanüs-sodur və soduri- zamanül-fotur" əsəri	231
9. Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Nizami Aruzinin "Çahar Məqalə" əsəri.....	248
10. Əbu Bəkir Məhəmməd bin Cəfər ən-Nərxaxinin "Tarixi-Buxara" əsəri.....	261
Qaynaq və ədəbiyyat.....	265

GİRİŞ

Tarixi prosesləri aydınlatmaq üçün həmin dövrlə birbaşa və ya dolayısı yolla bağlantısı olan əsərlərə hər zaman ehtiyac duyulmuşdur. Bu əsərlər bəzən tarixi proseslərin baş verdiyi zamanda, bəzən də ondan sonrakı zamanda yazılaraq həmin dövrü təsvir edir ki, onlara tarixçilikdə¹ qaynaqlar deyilir. XIX yüzillikdən etibarən qaynaqların dəyərləndirilməsi və araşdırmaya cəlb olunması, qaynaqların verdiyi bilgilərin müqayisəli təhlil olunması, çeşidli dillərə çevrilməsi və şərh edilməsi, onların bir elm kimi öyrənilmə zərurətini ortaya qoydu ki, bu elm xarici tarixçilikdə “Evrstika”, Azərbaycan tarixçiliyində isə “Mənbəşünaslıq” adlandırıldı.

Tarixçilik, yaxud tarixşünaslıq və qaynaqla işləmə, yaxud mənbəşünaslıq tarix elminin iki ən təməl sütunlarından biridir. Çünki tarixi faktların əldə olunması və təhlili bu iki tarix sahəsindən asılıdır. Tarixçilik elminin özü qaynaqlarla birbaşa bağlantılıdır, yəni tarixçidən müəyyən dövr və problem üzrə mövcud qaynaqlara haqqında bilgiləni olmağı tələb edir. Qaynaqlar da tarixçilik olmadan heç bir anlam bildirmir, çünki almaz o halda qiymətli olub brilyanta çevrilir ki, o cılanlanmış olsun. Tarixçilikdə qaynaqlar cılanılır, süzğəcdən keçirilir və digər məlumatlarla uyğunlaşdırılıb mətn halına salınır və elmi dövrüyyəyə gətirilir. Qaynaqların tarixi hadisələr sadəcə müəyyən bir dövr üzrə təsvir olduğu halda, tarixçilikdə isə onlar təhlil edilir.

¹ Bir il öncə nəşr etdiyimiz kitabımızdan başlayaraq artıq “tarixşünaslıq” sözcüyünün yerinə “tarixçilik” işlədirik. Quliyev B. XIII – XV əsrlər Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixi. Bakı, 2022

Azərbaycanda tarix yazıçılığı VIII yüzillikdən başlanır və ilk yazılmış əsər Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəridir.¹ Heç şübhəsiz ki, daha əski zamanlarda da tarixi əsərlər yazılmışdır, lakin savaqlar və bu kimi mənfəi faktorlar bir çox qaynaqların itməsinə səbəb olmuşdur. Ümumilikdə götürsək Türklər böyük imperiyalar qurub tarix yaratsalar da, tarix yazmağa çox gec başlamışlar. Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak İbn Mahmud Gərdizinin “Zeynül-əxbar” (“Tarixi-Gərdizi”)², Xacə Əbülfəzl Məhəmməd bin Hüseyn Beyhəqinin “Tarixi-Beyhəqi” (“Tarixi-Məsudi”)³, Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə”⁴ əsərləri bu qəbildən yazılan ilk əsərlərdəndir. Unutmaq olmaz ki, istər Türk dilində, istərsə də ərəb dilində daha əski dövnlərdə hazırlanmış qaynaqlar da vardır.⁵

Belə olan halda öz tariximizi başqalarının gözündən görmək və düşüncəsindən oxumaq zorunda qalırıq. Bu. nəinki tarixi dəyərləndirməkdə çətinlik yaradır, tarixi şəxsiyyətlərimizin adlarının tələffüzündə belə bir çox problemə səbəb olur. “Albaniya

¹ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi.. Mxitar Qoş. Alban Salmaməsi. Tərcümə edən. müqəddimə, qeyd və şərhilərin müəllifi Ziya Bünyadov. Bakı, 2006

² تاريخى گرديزى. تالیف: ابو سعید عبدالحمى بن مھتاب بن محمد گرديزى. تصحيح و تشھیه و تملیق. عبدالحمى حبيبي. تهران، ۱۳۶۲

Bundan sonra: Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar)

³ تاريخ بيهقي تالیف خواجه ابوفضل مھم: بن حسين بيهقي ديبير. تصحيح دكتور على اكبر فياض. تهران، ۱۳۶۵

Bundan sonra: Beyhəqi. Tarixi-Beyhəqi. Əli Əkbər Fayyaz.

⁴ The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri: A Critical Edition Making Use of the Unique Manuscript in the Library of the Royal Asiatic Society, A. H. Morton, ed.. Cambridge, 2004

⁵ Buna örnək olaraq Orxon-Yenisey abidələrini, Uyğur yazılarını, Kitabı-Dədəm Qorqudu, Oğuznamələri göstərmək olar. Türklər ərəb dilində də əsərlər yazırdı ki, dövrlərimizə qədər gələn hələlik ilk əsər Macidəddin Məhəmməd bin Adnanın “Türküstan tarixi” və ya “Xitay tarixi” əsəridir.

tarixi”ni incələdiyimiz zaman Moisey Kalankatuklunun¹ öz əsərini yazarkən bir sıra qaynaqlardan istifadə etdiyini müşahidə etmək olur. Ərəb işğalları ilə Azərbaycan tarix yazıcılığında bir durğunluq dövrünün olduğunu söyləmək mümkündür. Ərəb dili İslamın dili olduğuna görə uzun zaman elm dili kimi istifadə olundu və Azərbaycan daxil olmaqla bir çox qeyri-ərəb coğrafiyaları bu etkidən qurtula bilmədi. Qaraxanlı, Qəznəli və Səlcuqlu dövlətlərinin yaranması ilə bu coğrafiyanın tarixinə də işıq tutan tarix yazımı yenidən canlanır. Bu zaman Türk tarixçilərin bir qismi ərəb dilində yazısalər da böyük bir qismi farsca yazmağı üstün tutdular.² Bilinməyən bir səbəbdən İslamı qəbul etmiş Türk dövlətləri ərəbcənin yanı sıra daha çox farscadan istifadə etməyə maraqlı idilər. Səlcuqlu imperatorluğunda dövlət sənədləşdirilməsi farsca aparıldığına görə bütün alimlər, eləcə də tarixçilər də öz əsərlərini ya ərəbcə, əksər halda isə fars dilində yazardılar. Doğrudur bu, Türk dilinin bir elm dili kimi inkişaf etməsinin qarşısını alsada da, yazılan əsərlərin daha geniş arealda yayılmasına səbəb olurdu. XI yüzillikdə yaşamış Kaşğarlı Mahmudun “Divani-Lügət it-Türk” əsərini gözdən keçirdikdə anlaşılır ki, Türk dili elmi əsərlər yazacaq qədər heç də digər dillərdən geri qalmırdı.³ Türkçə yazmaq istəyən ədib və alimlər isə müəyyən basqılar səbəbindən yaza bilmirdilər. Əbu Reyhan əl-Biruni “Kitabüs-saydana fit-tibb” əsərində ərəbcə və

farsca onun ana dili olmadığını, bu dillərdə yazmağa məcbur olduğunu təəssüf və qızğınlıq hissi ilə bildirmişdir.⁴ Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvi də öz əsərlərini Türkçə yazmaq istəmiş, lakin Şirvanşah I Axsitan onu məcbur etmişdir ki, “Leyli və Məcnun” əsərini farsca yazsın.²

Orta çağ boyunca yazılan bütün narrativ tarixi əsərlərdə özündən öncəkilərə istinad olduğunu görmək mümkündür. Buna ömək olaraq Əbubəkr Nəcməddin Məhəmməd bin Əli bin Süleyman bin Məhəmməd bin Əhməd bin əl-Hüseyn ər-Rävəndini göstərmək olar. O, özünün “Rahətüs-südur və ayət-üs-sürür” əsərində Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” əsərindən istifadə etdiyini vurğulayır.³ Bu istinadlar çağdaş dönməkilərə bənzəmir, yəni səhifə göstərməklə istinadlama aparılır. Orta çağ tarix yazanlar əsərin müəllifinin adını çəkməklə kifayətlənirlər. X-XIX yüzilliklər boyunca istər farsca, istərsə də ərəbcə və türkçə yazılan əsərlərdə yüzlərcə belə faktlara rast gəlmək olar.

XX yüzillikdən etibarən Azərbaycanda elm çağdaş mərhələyə keçdiyi üçün mənbəşünaslıq və tarixçilikdə də bir sıra yeniliklər meydana gəlir. Artıq Azərbaycanda xarici dillərdə olan qaynaqlar ana dilimizə çevrilir, əlyazma əsərlərin təshih⁴ çapları hazırlanır. Belə dəyərlı çalışmalardan biri də Əbdülkərim Əlizadə tərəfindən gerçəkləşdirilmişdi. O, Fəzlullah Rəşidəddin Hə-

¹ Bəzi transfoneliterasiyada Musa Dasxuranlı

² Zaman keçdikən Türklər Qəznəli və Uygur hərfləri ilə Türkçə yazmağı unuddular. Əsasən ərəbcə. X yüzillikdən farsca tarix yazımı gerçəkləşdi. Məğöl imperiyasının yaranması ilə yenidən Türk dili canlandı və tarix yazımında istifadə olunmağa başladı.

³ Mahmud Kaşğarlı. Divanı Lügəti-Türk. İncələmə-tıpkıbasım. İncələmə Mustafa S. Kaşğarlı. Millet Yazma Eser Kıp., Ali Emiri Arabi, No. 4189. İstanbul. Yazma Erceler Kurumu, 2017. 720 s.

¹ Ebu'r-Reyhān Muhammed b. Ahmed el-Beyrūni. Kitābü's-saydana fit-tibb. Çev. Esin Kāhya. Ankara, 2019, s. XI

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurgun. Bakı, 2004, s. 34

³ Muhammed b. Ali b. Süleyman ər-Rävəndi. Rahāt-üs-Sudūr ve Ayet-üs-Sürür I-II cildler. Çev. Ahmed ATEŞ. Ankara, 2020, s. 64

⁴ Əlyazma əsərlərin daha oxunaqlı çap halına salınması.

mədaninin “Cameüt-təvarix” əsərinin ilk cildinin birinci cüzünün Sankt-Peterburq əlyazmasını təshih edib 1965-ci ildə Moskvada çap etdirdi.¹ Bununla bərabər bir sıra əsərlərin çeviriləri də hazırlanıb nəşr edildi. Bu baxımdan görkəmli şərqşünas alim, akademik Ziya Bünyadovun böyük rolu vardır. Sovetlər birliyinin də etkisi ilə əsərlərin çoxu Azərbaycan dilinə deyil, rus dilinə tərcümə olunardı.² Bu zaman ana dilində olan bəzi qaynaqların çevirilərində də rast gəlinir.³ Bu baxımdan akademik Nailə Vəlixanlının ərəbdilli qaynaqların ana dilimizə çevrilməsində rolu önəmlidir. Onun 1974-cü ildə çap olunan “IX–XII əsr ərəbcə qəfəşünas səyyahları Azərbaycan haqqında” adlı əsərində bir sıra ərəbdilli qaynaqlardan Azərbaycanla bağlı parçaların tərcüməsi yer alır. Kitabın yeni və təkmilləşdirilmiş “Azərbaycan VII–XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər” adlı nəşri 2016-cı ildə yenidən çap olunmuşdur.⁴ N. Vəlixanlınin daha bir dəyərli çevirisi isə İbn Xordadbehin “Kitabül-məsalik vəl-məmalik” əsərinin tərcüməsidir.⁵ Azərbaycan dilinə sadəcə olaraq nəvə nərətə əsərlər deyil, tarixi sənədlər də tərcümə edilmişdir. Bu işdə T. Musəvinin böyük xidmətləri vardır. O Azərbaycan tarixinə

dair ümumi sənədlər¹, eləcə də XVI–XVII yüzilliyə dair sənədləri² Azərbaycan dilinə çevirib nəşr etdirdi.

Tarixi qaynaqların toplusunda, orta çağın bütün dövrlərini əhatə edəcək şəkildə, müntəxəbat formasında nəşri XX əsrin 80-ci illərinin sonunda gerçəkləşdirilmişdir. Görkəmli Azərbaycan alimi Prof. Dr. Süleyman Əliyərli 1989-cü ildə “Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar” kitabını nəşr etdirdi. Ən əski zamanlardan XIX yüzilliyə qədər dövrü əhatə edən kitaba 68 qaynaq və ondan önəmli parçalar əlavə edilmişdi. Kitabın latın qrafikası ilə ikinci nəşri 2007-ci ildə gerçəkləşdirildi.³ Azərbaycan tarixçiliyi üçün önəmli bir yerdə dayanan bu araşdırma bizim kitabın hazırlanmasına da işıq tutmuşdur.

Azərbaycan tarixinə dair qaynaqların təshih, fotofaksimilə nəşri və tərcümələri çağdaş dövrümüzdə də davam etdirilmişdir. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun tarixinin önəmli bir dövrünü əhatə edən İsgəndər bəy Münşi Türkmənin “Tarixi-ələmarayi-Abbasi” əsəri Azərbaycanda həm Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı⁴, həm də Şahin Fazil⁵ tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Bundan başqa Həsən bəy Rumılunun

¹ رشيدالدين فضل الله جامع التواريخ. متن علي و التقي بصرى و اهتمان: ع. ع. علي و زهير مسكو. ١٩٤٥.

² Ахмед ибн Абдул-Куфи. Книга Заводбех. Перевод с арабского языка З. М. Бунятова. Баку, 198.

³ Zeynalabidin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e Tarix-e Qəzvine / Giriş, tərcümə və şərhlər: M. D. Kazimov, V.Z. Pirişev. Bakı 1966

⁴ Vəlixanlı N. Azərbaycan VII–XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016

⁵ Книга путей и стран. Автор: Ибн Хордодбех. Перевод с арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Нائيل Вəлихановой. Редактор: З. М. Бунятов. Баку, 1986

¹ Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı, 1965.

² Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI–XVII əsrlər). Bakı, 1977

³ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. İkinci nəşrin tərtibçisi və redaktoru Prof. Dr. Süleyman Əliyərli. Bakı, 2007

⁴ İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarix-i ələmarayi-Abbasi. (Abbasi dünyanı bəzayan tarixi). I cild. Farscadan tərcümənin, ön sözlər, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı, Bakı, 2009.

⁵ İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzayan Abbasi tarixi (Tarix-e-ələmarayi-Abbasi) II cild. Fars dilindən tərcümə Şahin Fərzəliyev. Bakı, 2010. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzayan Abbasi tarixi (Tarix-e-ələmarayi-Abbasi) II cild. Fars dilindən tərcümə Şahin Fərzəliyev. Bakı, 2014

“Əhsənüt-təvrix” əsərinin Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi¹ də tarixçiliyimiz üçün olduqca önəmli bir yerdə dayanır. Azərbaycan tarixçiliyi üçün önəmli əsərlərdən biri də Şeyx Hüseyn bin Şeyx Abdal Zahidinin “Silsilə-tün-nəsəbi Səfəviyyə” əsəridir. Əsərin bəzi qisimləri Prof. Dr. Zabil Bayramlı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.² Heç şübhəsiz ki, XX – XXI yüzilliklərin başlanğıcında nəşr edilmiş bütün çevirilərə toxunmaq mümkün deyil, lakin kitabın irəlində yayımlanacaq cildlərində bütün bu əsərlər haqqında daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Azərbaycan tarixinin müxtəlif dillərdə və məzmununda minlərcə qaynağı mövcuddur. Bu qaynaqlar içərisində önəmli bir yerə sahib olan farsdilli qaynaqlar X yüzillikdən XIX yüzilliyə qədər dövrü əhatə edir. Araşdırma predmeti olan bu kitabın birinci cildinə X - XII yüzilliklər Türk tarixini, eləcə də Türk tarixinin bir parçası olan Azərbaycan əhatə edən qaynaqlar daxil edilmişdir.

Azərbaycan tarixinin başlıca problemlərindən biri də onun sanki ayrıca bir baryer içərisində öyrənilməsidir. Oysa, Azərbaycan tarixi ümumtürk tarixinin bir parçasıdır. Sovetlər Birliyinin etkisi altında sadəcə Azərbaycan deyil, bütün Türk dünyası bu problemlə üzləşdi. Türk dövlətlərinin hərəsi üçün ayrıca tarix yazılması onların bir-birindən ayrılmasına səbəb oldu. Hazırkı dövrdə belə dərslərlərdə Səlcuqlu tarixi Azərbaycan tarixi

üçün yad ünsür kimi təsvir olunur. Oysa, həm digər Türk dövlətlərinin tarixi, eləcə də Səlcuqlu tarixi Azərbaycan tarixidir. Unutmaq olmaz ki, istənilən Türk dövlətinin Azərbaycan coğrafiyası ilə daim müəyyən bağları olmuş, onlar siyasi və sosial-iqtisadi baxımdan buraya bağlı olmuşlar. Bu səbəbdən də Azərbaycan tarixinin ümumtürk tarixindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, kompleks şəkildə tarixi proseslərinin araşdırılması olduqca önəmlidir. Kitaba daxil olan və əsasən Türk tarixinin çeşidli dönəmlərinə aid bilgilərin seçildiyi qaynaqların da Azərbaycanla həm birbaşa, həm də dolayısı yolla bir sıra bağları vardır.

Hər bir tarixçi qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün obyektiv qaynağa ehtiyac duyar. Bir mənbənin obyektiv olub olmadığını, əks etdirdiyi dövrün təsvirinin gerçəkliyinə diqqət yetirmək vacibdir. Bunun üçün əsasən iki məqama diqqət yetirilməlidir: a) Qaynağın müəllifi; b) qaynağın fiziki özəllikləri.

1) Qaynağın müəllifi, yaxud yazarının kimliyi bir çox durumlarda qaynaqlara təsir göstərə bilər. Qaynaqların yazarlarının aşağıdakı özəlliklərə diqqət yetirilməsi önəmlidir:

a) Qaynağın yazarının kimliyi – Bir qaynağın obyektiv və ya subyektiv olmasında onun yazarının kimliyi, hansı imperiyanın tərəfindən çıxış etdiyi ən birinci təsir ünsürüdür. Məsələn: Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhək İbn Mahmud Gərdizi Qəznəli sarayında yüksək bir vəzifədə idi və bu onun müəllifi olduğu “Tarixi-Gərdizi”, digər adı ilə “Zeynül-əxbar” əsərində özünü göstərir. Müəllif Qəznəliyə qarşı çıxan oğuzlar haqqında olduğundan daha kəskin münasibət bildirir.¹ Hadisələrin fərqli for-

¹ Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvrix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı. Kastamonu, 2017

² Bayramlı Z. “Silsilə-tün-nəsəbi Səfəviyyə” əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, 2019

¹ Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 547

mada təsvir olunması gələncəyə əbəddillər tarixçilərin etkisi ilə yaranmışdır. Ərəb tarixçiliyində hadisələri olduğundan daha təsirli göstərmək bir növ adət halını almışdır. İbn əl-Əsr özünün “Əl-kamil fit-tarix” adlı əsərində moğolları soyğunçu və vəhşi bir xalq kimi göstərir.¹ Oxşar hadisələri Ata Malik Cüveyninin “Tarixi-cahanqusa” adlı əsərində oxuduğumuz zaman hadisələrin daha yumşaq təsvir olunduğunu görmək mümkündür.² Demək ki, qaynağın yazarının hansı dövlətin tərəfindən çıxış etməsi və ya iqtidara nə qədər bağlı olması yazdığı əsərə öz etkisini göstərir.

Qaynağın yazarının yiyələndiyi ixtisas da ona öz təsirini göstərir. Fəzlullah Rəşidəddin Həmədaninin əsərində vermiş olduğu tibbi bilgilər ilə³ Abdullah bin Fəzlullah Vəssafın bilgiləri⁴ eyni səviyyədə və obyektiv ola bilməz. Çünki Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani ixtisas baxımdan həkim idi və onun verdiyi tibbi bilgilər daha çox səhihdir, nəinki, siyasi-tarixi prosesləri təsvir edən başqa bir müəllifin əsəri.

Əlyazmalarda mövcud olan fiziki qusurlar da qaynağın müəllifi ilə bağlı məsələlərdə çətinliklər yaradır. Bəzən əlimizdə olan əlyazmada əsəri yazanın adı olan səhifə itmiş olur, bəzən də mənbənin üzünü köçürən xəttat ya yazarın adını silib öz adını yazır. ya da ki, müəllif adı ilə bərabər öz adını da daxil edir ki, bu da müəllifin kimliyini müəyyən etməkdə çətinlik törədir. Tariximiz üçün çox dəyərli bir əsər olan “Mocmälüt-təvaxix və-l-

qisas”¹ əsərinin yazarı bəlli deyildir. Bundan başqa bəzən mətbuat orqanlarında, xüsusən də qəzet və ya jurnallarda müəllifi anonim olan məqalələrə də rast gəlmək mümkündür. Belə durumda müəllifi bəlli olan əsərlərə əldə olan anonim əsəri müqayisə etmək, əsərdə ifadə vasitələri, hadisələri təsvir etmə üsulları, əsərdə müəllifin öz dövrünün siyasi proseslərinə münasibəti, əsərin strukturunda xüsusi göstəricilər və digər bu kimi məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. Əsərin müəllifinin kimliyi və hansı dövrdə yaşadığı sərin obyektivliyini bəllirləmək üçün olduqca önəmlidir.

b) Qaynağın yarandığı tarixi şərait – istənilən bir qaynaq hazırlanarkən birmənalı olaraq siyasi proseslərin etkisində qalır. Yəni, həmin qaynaqda hadisələr təsvir olunarkən dövrün siyasi prosesləri hadisənin təsvir olunmasını formalaşdırır. Çox az hallarda mənbədəki məlumatlarla siyasi proseslərin təsiri bir-birinə tərs mütənəsis olur. Məsələn: Fəzlullah Rəşidəddin özünün “Cameüt-təvaxix” əsərində moğol işğallarını yumşaq formada əks etdirir. Lakin tarixi-siyasi mətnlərdən fərqli olaraq ixtisaslaşmış mətnlərdə siyasi proseslərin etkiləri hiss olunmur. Belə bir qanunauyğunluq mövcuddur ki, mədəni məsələlərin əks olunduğu mətnlərdə siyasi proseslərin etkisi ya cüzi müşahidə olunur, ya da heç bir siyasi izlərə rast gəlinmir. Misal üçün, Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Nizami Aruzinin “Çahar Məqalə”² əsəri dövr üçün dörd əsas ixtisas – katiblik, şairlik, təbiblik və astronom sənətləri haqqındadır. Siyasi

1 ابن الأثير الجزري الملقب بمز الدين. الكامل في التاريخ. ج. 10. 1. وجمعه وصححه: محمد يوسف الرقعي. بيروت: دار الكتب العلمية، 1424. c. 10, s. 411-413

2 علاء الدين عماد ملك جوینی. تاریخ جامعتهای. در یک مجلد. تصحیح: محمد قزوینی. تهران، 1391. s. 115
 رشید الدین فضل الله، جامع التواریخ، جزء اول از جلد اول، متن علمی و انتقادی فارسی سببی و اهتمام عبد
 الکریم علی اوغلی علی زاده، نشریات علم، مسکو، 1965

3 عبدالله بن فضل الله وصاف. تاریخ وصاف. با اهتمام: محمد مهدی اصفهانی. تهران، 1344

1 مجمل التواریخ و التخصیص. تصحیح: ملک الشعراء بهار. بهمت: محمد مصطفی. تهران، 1318

2 Bundan sonra: “Mocmälüt-təvaxix və-l-qisas”

کتاب چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی. تألف احمد بن عمر بن علی النظامی العروضی السمرقندی. 2
 اینکتاب از روی نسخه مصححه آقای میرزا محمد خان قزوینی چاپ لیدن نقل شد. تهران، 1331

hakimiyyətdə kimlərin olmasından aşı olmayaraq əsərdə verilən bilgiler bütün orta çağ boyunca aktualdır. Bu tip əsərlərdə orta çağ tarixi abidəsi haqqında bilgilərdə məqsədli şəkildə olsa belə hər hansı bir təsirin olması mümkün deyil. Bu durumda tədqiqatçı əsərə siyasi proseslərin təsiretmə dərəcəsini müəyyən etməli, alternativ qaynaqlardakı məlumatlara baxıb orta qərar qəbul etməlidir.

c) Qaynağın sürətinin təkrar köçürülmə ehtimalı – Hər bir qaynağın ilkin variantı ilə təkrar köçürülmə variantları arasında bir sıra fərqlər olur. Tarixi qaynaq ya dəyişmiş mövcud tarixi şəraitə uyğunlaşdırılır, ya da ona dini elementlər əlavə olunur. Məsələn: Təvəkkül bin Bəzzazın “Səfvətüs-səfa” (“Safaların safı”) əsərinin ilkin nüsxəsi¹ Şah I Təhmasib zamanında yox edildi və dini elementlərlə zəngin nüsxə yaradıldı. Qaynaqdakı “Şeyx” titullarının demək olar ki, hamısı “Seyid” titulu ilə əvəzləndi, Səfəvilərin soy-kökü legitimlik əldə etmək məqsədi ilə İslam böyüklərinə bağlandı.²

c) Təshih edən və ya şərh yazanın yanlışları – Hər bir mənbənin, istər ilkin nüsxəsi olsun, istərsə də sürətinin köçürülmüş nüsxəsi, əlyazmasının oxunması müxtəlif çətinliklər yaradır. Bəzən hərəkə³ azlığı olur, bəzən də hərflərin üzərindəki nöqtələr yerində qoyulmur. Belə halda mənbə təshih olunur, yə-

ni çap versiyasına salınmaq üçün hazırlanır, əskikliklər əgər varsa bərpa olunur, oxunaqlı hala gətirilir. Bu zaman təshih edən şəxsin kiçik bir xətası verilmiş məlumatın əhəmiyyətini azalda, obyektivliyinə kölgə sala bilər. Düzdür bu ümumi fikrin obyektivliyinə birbaşa təsir etməsə də, hər hansı bir tarixi-coğrafi və digər terminlərin, şəxs və ya toponimin düzgün oxunmamasına səbəb ola bilər. Bu zaman araşdırmaçı qaynağın başqa əlyazma nüsxəsi, yaxud çapı varsa onunla müqayisə edir, ya da ki, qaynağın təsvir etdiyi dövrlə bağlı ən azı iki mənbəyə nəzər salır, o halda ki, o mənbələr müxtəlif ərazilərdə yaranmış olsun. Ardından eyni fikirlə bağlı əgər mövcuddursa, bu haqda yazılmış monoqrafiyalara baxıb cari araşdırmaçıların fikirlərini də müqayisə obyektinə çevirməlidir.

Heç şübhəsiz ki, insan faktoru olan bir ortamda yüz faiz obyektivlik gözləmək doğru olmaz, yaradılan hər bir əsərdə bəzən az, bəzən də çox subyektiv məqamlar ola bilər. Tarixçiliyin əsas məqsədlərindən biri də bu məqamları ortaya çıxarıb, onları qiymətləndirməkdən ibarətdir.

2. Qaynağın fiziki özəllikləri: Hər bir qaynağa nəzər saldıqda onun verdiyi məlumatlarla yanaşı onun fiziki quruluşuna da nəzər salmaq olduqca vacibdir. İlk baxışdan önəmsiz kimi görünərsə də dəqiqəliklər əldə etmək üçün bu ən vacib addımlardan biridir. Hər bir qaynaqda tarixçinin diqqət etməsi gərəkən özəlliklər aşağıdakılardır:

a) Qaynağın adı – Azərbaycan tarixinə dair əski yazı ilə qələmə alınmış qaynaqları əsasən üç dildə - ərəbcə, farsca və türkcə günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Lakin, bu cür orta çağ qaynaqlarının əksəriyyətinin adları ərəb və ya fars dilindədir.

Bundan sonra Nizami Aruzi, Çahar Məqalə

¹ درویش توکل بن اسمعیل بزاز (ابن بزاز ارضی)، صفوة السفا، خلاصه من كتابها طایفه من تاریخ ۱۳۳۳

² Bayramlı Z. H. “Silsilə-tün-nasabi Səfəviyyə” əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, s.10

³ Ərəb qrafikalı hərflərin üzərinə qoyularaq onlara sait səs effektini vermən xüsusi işarələr. Ərəb əlifbasında sait səslər olmadıqna görə hərflərin səslənməsini hərəkətlər ilə gerçəkləşdirirlər.

Bəzi adlar isə qarışıq formada, yəni birləşmənin bir hissəsi bir dildə, digər bir hissəsi isə başqa bir dildədir. Türkdillilə qaynaq olan “Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsində əsərin adının birinci qismi ərəbcə, ikinci və üçüncü qisimləri isə Türk dilindədir.¹ Həmdullah Mustoufi Qəzvinin “Tarixi-qozide” əsərinin adında isə birinci qisim ərəbcə, ikinci qisim farscadır.² Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak İbn Mahmud Gərdizinin “Tarixi-Gərdizi” (“Zeynül-əxbar”) əsərinin adının hər iki qismi isə ərəb dilindədir.³ Orta çağ ərəb qrafikası ilə yazılan ilkin qaynaq adlarında ən çox “tarix”, “kitab” və “hekayə” sözləri gəlir. “Hekayət” və “kitab” sözləri bir o qədər də yaygın deyil, lakin “tarix” sözü əsər adlarında ən çox işlədilan sözdür. Bəzən bir əsərin davamı başqa bir müəllif tərəfindən yazılır ki, belə əsərlərə “zeyl” deyilir. Əgər bir əsər başqa bir əsərin davamıdırsa o zaman bu əsərin adında öz əksini tapır. Buna örnək olaraq Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” və Əbu Hamid Məhəmməd bin İbrahimin “Zeyli-Səlcuqnaməyi-Nişapuri” əsərlərini göstərmək olar.⁴

Qaynaqların adları bu cür qarışıq olunca onların adlarının latın hərfləri ilə transfoneliterasiyası⁵ da bir çox qarışıqlıq yaradır. Ərəb qrafikası ilə yazılmış qaynaq adlarında ya yanaşma əlaqəsini, yaxud da ismin yiyəlik halını həmişə ya ərəb ya da

¹ Kitabı Dədə Qorqud Ensiklopediyası I-II cildlər. Cild 1. Bakı, 2000

² Həmdullah Mustoufi Qəzvinin. Tarixi-qozide. Əlyazma. AMEA-Əl. M-269, s. 1a-303b

³ تاريخی گردیزی. تالیف: ابو سعید عدالی بن محمد بن محمد گردیزی. تصحیح و تشبیه: ابن عدالی. تهران ۱۳۴۰

⁴ ملحوظه تالیف: خواجه امام شهبانین نشاوری؛ زیل ملحوظه تالیف: ابو حمد محمد بن ابراهیم تهران ۱۳۴۰

Bundan sonra: Nişapuri Səlcuqnaməsi və Zeyli.

⁵ Əlyazmanın və ya onun adının orijinal dilində mövcud olan səslərinin başqa bir dildə olduğu kimi heç bir dəyişiklik edilmədən yazılışına transfoneliterasiya, hərflərin dəyişikliyinə uğramadan bir dildəki əlifbadan başqa bir dildəki əlifbaya keçirilməsinə isə transliterasiya.

fars izafəti formasında transfoneliterasiya edirlər. Fars dilində izafət işarə olunmur, lakin “e” səsi ilə özünü göstərir. Lakin, Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğun olaraq izafət “i” kimi səslənməkdədir. Bəzən bir sıra tarixçilər bu qrammatik qaydanı “e” kimi yazırlar. Transfoneliterasiya zamanı əsas söz ilə “i” izafəti arasında defis qoyula da, qoyulmaya da bilər. Məsələn: Həmdullah Mustoufi Qəzvinin “Tarixi-qozide” əsərinə diqqət yetirdikdə,¹ əsərin adının “Seçilmiş tarixi” kimi çevrildiyini görmək mümkündür. Belə olan halda bu adı “Tarixə-qozide” və ya “Tarix-e qozide” kimi yazmaq məqsədə uyğun deyildir. Çünki, bu Azərbaycan izafəti ilə tərs mütənəsidir. Azərbaycan dilinin qaydalarına görə kök ilə şəkilçi arasında defis yazmaq olmaz. Ona görə də “Tarixi-qozide” yazmaq Azərbaycanda işlənən izafət formasına və qrammatik qaydalara daha uyğundur.

Yerli və xarici tarixçilikdə bir sıra hallarda ərəb dilində izafət məqsədi ilə işlədilan və müəyyənlik bildirən “əl” (“ال”) artıqlını müxtəlif formalarda işlədirlər. Azərbaycanda və ya dünyə tarixçiliyində “əl” artıqlını ikinci sözə birləşdirirlər ki, bu da doğru deyil. Transfoneliterasiya zamanı adətən artıqlı birinci sözə tam birləşdirilir və artıqlı birləşdirilmiş ikinci söz ilə birinci söz arasında defis qoyulur. Məsələn: Həsən bəy Rumlu Türkmənin “Əhsənüt-təvarix” əsərinin² “Əhsənət-təvarix” kimi yazılması doğru hesab oluna bilməz. Çünki, ərəb dilində “-əl” bir halı ifadə etdiyi halda, “-ül” başqa bir halı ifadə edir. Bilindiyi kimi ərəb dilində şəmsi və qəməri hərflər mövcuddur və bu hərflər ilə

¹ Həmdullah Mustoufi Qəzvinin. Tarixi-qozide. Əlyazma. AMEA-Əl. M-269, s. 1a-303b

² Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: Oqtay Üfəndiyev və Namiq Musalı, Kustamonu: Uzunlar, 2017, 661 s.

başlayan sözlərə “əl” (“ل”) artıqlı əlavə edildikdə artıqlığın ikinci hərfi şəmsi hərifə uyğun olaraq dəyişir. “Təvarix” sözündəki “Tə” (“ت”) hərfi də şəmsi hərifdir və bu sözə “əl” (“ل”) artıqlı əlavə olunarsa ərəb dilinin qanunauyğunluqlarına əsasən “Ləm” (“ل”) hərfi “Tə” (“ت”) hərfinə çevrilməlidir. Həmçinin, “əl” (“ل”) artıqlığının ismin yiyəlik halına uyğun formada tələffüz olunması vacibdir. Məsələn: Fəzlullah Rəşidəddin Həmədaninin “Cameüt-təvarix” əsərinin adının “Came əl-təvarix” və ya “Came ət-təvarix” kimi yazılması yanlışdır. Birinci halda “l” hərfi yerinə “t” yazılmalıdır, çünki, t şəmsi hərifdir. İkinci halda “əl” olmaz. “ə” hərfini “ü” kimi işlətmək lazımdır ki, yanaşma əlaqəsi doğru alınsın.

b) Qaynağın nüsxəsi – hər bir qaynağın ilk dəfə yazıldığı bir nüsxəsi, heç şübhəsiz ki, olmuşdur. Bu cür ilkin nüsxəyə avtoqraf nüsxə deyilir. Avtoqraf nüsxəyə əsərin müəllifinin özü tərəfindən yazılır, ya da əsərin müəllifinin birbaşa iştirakı ilə hər hansı bir katib tərəfindən yazılır. Ona görə də məlumatın avtoqraf nüsxədə olması əsas hesab olunur və ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Qaynaqların tam obyektiv hesab olunan avtoqraf nüsxəsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu nüsxədə yazı əksər hallarda səliqəsiz yazılır və hərəkəldən istifadə edilmir, ya da onlardan cüzi hallarda istifadə edilir. Bundan başqa qaynaqların sonradan üzünün köçürülmə nüsxələri də əhəmiyyətli hesab olunur. Çünki əlimizdə mövcud olan qaynaqlardan əksəriyyətinin ilkin avtoqraf nüsxəsi mövcud deyil. Belə halda dövrümüzə qədər gəlib çıxmış ən qədim köçürmə nüsxəsi əsas götürülür və tədqiqatçı qaynağın ən qədim köçürülmə nüsxəsini tapmalı və mövcud digər nüsxələrlə müqayisə etməlidir. Qaynağın

sürətinin köçürülməsi zamanı isə müəyyən dəyişikliklər və ya düzəlişlər ola bilər ki, bu da informasiyanın obyektivliyində azacıq şübhə yaradır.

c) Qaynağın xəttatlığı – Azərbaycanın qədim dövr qaynaqları əsasən qədim çivi yazılarla, həmçinin yunan, roma və pəhləvi dilli yazılarda dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu dövrün xəttatlığının xüsusiyyətləri haqqında hər hansı bir fikir irəli sürmək olduqca çətinidir. Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünə dair qaynaqların təxminən 90 faizi ərəb hərfləri ilə, 10 faizi latın, erməni, gürcü və kiril hərfləri ilə yazılmışdır. Ərəb qrafikalı qaynaqlar yazılarkən müxtəlif xətt növlərindən istifadə olunmuşdur. Şərq xəttatlığının ən qədim növü “kufi” xəttidir, ilk Qurani-Kərimlər təxminən X əsrə qədər geniş istifadə olunan kufi xətti ilə yazılırdı. Daha sonra Azərbaycanda və digər Şərq ölkələrində ən çox yayılmış “nəsx” xətti idi və tarixi qaynaqlarımızın əksəriyyəti məhz bu xətlə yazılmışdır. Təxminən XIV - XV əsrlərdən “nəstəliq”, “təliq”, “reyhani” daha sonralar isə “şikəstə” xətti meydana gəldi. Çağdaş dönmə qaynaqları isə öncə yazı yazan məşinlarda, sonradan isə kompüterlərdə hazırlanır.

ç) Qaynağın yaşı - Əski çağə dair qaynaqların yaşını adətən müxtəlif laboratoriya təhlilləri apararaq müəyyən etmək mümkün olur. Bu üsulu orta çağ qaynaqlarının kağız və mürəkəblərinə də tətbiq etmək olar. Amma qaynağın yarandığı tarix ilə onun yazıya alındığı və ya üzünün köçürüldüyü tarix üst-üstə düşməyə bilər. Orta çağ qaynaqlarının yarandığı tarix adətən mənbənin ya ilk səhifəsində, ya da ən son səhifəsində yazılmış formada olur. Əlyazmanın tarixi ya ilk səhifədə əsərin adında əbcəd hesabı ilə kodlanmış olur, ya da birbaşa rəqəmlərlə müəllif

adından sonra qeyd edilir. Sonuncu səhifə adətən aşağıya əyilən üçbucaq formalı bitir. Əlyazmanın tarixi adətən üçbucağın aşağı qurtaracaq küncünə həkk olunur. Bəzən bu tarix mənbənin qeydiyyata alındığı tarix də ola bilər, yaxud da tarixin yazıldığı səhifə silinə və ya cırıla bilər. Bu zaman bir neçə üsuldən istifadə edərək yekun sonuclar əldə etmək olar. İlk öncə əsərdə təsvir olunan son hadisənin tarixinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, əsər bu tarixə yaxın bir zamanda bitmişdir. Böyük ehtimal ya müəllif vəfat etmiş, ya da bu tarixə qədər yazmağı üstün tutmuşdur. Bu üsul əsərin yaşının müəyyən edilməsində ən dəqiq üsullardan biridir. Çox az olsa da xətləri düzgün analiz etməklə qaynağın yaşı haqqında ilkin təsəvvür yaratmaq olar. Lakin bir xətt növü orta çağın çeşidli dövrlərində istifadə olunduğuna görə qaynağın yaşının müəyyən edilməsində etkililiyi olmağa bilər. Örnək olaraq göstərsək deyə bilərik ki, XI-XIV yüzilliklərdə geniş istifadə olunan nəsx xətti, XVI-XVII yüzilliklərdə də istifadə olunurdu.

Əgər yuxarıda göstərməmiş olduğumuz özəlliklər hər hansı bir qaynaqda yoxdursa o zaman qaynağın “şahid əsərləri”nə müraciət etmək lazımdır. “Şahid əsərlər” ya qaynaq haqqında bilgi verir, ya da qaynağa istinadən bir hadisədən bəhs edir. Məsələn, Oğuz Türklərinin şah əsəri hesab olunan “Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsində xronologiyayı müəyyən etmək mümkün deyil. Üstəlik qaynağın hər üç əlyazma nüsxəsində heç bir tarixi qeyd də rast gəlinmir. Belə çətin durumda “şahid əsərlər”ə müraciət etməklə də başqa alternativ seçiminiz qalmır. Abidənin “şahid əsərləri” arasında Rəşidəddin Fəzlullah Həmədaninin “Cameüt-təvarix” əsəri də var. Yaxud da, son zamanlara qədər Əbubəkr Nəcməddin Məhəmməd bin Əli bin Süleyman bin Məhəmməd bin

Əhməd bin əl-Hüseyn ər-Ravəndinin “Rahətüs-südur və ayətüs-sürur” əsərində Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” adlı əsərindən bəhs edilsə də, həmin əsər elmi ictimaiyyətə uzun müddət bəlli olmamışdır. Əsər 2000-ci illərin başlanğıcında tapıldı və elmi dövriyyəyə gətirildi.

d) Qaynağın qurulması – Əski yazı ilə hazırlanan qaynaqların quruluşları, demək olar ki, bir-birlərinə çox bənzəyir. Belə əsərlər əsasən qara mürəkkəblə yazılır, önəmli tarixi şəxsiyyətlər və bölmə adları qırmızı və ya digər mürəkkəblə qeyd edilir. Orta çağ ərəb qrafikalı qaynaqlar dıbaçə və bölümlərə ayrılır. Dıbaçə - əsərin giriş hissəsinə deyilir və burada əsasən əsərin yazılma səbəbi, kimə həsr olunduğu vurğulanır, hadisələr dini elementlərlə bəzədilir. Adətən orta çağ qaynaqları “bab”lara bölünür. Hər bab bir bölmədir və bir mövzunu əhatə edir. Bablar özləri də fəsilələrə və ya hissələrə bölünür. Yazarlar hadisələri daha yaxşı izah etmək üçün əsas mətnin daxilində hekayələr də daxil edirlər. Bu gələnək Qurani-Kərimdən gəlməkdədir. Əsər fars və ya türk dilində olmasına baxmayaraq bab adları və nömrələri bir çox hallarda ərəbcə verilir.

Orta çağ qaynaqları əksər hallarda rəqəmlərlə səhifələnmirlər. Belə halda xüsusi xəttatlıq qaydaları mövcuddur və bunlar rəddədə adlandırılır. Xəttat bitən səhifənin ən son sözünü yeni səhifənin başına (bəzən ən sonun, bəzən də ortaya) yazır. Əgər eyni söz təkrar olunursa xəttat söz birləşmələrindən istifadə edir. Bu da səhifənin nömrəsi olsa və sonradan silinsə belə daha doğru məlumat əldə etməyə kömək edir. Rəddədələr adətən səhifənin sol aşağı küncünə yazılır, lakin səhifənin sol kənarında ortadan yazılmış rəddədələrə də rast gəlinir.

Çağdaş dövrümüzdə əlyazmalar qeydiyyatı alınarkən onlara xüsusi səhifə nömrəsi verilir. Əlyazmalar səhifə formasında vərəqlərin sayına görə nömrələnir və bir vərəqdə iki səhifə mövcuddursa onda a və b olaraq işarələnir. Adətən vərəqin nömrə yazılan sol səhifəsi "a", onun qarşı tərəfi, yəni sağ səhifəsi isə "b" kimi adlandırılır. Müasir dövrə dair kitablar və mətbuat orqanları rəqəmlərlə səhifələnin, səs və görüntü materialların isə səhifələnməyə ehtiyac yoxdur, onların xronometrajı əsas götürülür. Müasir dövr qaynaqlarının çoxunun yerləşdirildiyi internet saytlarına sayğac təqvim sistemini tətbiq ediblər.

e) Mətnin yazılışı – Qədim İkiçayarası kitabələrinin mətninin xüsusi yazılış forması yoxdur. Qaynaqlarda mətn daxili yazılar bəzən sağdan sola, bəzən soldan sağa, bəzən də yuxarıdan aşağıya yazılır. Antik mətnlərdə və orta çağ əlyazmalarında əksər hallarda abzaslardan istifadə olunmur və onlar sonradan təshih olunma zamanı əsərə əlavə edilir. Lakin xəttatlar yarım-başlıqları və əlavə məlumatları fərqləndirmə üçün ya başqa, adətən qırmızı, rəngdən istifadə edir, çox az hallarda isə xətt növünü dəyişir. Bəzən də əsərin fəsilələrinin və ya yarım başlıqlarının altından qara və ya qırmızı xətt çəkərək onları ümumi məndən fərqləndirirlər. Təsadüfi hallarda yeni fəsilə yeni səhifədən başlanır.

Ümumi mətnə əlavə və şərhlər mətnin daxil olduğu səhifənin kənarlarına kiçik və fərqli rəngli xətlə qeyd edilir. Əlyazmalarda bəzən fərqli bir rənglə çərçivələrdən də istifadə olunur. Bu yazıya *haşiyyə* deyilir. Haşiyyə adətən ya məndəki anlaşılmayan bir sözü izah etmək, yaxud da bəhs olunan hadisəni əlavə şərh etmək üçün istifadə olunur. İslamdan sonrakı qaynaqlarda

əsərlər adətən "Bismillahir-rəmanir-rəhim" ("Bağışlayan və rəhimli Allahın adı ilə") ifadəsi ilə başlayır. Əlyazmaların sonu adətən aşağı əyilmiş düzbucaqlı üçbucaq kimi bitir. Çağdaş dönmə qaynaqları isə dilin standart orfoqrafiya qaydalarına əsasən tərtib olunurlar.

Məlumatın orijinallığına görə qaynaqlar üç qrupa bölünür. Unikal qaynaqlar, kütləvi qaynaqlar, qarışıq qaynaqlar

a) Unikal qaynaqlar – Bu cür qaynaqlar əsasən obyektiv qaynaqlardır. Müəllif bilavasitə tarixi hadisəni ya öz gözləri ilə görür ya da elə tarixi hadisənin iştirakçısı olur. Belə qaynaqların verdiyi məlumatlar 90 faiz həqiqəti əks etdirir. Məsələn: Əbu-bəkr Tehraninin "Tarixi-Diyarbəkriyyə" əsəri¹ unikal qaynaqdır. Çünki, müəllif bilavasitə Həsən Pəşahın zamanında yaşamış onun döyüşlərində iştirak etmişdir. Heç şübhəsiz ki, verdiyi məlumatlar da həqiqəti əks etdirə bilər. Səyyahların qeydləri də bu qəbildən olan qaynaqlara aid edilə bilər.

b) Kütləvi qaynaqlar – bu tip qaynaqlar subyektiv olduğu qədər gerçəkliyi də tam əks etdirmir. Əksər hallarda müəllif başqa bir müəllifə istinadən məlumatı təsvir edir. Özündən öncəki hadisələri təsvir edən bütün ilkin qaynaqlar kütləvi hesab oluna bilər. Məsələn, Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak İbn Mahmud Gərdizinin "Zeynül-əxbar" əsəri kütləvi qaynaqlar qrupuna aid olduğu halda, Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Nizami Aruzinin "Çahar Məqalə" əsəri unikal səciyyə daşıyır.

¹ Ebu Bekr-i Tihrani. Kitab-ı Diyarbekriyyə. Çevr. Prof. Dr. Mürsel Özlük. Ankara, 2014

c) *Qarışıq qaynaqlar* – Bu tip qaynaqlarda həm unikal mənbələrin, həm də kütləvi mənbələrin özəllikləri olur. Yəni reallığı əks etdirən məlumatlarla bərabər, rəvayətə əsaslanan, yaxud da digər bir əsərdən iqtibas olunan məlumatlar da olur. Çoxcildli əsərlər adətən qarışıq tipli olurlar. Məsələn: Rəşidəddin Fəzlullah Həmədaninin “Cameüt-təvarix” əsəri qarışıq tiplidir. Əsərin ilk cildinin 3-cü hissəsi Elxanilər dövləti ilə bağlı reallığı əks etdirdiyi halda, əsərin ikinci cildinin Oğuzlara aid hissəsi istinadla yazılıb və bu zaman “Kitabi-Dədəm Qorqud”dan da istifadə olunub.

Ərəb qrafikalı bizim “əski yazı” adlandırdığımız tarixi əsərlərin özləri də struktur baxımdan iki formada yazılmışdır.

a) *ərəb tarixçilik ənənələri ilə yazılan əsərlər* - bu əsərlər Hz. Adəm (əleyhissəlam) zamanından başlayır, Hz. Məhəmməd (s ə v) zamanındakı proseslərlə və müəllifin öz zamanına qədərki tarixi hadisələrin təsvirinə qədər davam edir. Müəllif adətən hadisələri sülalələrin tarixi kimi təqdim edir. Belə əsərlərdə dini elementlər daha çoxluq təşkil edir. Bu qəbildən olan əsərlərə Həmdullah Mustoufi Qəzvinin “Tarixi-qozide” əsərini ömək olaraq göstərmək olar.

b) *Yeni tarixçilik ənənələri ilə yazılan əsərlər* – bu əsərlərdə müəllif sadəcə öz dövrünün hadisələrini təsvir etməklər kifayətlənir. Müəllifdən öncə baş vermiş tarixi proseslərin aydınlaşdırılmasına demək olar ki, bu əsərlərdə rast gəlinmir. Əbubəkr Tehraninin “Tarixi-Diyarbəkriyyə” əsəri bu tip tarixi əsərlərdəndir.

Azərbaycan tarixini qədim və orta çağ dövrünü öyrənən qaynaqlar forma baxımda iki qrupa ayrılır: a) arxeoloji tapıntılar; b) yazılı qaynaqlar. Arxeoloji tapıntılar yazılı qaynaqların olmadığı dövrləri tədqiq etmək üçün istifadə olunur.

Yazılı qaynaqlar quruluş baxımından üç qrupa ayrılır: a) narrativ əsərlər; b) səyahətnamə və diplomat qeydləri; c) tarixi-hüquqi sənədlər

Yazılı qaynaqlar linqvistik baxımdan isə aşağıdakı qruplara ayrılır: a) şumer-akkad dilli qaynaqlar; b) yunan-latın dilli qaynaqlar; c) pəhləvi-süryani dilli qaynaqlar; d) türk dilli qaynaqlar; e) erməni-gürcü dilli qaynaqlar; f) fars dilli qaynaqlar; g) ərəb dilli qaynaqlar; h) rus dilli qaynaqlar;

Araşdırma predmetimiz olan farsdilli qaynaqlar Azərbaycan tarixinin böyük bir dönməni – XI yüzillikdən XIX yüzilliyə qədər olan bir dövrünü əhatə edir. Heç şübhəsiz ki, nəzərdə tutduğumuz bu üç cildli kitabda sayı yüzlərcə olan bütün qaynaqları əhatə etmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq əlyazmasını, təshih variantını və ya çevirisini əldə edə bildiyimiz bütün əsərləri bu kitaba daxil etməyə çalışmışıq. Kitabda qaynaq və onun yazarı haqqında məlumat verilib, qaynaqlardan Türk tarixi və onun bir parçası olan Azərbaycan tarixi üçün ən önəmli hesab etdiyimiz bölümlər buraya daxil edilmişdir.

Üç cild olaraq nəşr edilməsi nəzərdə tutulan “Azərbaycan tarixinin farsdilli qaynaqları” kitabının ilk cildi XI-XII yüzillikləri əhatə edir və bura on ilkin farsdilli qaynaq daxil edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır.

1. Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak İbn Mahmud Gərdizinin “Zeynül-əxbar” (“Tarixi-Gərdizi”) əsəri

2. Xacə Əbülfəzl Məhəmməd bin Hüseyin Beyhəqinin "Tarixi-Beyhəqi" ("Tarixi-Məsudi") əsəri
3. Əbu Əli Qiyasüddövlə Həsən bin Əli İshaq ət-Tusi Nizamülmülkün "Siyasətnamə" əsəri
4. Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas bin Yusif bin Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si
5. Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin "Səlcuqnamə" əsəri
6. Əbu Hamid Məhəmməd bin İbrahimin "Zeyli-Səlcuqnaməyi-Zahiri Nişapuri" əsəri
7. Anonim "Mocməlüt-təvərix və-l-qisəs" əsəri
8. Əbu Nəsr Ənuşirvan İbn Xəlid Kaşaninin "Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur" əsəri
9. Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Nizami Aruzinin "Çahar Məqalə" əsəri
10. Əbu Bəkir Məhəmməd bin Cəfər ən-Nərxaxinin "Tarixi-Buxara" əsəri

I.
**ƏBU SƏİD ƏBDÜLHEY BİN ZƏHHAK İBN MAHMUD
GƏRDİZİNİN "ZEYNÜL-ƏXBAR" ("TARIXI-GƏRDİZİ")
ƏSƏRİ**

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

"Zeynül-əxbar" ("Xəbərlərin zinatlısı") əsərinin müəllifi Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak ibn Mahmud Gərdizinin həyatı haqqında istər öz dövrünün, istərsə də özündən sonrakı dövrlün ilkin qaynaqlarında olduqca az məlumat vardır. Əbu Səid Gərdizi adını çəkdiyimiz əsərində bir neçə səhifəlik qeydlərində Qəznə¹ şəhərindən Hindistana gedən yolun kənarından bir günlük məsafədə yerləşən Gərdizdən olduğunu qeyd etmişdir. Əbu Səid Gərdizinin əsərinin mükəmməl elmi-tənqidi mətnini hazırlamış Əbdülhey Həbibəi dolayı yolla da olsa, onun təxminən h. 400-cü (m. 1008/1009) ildə anadan olması qənaətinə gəlmişdi. Belə ki, Əbu Səid Gərdizi əsərinin "Xorasan əmirləri haqqında xəbər" adlı 7-ci bölümündə yazır ki, o, Sultan Mahmudun (998-1030) Hindistan, Nimruz, Xarəzm və İraq yürüşünün şahidi olmuşdu. Əbdülhey Həbibiyə görə, bu zaman əgər Gərdizi 20 yaşında idisə, deməli o, təxminən h.400-cü (m. 1008/1009) ildə anadan olmuşdu və əsərini təxminən 40 yaşında yazmağa başlamışdı.² Əbdülhey Həbibəi yazır ki, təəssüflər olsun ki, Əbu Səid Gərdizinin bioqrafiyası haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Müəllif bu-

¹ Qəznə şəhəri 963-1151-ci illərdə Qəznəvilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bu şəhər Qəznəvilər dövlətinin hakimi Sultan Mahmud (998-1030) zamanında indiki Qəznə şəhərindən 25 verst şimalda yerləşirdi

² Абу Саид Гардизи. Записи об-Ахбар. Пер. А. Арента. Ташкент : Фан, 1991, с. 5-6

nun əsas səbəbinin "Zeynül-əxbar"ın köçürmə nüsxələrində müqəddimənin olmaması ilə əlaqələndirir. Ancaq o, əsərinin bir neçə yerində "Zeynül-əxbar"ın Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak ibn Mahmud Gərdizi tərəfindən yazıya alındığını qeyd etmişdir.¹ Əbu Səid Gərdizinin öz əsərini Qəznəli hökmdarına təqdim etməsi müəllifin Qəznəli sarayında yüksək bir vəzifədə fəaliyyət göstərdiyini söyləməyə əsas verir.² Heç şübhəsiz ki, bu bir ehtimaldır.

"Tarixi-Gərdizi"nin, yaxud digər adı ilə "Zeynül-əxbar"ın tənqidi mətnini hazırlayan Əbdülhey Həbib İbdurrəşid bin Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə h. 441-444-cü illərdə (m. 1050-1053) baş vermiş hadisələrin müqayisəli təhlili əsasında əsərin yazılma tarixini müəyyənləşdirmişdi. O, bu haqda yazır ki, Əbu Səid Gərdizi kitabını h. 441-ci (m.1050) ildə hakimiyyətə keçmiş Zeynül-Millə İbdurrəşid bin Sultan Mahmudun h.441-444 (m.1050-1053) dövründə onun hakimiyyətə keçməsindən sonra h. 444-cü ildə (m.1053) Toğrul tərəfindən qətlindən³ əvvəl h.442-444-cü illərdə (m.1050-1052) yazmışdı.⁴

"Zeynül-əxbar"ın müəllifi əsərini yazarkən zamanının və öz zamanına qədərki bir çox ərəb dilində yazılmış ilkin qaynaqlardan istifadə etmişdi. V.V.Bartold bildirir ki, Əbu Səid Gərdizi əsərində türklərə aid fəslə yazıya alarkən Samani hakimi Nəsr bin Əhmədin

(914-943) vəzir İbnu Əbdullah Məhəmməd bin Əhməd Ceyhaninin¹ və İbn Xordadbehin "Kitabül-məsəlik vəl-məmalik" adlı əsərlərindən geniş şəkildə bəhrələnməmişdir. Əbu Səid Gərdizi istifadə etdiyi müəlliflərdən Ceyhani haqqında yazır ki, o, elmin bütün sahələri üzrə çox əsərlərin müəllifidir.²

"Zeynül-əxbar" haqqında Əbdülhey Həbib məlumat verir ki, dəri dilində yazılmış bu kitabın bir-iki fəslə istisna olmaqla tam şəkildə nəşr edilməmişdir. Çünki, köçürmə nüsxələri naqisdir və bu səbəbdən də heç kim bu çətinliyə girmək istəməmişdir. Kitabın əlyazma nüsxələri İngiltərədəki muzeylərdə saxlanılır. H. 930-cu ildə (m. 1524) qələmə alınmış əsərin bir nüsxəsi Kembriç Kral Kollecinin kitabxanasında, digər nüsxəsi isə Oksford Badlean kitabxanasında qorunur. İkinci nüsxə h.1196-cı ildə Hindistanda birinci əlyazma nüsxəsindən köçürülmüşdür. Birinci əlyazma nüsxəsində ixtilafalar olduğuna görə o ikincidən daha faydalıdır. Əslində hər iki nüsxə naqisdir və ikisinin də bir neçə səhifəsi əskikdir. Kitabın başqa əlyazma nüsxələri isə dünyanın başqa kitabxanalarında mövcud deyil. Elə bu səbəbdən də hər iki nüsxə naqis olsa da, dəyərlidir.³ Kitabın elmi tənqidi mətnini hazırlayan Əbdülhey Həbib onun hər iki nüsxəsini əldə edib, onları qarşılıqlı tutuşdurmuş və nəticədə birinci nüsxənin daha faydalı olması qənaətinə gəlmiş, ancaq kitabı tərtib edərkən əsərin hər iki nüsxəsindəki səhvlərə düzəliş edib vərəq altında yazıya almışdı.⁴

¹ Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 22

² Gərdizi. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 14. Ankara, 1996, s. 29-30

³ Toğrul Sultan Mahmudun qulamlarından olub, h. 444-cü (m. 1053) ildə Xorasandan Qəznəyə gətirilən hakimiyyəti qəsb edərək İbdurrəşid bin Sultan Mahmudla birlikdə on bir nəfər salıxçıyı qətl etmişdir. Ancaq onun Qəznədə hakimiyyəti qırx gün sürmüş, elə həmin ildə silahdar Nüştəkin tərəfindən öldürülmüşdür. Əbdülhey Gərdizi kitabının bir neçə səhifəsində İbdurrəşid bin Sultan Mahmudun adını çəkmiş, lakin əsərdə Toğrul haqqında heç bir bilgi verməmişdir. Bu səbəbdən belə qənaətə gəlmək olur ki, müəllif əsərini Toğrulun fətonasına qədər artıq yazıb tamamlamışdır. (Zeynül-əxbar, s. 19-20)

⁴ Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 24-25

¹ Samanilər dövlətinin vəzir və məşhur İslam coğrafiyaçısı. Əl-Məsudi və İbn Xordadbeh kimi dəyərli alimlərin ondan yararlandığını söyləyirlər. Ceyhani. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 7. Ankara, 1993, s. 467-468

² В. В. Бартольд. Сочинения. том I, Москва, 1963, с. 57-59

³ Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 18

⁴ Yəni orada, s. 19

V.V.Bartold yazır ki, Əbu Səid Əbdülhey Gərdizinin əsəri İbn əl-Əsirin "Əl-Kamil fit-tarix" əsərinə daha çox oxşayır. bəzi yerləri isə hərfbəhərf eynidir ki, bunu hər iki müəllifin eyni mənbələrdən, xüsusən də X əsrin ərəb tarixçisi Əbüllüseyin Əli Səlaminin "Tarix fil-əxbar vultar Xorasan" ("Xorasan hakimlərinin tarixi") adlı əsərindən istifadə etməsi ilə izah edilir.¹

Əbu Səid Əbdülhey Gərdizi Əbu Reyhan Birününin (973-1048) müasiri olmuş və çox ehtimal ki, onun əsərlərindən istifadə etmişdir. Əbu Səid Gərdizi əsərinin səkkizinci fəslində "Müsəlman bayramları haqqında" adlı bölümündə "Mən müsəlman bayramları haqqında nə tapdımsa, əsasən Xoca Əbu Reyhan Birününin kitablarından götürdüm" – deyən qeyd etmişdir.² Heç şübhəsiz ki, Xoca Əbu Reyhan Birününin "Təhqiqu-məalil-Hind"³ və "Əl-əsərül-bəqiyə"⁴ adlı əsərləri onun istifadə etdiyi əsas mənbələrdən olmuşdu. Abdullah bin əl-Müqəffanın (721-757) "Rübül-dünya" ("Təuziud-dünya"), IX əsrin ərəb coğrafiyaçı İbn Xordadbehin (820-912) "Kitabül-məsalik vəl-məmalik", X əsrin ərəb coğrafiyaçı Əbu Əli Əhməd bin Ömər İsfahaninin "Əl-ələk ən-nəfis"⁵ adlı əsərləri "Zeynül-əxbar"ın əsas qaynaqlarındandır.

Əbu Səid Əbdülhey Gərdizi, o cümlədən Bəlxin bilim adamlarından Əbu Zeyd Əhməd bin Səhl əl-Bəlxinin (934-cü

ildə vəfat edib) "Süvarül-əqalim fil-İslamiyyə" ("İslam iqlimlərin xəritəsi") adlı əsərinə də müraciət etmişdir. Əbdülhey Həbib yazır ki, Gərdizi bəzən müşahidələrini və dostlarından eşitdikləri hekayətləri, xüsusilə yerli Əhməd bin Vələk Gərdizinin rəvayətlərini də qələmə almışdır.¹

Alman şərqşünası Cozef Markvart (1864-1930) məlumat vermişdir ki, ilk dəfə bu əsərlə Oksfordda Badlean kitabxanasında şərq əlyazmalarını kataloqlaşdıran Edvard Zaxay (ö. 1930) maraqlanmış və onun vəfatından sonra bu işi Q. Ete davam etdirmiş, "Zeynül-əxbar"ı siyahıya almış və onun haqqında məlumat vermişdir.² Əsərin Badlean nüsxəsindən başqa Kembriç Kral Kollecinin kitabxanasında da nüsxəsi tapılmışdır.³ Bu nüsxə nəmdən xarab olmuş 187a-202a səhifələri istisna olmaqla ümumilikdə yaxşı qalmışdır.⁴

İlk dəfə ingilis şərqşünaslarından mayor Henri Raverti XIX əsrin 80-ci illərində Əbu Ömər Minhacəddin Osman ibn Siracəddin əl-Cüzaninin "Təbəqəti-Nasiri" əsərini ingilis dilinə tərcümə edərkən həmin əsərə şərhlər yazmaq məqsədilə "Zeynül-əxbar" əsərindən müəyyən qaralama tərcümələr etmişdir.⁵

V.V.Bartold 1893-1894-cü illərdə Mərkəzi Asiyaya elmi səyahətini hesabatına əlavə olaraq "Zeynül-əxbar"ın on yeddiinci fəslində türklər haqqında mətni rus dilinə tərcümə edib, faksimiləsi ilə nəşr etdirmişdir. Bu fəsl 1913-1914-cü illərdə

¹ Bartold В. В. Сочинения т. I, с. 66-67

² Gərdizi, Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 449

³ Ebü Reyhān Muhammed b. Ahmed el-Birūni. Tahkiku Mā Li'l-Hind, Birūnī'nin Gözüylə Hindistan. Haz. Kıvameddin Burslan, Ali İhsan Yitik. Ankara, 2018.

⁴ Ebü Reyhān Muhammed b. Ahmed el-Birūni. Məziden kəlanlar (el-əsərül-bəkiyə). Arapça aslından çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul, 2022.

⁵ Заһити әл-Ахбар, с. 6.

¹ Gərdizi, Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 20-21, 59

² Sachau-Ethe, catalogue, col 9-11, №15

³ Almer, Catalogue, p.120, № 213

⁴ Bartold В. В. Сочинения т VIII, Москва, 1973, с. 28; Заһити әл-Ахбар, предисловие, с. 2

⁵ Заһити әл-Ахбар, с. 7

Qeza Kun macar dilinə tərcümə edərək nəşr etmişdir (1903). V.V.Bartold "Türküstan moğol işğalları zamanı" əsərinin mənbəşünaslığında "Zeynül-əxbar"ın nüsxələri, elmi dəyəri haqqında ətraflı məlumat vermiş və adı çəkilən əsərində mənbədən yuxarıda bəhs etdiyimiz parçalar ilə birlikdə müəyyən tərcümələr də vermişdir.¹ Alfred Karloviç Arends "Zeynül-əxbar"ın bir hissəsini - "Xorasan əmirləri haqqında xəbərlər" fəslindən (yeddiinci fəsil) Tahirilər, Samanilər və 1042-ci ilə qədər Qəznəvililər tarixinə aid mətnləri rus dilinə tərcüməsini 1965-ci ildə başa çatdırmışdı, ancaq Əbülfəzli Beyhəqinin "Tarixi-Məsud" əsərini nəşrə hazırladığına görə "Zeynül-əxbar"ı çap edə bilməmiş, 1976-cı ildə vəfat etmişdi. A. Arends tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş əsərə onun tələbəsi L.M.Epifanov "Ön söz", "Giriş" və şərhlər yazmış və onu çap etdirmişdir.²

"Zeynül-əxbar"ın türklərə aid olan mətnin bəzi hissələri Cozef Markvart tərəfindən "Das Volkstum der Komanene" adı ilə tərcümə və nəşr edilmişdir.³

Əsərin ən sanballı, düzgün və səliqəli təshih çapı Əbdülhey Həbibli tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. O, "Zeynül-əxbar"ı tərtib edib nəşrə hazırladıqda əsərdəki arxaik sözlər, ifadələrin hər vərəqin sonundakı qeydlərdə izahını vermişdir. Eyni zamanda, arxaik sözləri, sülalə və tayfa adlarını, şəxs adlarını, coğrafi

¹ В.В.Бартольд. Отчет о поездке в среднюю Азию научною целью в 1893-1894 гг. Сочинения. Т. IV Москва, 1966, с 21-91; В.В. Бартольд. «Извлечение из сочинения Гардизи: Зейн ал-Ахбар». Приложение к Отчету о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893-1894 гг. Сочинения. т. VIII, стр.23-62; В.В. Бартольд. Сочинения т. 1, стр. 66-67, 45-585

² Абу Саид Гардизи. Зейн ал-Ахбар.Ташкент, фан.1991.

³ Markwart J. Über das Volkstum der Komanen. Volume 13, Issue 1 of Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Drugulin, 1914

adları, istifadə etdiyi əsərlərin adlarını əlifba sırası ilə yazıya alıb mətnin sonuna indeks əlavə etmişdi. Vladimir Minorski mənbənin "Hindistanda elm" adlı on doqquzuncu fəslini ingilis dilinə tərcümə etmiş və ona şərhlər yazmış, 1964-cü ildə iyirmi məqalədən ibarət nəşr etdirmişdir. Ə. Həbibli əsəri çapa hazırlayarkən özünün də qeyd etdiyi kimi, Minorskinin adı çəkilən tərcüməsinə də müraciət etmişdir.¹

Məhəmməd Nazim "Zeynül-əxbar"ın Tahirilər, Səfərilər, Samanilər və Qəznəvilərə aid bir hissəsini (v.81b-141b) tərtib etmiş və həmin mətn h.1347-ci (m 1929) ildə Berlində işıq üzü görmüşdür.² Mənbənin bu nəşrini Məhəmməd Qəzvini olduğu kimi 1937-ci ildə Tehranda yenidən çap etdirmişdir. Məşhur İran alimi Səid Nəfisi "Zeynül-əxbar"ın xeyli hissəsini - dördüncü qisimdən (Sasani hökmdarları) yeddinci fəslin ("Xorasan hakimləri haqqında xəbərlər") sonuna qədər (v.12a-89b) 1954-cü ildə Tehranda nəşr etdirmişdir. Məhəmməd Nazimə görə, sətirlərində sözlər buraxılmış və zədə görmüş Kembric nüsxəsi h.1093-(m.1682)-ci ildə qələmə alınmışdır. Oksford nüsxəsi isə h.1196 (m.1782)-ci ildə əvvəlki nüsxədən köçürülmüş və oradakı bütün nöqsanlar təkrar edilmişdir. Həbibli yazır ki, Hindistanda Hind nəstəliq xətti ilə köçürülən hər iki nüsxə yaxşı oxunur. Hər iki nüsxəsinin nasexi hindli olmuş və çox ehtimal ki, onlar fars dilini yaxşı bilmirdilər. Bu səbəbdən də səhvlərə yol vermişdilər.³

¹ Gardizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 22

² Kitab Zainu'l-Akhbar composed by Abu Sa'id Abdu'l Hayy b. ad-Dahhak b. Mahmud Gardizi. About 440 A. H. Edited by Muhammad Nazim. Berlin, 1928

³ Зейн ал-Ахбар,ин, с. 6-7.

Əbdülhey Həbibî yazır ki əsərin 13-14-cü fəsiləri "Məcəllə-ye-soxən"də dərc edilmişdir ki, burada da səhvlərə rast gəlinir. Bilindiyi kimi, indiyə qədər əldə olan iki nüsxədən savayı "Zeynül-əxbar"ın başqa nüsxəsi tapılmamışdır. Hər iki nüsxə Hindistanda hazırlanmışdır və hər ikisi də nüsxə hindi nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Belə güman etmək olar ki, Kembriç nüsxəsi h. 903 ya da h.930-cu illər ərəfəsində hindli katib tərəfindən naqis nüsxədən köçürülmüşdür. Ona görə ki, bu nüsxədə də çatışmazlıqlar var. Bu səbəbdən də Həbibî əsərin elmi tənqidi mətnini hazırlayarkən başqa kitablara da müraciət etmişdir. Dövrün digər qaynaqlarındakı uyğun hadisələrə diqqət yetirib əsərə düzəlişlər etmişdir.¹

Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak ibn Mahmud Gərdizi "Zeynül-əxbar" 1050-1052-ci illərdə fars dilində yazmışdır. Kifayət qədər irihəcmli bu əsər müxtəlif məzmununda fəsillərdən ibarət olub islama qədərki İran şahları, h.423/1032-ci ilə kimi Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s) və xəlifələrin tarixi, o cümlədən h. 432/1041-ci il Dinavər döyüşünə qədər təfərrüatı ilə Xorasan tarixindən bəhs edir. Əbdülhey Həbibî təshih çapı tam əsəri əhatə edən yeganə nəşrdir və 299 səhifədən ibarətdir. Beş "qisim" ("təbəğat") on dörd fəslə bölünmüş "Zeynül-əxbar" əsərinin Ə. Həbibî tərəfindən mükəmməl nəşrində əvvəl yazıya alınmış beş qisim və on dörd fəsil olaraq nömrələnmiş, on doqquz sərlövhdə qeyd edilmişdir: Birinci qisimdə başlıq verilməmiş, əfsanəvi İran sülaləsi (padşahları) Kəyanilərdən bəhs edilir; İkinci qisim "Kəyanilər" adlanır və onlarla yanaşı digər əfsanəvi sülalə haqqındadır; Üçüncü qisim "Moluke-təfayef" (tayfa hakimləri) ad-

¹ Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 23-24

lanı və Əşkani sülaləsi hakimlərindən bəhs edilir; Dördüncü qisim "Moluke-Səsanıyan" adlanır və Sasani hökmdarları haqqındadır; Beşinci qisim "Əkasere" (Xosrovilər) adlanır və sonuncu İran Sasani sülaləsi şahları haqqındadır; Altıncı bab (fəsil) "Xəlifələrin tarixinin cədvəli və islam hökmdarları" adlanır; Yeddiinci bab – "Xəlifələr və islam hökmdarları haqqında məlumatdır" adlanır və bu fəsildə ayrıca olaraq "Xorasan əmirləri haqqında xəbərlər" də yer alır; Səkkizinci bab "Tarix hesablanmasının bir-birindən fərqi" adlanır və bu fəsildə yunan tarixi - hicri tarixi - Hind tarixi, eləcə də bayramların cədvəli, müsəlman bayramlarının cədvəli yer almışdır; Doqquzuncu fəsil "Bayramların səbəbləri" adlanır; Onuncu fəsil "Cuhud (yəhudi) bayramları" adlanır; On birinci fəsil "Cuhud bayramlarının səbəbləri" adlanır; On ikinci fəsil "Xristianların bayramları haqqında cədvəl" adlanır; On üçüncü fəsil "Atəşpərəstlərin bayramları və adətləri cədvəldə" adlanır; On dördüncü fəsil "Atəşpərəstlərin bayram və şənliklərinin təsviri" adlanır; On beşinci fəsil "Hindlilərin bayramlarının cədvəli" adlanır; On altıncı fəsil "Hindlilərin bayramlarının təsviri" adlanır; On yeddinci fəsil "Elm və nəsilələr" adlanır ki, bu fəsildə "türklərin durumu və soyu" adlı başlıqda xalluxlar, kımaq, yağma (yaqma), qırğız, borsuq, xəzər, bulqar, cigil və turkeşlərdən bəhs edilir. On səkkizinci "Yunan elmi haqqında" adlanır; On doqquzuncu fəsil isə "Hindliləri bilikləri haqqında" adlanır.² Belə qənaətlə gəlmək mümkündür ki, əsər

¹ Ərəbdilli qaynaqlarda və bəzi farsdilli qaynaqlarda "ərəb" millət bildiren ad "yəhudi" adı ilə eyni formada göstərilir. Bu da iki xalqın bir-birinə tarixən yaxın olması ilə bağlıdır.

² Gərdizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-əxbar), s. 26-31

sadəcə tarix özəlliklərə sahib olmayıb, coğrafi, etnoqrafik, topomimik və digər xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir və bu da onu digər qaynaqlardan tamamilə fərqləndirir.

"Zeynül-əxbar" əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

Əbdülhey Həbibli tərəfindən izahlar və şərhlərlə çap edilmiş "Zeynül-əxbar"ın nəşrinin yeddinci və on yeddinci fəsilələrindən hərfi və dəyişikliklə tərcümənin səhifələri mətn daxilində qeyd edilmişdir. Tərcümə zamanı V.V.Bartold və A.K.Arendsın rus dilinə tərcümələrinə də diqqət yetirilmişdir.

"Zeynül-əxbar"ın "Xəlifələr və islam hökmdarları" adlı yeddinci fəsilinin "Xorasan əmirləri haqqında xəbərlər" hissəsinin Qəznəvilər sülaləsi hökmdarlarından Yəminüd-dövlə Mahmud (998-1030), Cəlalüd-dövlə Məhəmməd (1030), Şihabüd-dövlə Məsud (1031-1041), Şihabüd-dövlə Mədudun (1041-1050) hakimiyyətinin ilk ilinə aid bəhsində Qəznəvilərlə Səlcuqlular arasında münasibətlər yazıya alınmışdır. Ə. Gərdizi əsərinin yeddinci fəsilinin "Xorasan əmirləri haqqında xəbərlər" bəhsində Sultan Mahmudun hakimiyyətə keçməsi haqqında yazır:

"Xorasan əmirləri haqqında xəbərlər" "Elə ki, əmir Mahmud rəhmətullah Mərvin fəthini başa çatdırdı, Xorasanın hakimi oldu və Bəlxə gəldi, Bəlxədə olduğu zaman əl-Qadir Billahın¹ elçisi Xorasanın ona verilməsinə aid fərman, bayraq, fəxri xələt və tacla onun yanına gəldi. Qadir ona "Yəminüd-dövlə və əminül-millə Əbülqasım Mahmud Vəli-ye əmirəl-möminin" ləqəbi qoydu. Fərman, bayraq yetişdikdən sonra Əmir Mahmud taxtında oturdu və fəxri xələti geyinib tacı başına qoydu. H.

389-cu (m. 999) ilin zülqədər ayında adlı-sanlı və sadə adamlara qəbul qapısını açdı. O, h. 390-cı (m. 1000) ildə Bəlxdən sonra Herata və oradan da Sistana hərəkət edib İspəhbad qalasını mühasirəyə alır. (s. 381) Qala hakimi Xələf ibn Əhməd bir neçə nəfər vasitəçi ilə yüz min dinar ödəyəcəyinə və onun adına xütbə oxudacağına söz verib müqavilə imzalayır. Əmir Mahmud Hindistana yürüş edib bir çox qalaları ələ keçirib geri döndükdə xanla (Qaraxanlı İlək xan) qohumluq əlaqəsinə girmiş və onunla müqavilə imzalamışdı. O, Qaraxanlılarla müqavilə bağladıqdan sonra Nişapurə gəlir və onun sipahsaları Nəsr bin Nəsirəddin¹ rəhmollah Əbu İbrahim Samanı² ilə h. 391-ci (m. 1001) ilin rəbiüləvvəl ayının sonuncu günündə baş vermiş döyüşdə məğlub olur. Bu xəbər Əmir Mahmuda çatdıqda o, Əbu İbrahimi təqib etməyə başlayır. Ancaq Əbu İbrahim İsfərayin, Kerman və oradan da Qorqana gedir. O, yenidən Nişapura qayıtdıqda əmir sipahsalar Nəsir Buzqana doğru hərəkət etmiş və onu təqib edən Əbu İbrahimi geriə qayıdıb məğlub etmişdi. Bu zaman Sərəxs hakimi Əbu İbrahimi Sərəxsə davət edib ona yardım edəcəyinə söz vermişdi. Lakin Nəsir onların hər ikisinin ordusunu məğlub edib bir çox əmirlərini də ələ keçirir. Məğlub olan Əbu İbrahim Bavərdə doğru hərəkət edib. (s. 382-383) və oradan da türk oğuzların yanına gedir və bir müddət onların içərisində olur və türklər qəti qərara gəlirlər ki, onunla hərba gedəcəklər. Onların rəisi Yubqu İslamı qəbul edib Əbu İbrahimi qohum oldu və

¹ Nəsirəddin- Səbuktəkinin laqəbi olub, Əmir Nəsir də Səbuktəkinin oğlu və Sultan Mahmudun qardaşidir.

² Əbu İbrahim İsmail Müntəsir –axırıncı Samani hökmdarı olub, 1000-1005-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

¹ əl-Qadir-Abbasi xəlifəsi, hakimiyyət illəri 381 /991-422/1031 (Босворт К.З. Мусульманские династии. Пер.с. англ. П.А. Гравзевича, Москва, 1971, с 32)

onunla *Kuhək*¹ qədər gəldilər və *Subaşı*təkinlə hər b etdilər və *Subaşı*təkini məğlub etdilər. *İlak*² Səmərqəndə gəldi və qəflətən hücum edib onu da məğlub edib on səkkiz nəfər sərhəngini də əsir götürdülər. Bu qələbədən sonra oğuzlar əsirləri Əbu İbrahimə verməmiş, ona yardımlarını da dayandırib yurdlarına qayıtmışdılar.³ (s. 383).

Mənbədə göstərilir ki, məğlub olan Əbu İbrahim Sultan Mahmudun yanına elçi göndərmiş və bir çox digər emirlərdən kömək istəmiş, nəticədə apardığı müharibələrdə, xüsusilə Xanla bütün qüvvəsini itirmiş və Mərv çölündə gecə yatarkən rəbiülaxir h. 395-ci (m. 1005) ildə öldürülmüşdü. (səh. 383-395)

Əmir Mahmud h.396-cı (m.1006) ildə Hindistana növbəti hərbi yürüşündən geri qayıtdıqda baş verənlərə nəzər salarsaq:

(...) Əmir Mahmud xəbər çatmışdı ki, türklər çaydan keçmiş Xorasana gəlmiş və bura yayılmışdı. Buna görə o, Multandan təcili olaraq az vaxtda Qəznəyə gəldi. Türk Subaşı təkin Herata gəlmiş və Heratı ələ keçirib Nişapura sivarı dəstə göndərmişdi ki, o nahiyəni zəbt etsinlər. Əmir Mahmudun təyin etdiyi

Arslan Cazib¹ Nişapuru tərk etmişdi. Türklər yerlərdə hələ möhkəmlənməmiş xəbər gəldi ki, Əmir Mahmud Hindistandan gəlib Bəlxə getmişdir. Xanın adamları xanla birləşmək üçün çıxıb getdilər. Onların yolunu Əmir Mahmudun təyin etdikləri tutmuşdular. Türklər heyrətə düşüb Mərvud, Sərxəs (s. 383) Nisa və Bəvərdə yola düşdülər. Arslan Cazib onların arxasınca düşüb şəhərbəşəhər ələ keçirdiklərini öldürdülər. Müharibənin son gedişində İlak xan Məvəənnəhrdən 40000 siivari səfərbər etmiş, ancaq Əmir Mahmudla Kətər çölündə h. 2 rəbiülaxir 398-ci (m. 1008) ildə savaşda məğlub olur.² (s. 389-390)

Qəznəvilərlə Qaraxanlılar arasında hələ XI əsrin əvvəllərində imzalanmış sülh müqaviləsinə görə onların aralarında sərhəd Amudərya çayı təyin edilsə də, Qaraxanlılar müqaviləni pozub tez-tez Xorasana hücumlar etmişdilər. Qaraxanlı dövlətində Yusif Qədir xan (1026-1032) hakimiyyətdə keçdikdən sonra bu iki dövlət arasında sülh danışıqları yenidən başlayır. Mənbədə göstərilir ki, haçan ki Qədir xan bütün Türkünün saları idi, o həm də böyük xan idi. Sultan Mahmudun Ceyhunu keçməsi xəbəri ona çatdıqda o da Sultan Mahmudla görüşüb aralarındakı müqaviləni yenidən bağlamaq üçün Kaşğardan çıxaraq Səmərqəndə doğru gəlir və oradan da hərəkət edib Əmir Mahmudun ordusuna yaxınlaşır. Qədir xan bir neçə atlı ilə Sultan Mahmud tərəfindən təyin edilən görüşəcəkləri yerə gəlir və Sultan da həmin yerə bir neçə atlı ilə gəlmişdi. Onlar atdan düşərək

¹ Kuhək-Səmərqənd yaxınlığında təpə olub indiki Çopan-Atadır, Səmərqənd darvəzələrindən biri də Kuhək qapısı adlanırdı (B.В. Бартольд. Сочинения. т. I. стр. 132; Gardizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-xəbar), s. 383).

² İlak (İlik) – Qaraxanlı dövlətində həm də hökmdar tituludur B.В. Бартольд Сочинения. т II. часть. 2. Москва 1964. стр.519-520); Subaşı – ilək xanların qoşun başçısı.

³ Səməvi hökmdarı Əbu İbrahim İsmayil Müstənsir Qaraxanlılara qarşı apardığı savaşlarda məğlub olub . çox böyük itkilər verdikdən sonra Məvəənnəhrə qayıdib Səlcuqun oğlu Yabqu ilə itifaqa girib 1003-cü ildə Oğuz (Türkmən) ordusunun köməyi ilə Zərnəşan çayı sahilində Subaşı təkinin və həmin ilin yayında Səmərqənd ətrafında İlak xanın ordusunu da məğlub edirlər. Sonuncu savaşda oğuzlar Qaraxanlıların on səkkiz nəfər hərbi rəislərini də əsir götürmüşdülər. Oğuzlar əsir götürdükləri hərbi rəisləri Müstənsirə verməkdən qəti şübhə itminə edib öz yurdlarına qayıtmışdılar.(B.В. Бартольд Сочинения. Т. 2.ч.2. стр. 331)

¹ Arslan Cazibin tam adı Əbulhəris Arslan al-Carib olub Əmir Mahmudun hakimiyyəti dövründə Tus valisi idi. (Gardizi. Tarixi-Gərdizi (Zeynül-xəbar), s. 416)

² V.V. Bartold görə bu savaş h. 22 rəbiüləvvəl 398-ci (m. 4 yanvar 1008) ildə Bəlx şəhərindən 4 fərsax aralı Şərxiyan körpüsündə yaxınlığında baş vermişdi. (B.В. Бартольд. Сочинения. т I, с.135)

Mahmud rəhmətullah əmr etdi: başında bir neçə sərkərdənin komandanlığı ilə böyük bir qoşun hazırlandı və Tusun valisi ilə birlikdə türkmənlərə qarşı müharibəyə yola düşdü. Fəravə şəhərinin rabatına çatdıqda savaş başlandı və onları məğlub edib, türkmənlərdən dörd min adlı-sanlı süvarini qətlə yetirdilər və çoxunu da əsir tutdular və qalanları da Balxan və Dehistana tərəf qaçdı və onların vilayətdəki bir çox fəsadlarının aradan qaldırılması asanlaşdı. (s. 416)

Əmir Mahmudun vəfatından sonra hakimiyyətə keçən oğlu Əmir Məsud (1030-1041) Qəznədə yüksək səviyyədə qarşılandıqdan sonra məqsədi Amul, İsfahan və Reyə getmək idi: "... (Bu zaman) Sərxs və Bavərdən kömək istəyənlər gəldilər və türkmənlərdən şikayət etdilər. Əmir Məsud rəhmətullah çoxsaylı qoşuna salar¹ təyin edib, onunla Əbu Səid bin Əbdüləzizi də qoşunda binəgizərlik etmək üçün kəndxuda vəzifəsində yola saldı. H. 422-ci (m. 1031) ildə elə ki, qoşun Bavərdə yaxınlaşdı türkmənlərə çatdı və savaşılar, çoxlu adam öldürüldü və türkmənlər yük və aیلələrini götürüb Balxan tərəfə göndərdilər, yüngül süvarilər qaldı və o qədərdə çox deyildilər hər gün dəstə-dəstə gəlir və birlikdə döyüşürdülər" (s. 426).

Mənbədə göstərilir ki, Xorasan türkmənlərindən yenə də şikayət edildikdə Əmir Məsud bu məsələ ilə bağlı müşavirə çağıraraq amirləri dinlədikdən sonra Xorasana Bəydoğdunun başçılığı: altında qoşun göndərilməsi haqqında buyruq vermiş, əmirlərdən Hüseyn bin Əli bin Mikayılın da onunla birlikdə gətməsini əmr etmişdi. Bəydoğdunun başçılıq etdiyi ordu Mərvə yaxınlaşdıqda türkmənlərdən elçi gəldi və Bəydoğduya gətirilən

şifahi bildirişdə dedi: "Biz itaət edən bəndələrik. Əgər bizi qəbul etsəniz, otlaq (örüş) ayırsanız, biz əlimizi bu işdən geri çəkərik. Heç kim də bizdən inciməz." Bəydoğdu elçiyə qışqıraraq onu acılayıb dedi: "Mənimlə sən arandakı qılıncdır", və əgər siz itaətəsinizsə (sakit), (hökədarın) buyruqlarına əməl edirsinizsə, kimisə hökədar Məsudun yanına göndərin, ondan bağışlanmanızı xahiş edin, bizə (ondan) məktub gətirin, biz də sizi tərək edək, yoxsa biz nəhaq yerə getməyəcəyik". Mənbədə göstərilir ki, h. 426-cı (m. 1035) ildə onların arasındakı danışıq baş tutmamış və hər bəşləməmiş, ilk döyüşdə Bəydoğdu qələbə çalmış, amcaq onun əsgərləri türkmənləri təqib edərkən onların qoyub getdikləri yüklərin qarətina başları qarışdıqda Davudun¹ ordusu dağıldı. Davudun qayıb Bəydoğdunun qoşununu ciddi məğlubluğa uğratmış, çox sayda əsgər öldürmüş və əsir almışdı.

H. 428-ci (m. 1037) ildə Əmir Məsud Qəznədə olduğu vaxt Xorasandan ədalət tələb edənlər gəlir və türkmənlərdən şikayət edirdilər. Onun Xorasandakı sahibi-xəbər və münhilər² məktub yazıb artıq türkmənlərin hədlərini aşdıqlarını bildirdilər. h. 428-ci (m. 1037) ildə o (Əmir Məsud) Qəznədən Bəlxə yola düşür ki, türkmənlərin fəsadlarını qarşısını alıb Xorasanda qanun-qayda yaratsın. O, Bəlxə çatanda türkmənlər bu mahalı tərək edib öz yerlərinə qayıdırlar (s. 433). Bu zaman Əmir Məsud Məvərrəimnəhrdə Qadir xana qarşı baş vermiş qiyamın qarşısını almaq üçün Ceyhumi keçib ora yola düşür. O, hir neçə gün idi ki, Məvərrəimnəhrdə idi ki, Bəlxədən Əhməd bin Məhəmməd bin Əbdəssəməddən məktub gəlib bildirildi ki, Davud süvariləri ilə

¹ Davud- Çağrı bəy Davud bin Mikayıl bin Səlcuq

² Çağdaş dilin desək knyşlyyat, gizli xəbər toplayan xüsusi insanlar

¹ Sərhəd bölgədə xidmət edən ordunun başçısı

Bəlxə doğru gəlir və bizim əsgər və sursatımız az olduğuna görə onu qarşı dura bilməyəcəm. Əmir Məsud dərhal ordusu ilə Bəlxə geri dönür. Bu xəbəri alan Davud isə ehtiyat edib Mərvə qayıdır. H. 429-cu (m. 1038) ildə türkmənlər Əmir Məsuda məktub göndərərək bildirlər ki, əgər onların davaları üçün otlaqlar verilsə, sakit olub ona itaət edəçəklər. Əmir Məsud onların xahişini nəzərə alıb Bayqunun (Yabqunun) yanına elçisini göndərərək itaət edəçəyi, türkmənlərin fəsadlarına son qoyulacağı halda onlara otlaqlar veriləcəyini vəd edir. Əmirin elçisi irəli sürdüyü şərtlərə Yabquya and içdirmiş və onların arasında yabqu və türkmən salarlarının da and içmələri əsasında saziş imzalanır. Bu sazişdən az sonra bir neçə nəfər türkmən Herata yola düşən Əmir Məsudun karvanına hücum etmiş, xeyli adam öldürülüb, çox da əşyalar oğurlamışdılar. Əmir Məsudun göstərişi ilə onların ardınca hərbi dəstə göndərildi. Xeyli türkmən öldürüldü və onların başları Bayquya göndərilib bildirildi ki, əhd bir daha pozulsa türkmənlərə güzəşt olmayacaq. Bayqu üzr istəyib bildirdi ki, ondan xəbəri olmayıb və əgər olardısı, əmirin onlara etdiyini biz də edərdik. Əmir Məsud Heratdan Tusa hərəkət edərkən burada da türkmən qoşunu ilə qarşılaşmış və aralarında baş vermiş döyüşdə türkmənlər məğlub olub itkiləri də az olmamışdı. Əmir Məsud Nisa və Bəvərdə olduğu zaman Bəvərdə əhalisində xeyli adam öldürmüşdü. O, Nişapurda qışlayıb yazda Toğrulun Bəvərdə olduğunu eşitmiş və ora çatdıqda Toğrul artıq Bəvərdi tərk etmişdi. Əmir Sərəxs əhalisini onu qalaya buraxmadıqlarına görə cəzalandıraraq Dəndənəkana gedir və oraya çatdığı ilk gecənin səhəri bütün çöllərdə dağlarda türkmənlər yerləşmiş və onların yollarını da bağlamışlar. Əmir qoşununun

döyüş hazırlığı alıb cəngə başlamasını əmr etdi. Türkmənlər öz döyüş qaydalarına uyğun kiçik süvari dəstələrlə hücum edir, qarşı tərəfin kiçik dəstəsini məhv edib geri çəkirlər. Əmir Məsud bu döyüşdə heç bir pədşahın göstərmədiyi qəhrəmanlığı etsə də, onun ordusu məğlub olub geri çəkilir və o özü də Qəznəyə yola düşür. Dəndənəkən savaşı h. 8 ramazan 431-ci (m. 28 may 1040) ildə olmuşdu.¹ (s. 433-437)

“Türklərin soyları və durumu” Əbu Səid Əbdülhey bin Zəhhak ibn Mahmud Gərdizi əsərinin on yeddinci fəslində dövrünün və dövrünə qədərki bəzi mənbələrdən istifadə edib “Türklərin soyları və durumu” başlığında bir çox türk tayfalarının soyları və məskun olduqları coğrafi məkan, adət-ənənələrini yazıya almış və istifadə etdiyi mənbələrdəki türklərə aid mifik məlumatları da əsərində olduğu kimi təkrar etmişdir.

O, müxtəlif kitablardan əldə etdiyi materiallar əsasında (s. 548) türklər haqqında yazır: “Übeydullah bin Xordadbeh “Kitabi-əxbar” (“Xəbərlər kitabı”)² əsərində deyir ki, türklər çimliyərlər. Əbu Əmir bin əl-Müqəffə “Rübüd-dünya”³ kitabında isə belə deyir ki, nə vaxt ki, Nuh peyğəmbər əleyhissəlam gəmidən çıxdıqda dünyada insan yox idi. Onun üç oğlu vardı: Sam, Ham və Yafəs; o, dünyanı onların arasında böldü. Qara adamların

¹ Dəndənəkən savaşı sonunda Qəznəli torpaqlarında Səlcuqlu dövləti qəti olaraq qurulmuş, Xorasandan fəli deyil, rəsmən Qəznəlilərin əlindən çıxmışdı (Köymen M. A. Səlcuqlu devri türk tarixi. Ankara, 1993, s. 53)

² İbn Xordadbehin bilinən iki əsəri məlumdur. Onlardan biri “Kitabül-məsəlik vəl-məmalik” əsəri, digəri isə “Kitabül-İləh vəl-mələh” əsərləridir. İkinci əsəri İslam öncəsi fars şeirinə aiddir. Ehtimal ki, müəllif birinci əsəri nəzərdə tutur, çünki bu əsər coğrafiyaya aiddir.

³ K. Brokeltmanın görə İbn əl-Müqəffənin zamanımıza çatmış əsəri “Təuzüdü-dünya vəl-rübüdü-dünya” adlanır. Səid Nəfisi isə hesab edir ki, “Rübüd-dünya” və “Təuzüdü-dünya” eyni əsərdir. (B.B.Бартольд. Сочинения, т. 8, с. 41)

yerləri - zəncilərin, həbəşlərin, nubiyalıların, bərbərlərinin və o diyar, səhra, dəniz və yarımada və habelə İrənı o. Hama verdi; İraq, Xorasan, Hicaz, Yəmən, Şam, İranşəhr Samun qisməti oldu; Türk, Səkləb, Yəcuc və Məcuc Çinə qədər Yafəsə çatdı (s. 546).¹ Belə ki, Türkiстан vilayəti abadlıqdan çox uzaq idi, bu diyara Türk(stan) adı verilmişdi və Nuh əleyhissəlam dua edib Böyük və güdrətli Xudavəndəyə yalvardı ki, Yafəsə elə bir ad öyrətsin ki, elə ki o adı oxuyanda yağış yağsın. Böyük və güdrətli Allah onun duasını müstəcab etdi. Yafəsə (o adı) öyrətdi; elə ki (Yafəs) o adı öyrəndi, onu bir daşa yazıb hər ehtimala qarşı boy-nundan asdı ki, yaddan çıxarmasın. O nə zaman daşdan yağış istəyirdisə, yağış yağırdı. Onlar nə zaman daşı suya salıb, həmin suyu xəstəyə verərdilərsə, xəstə sağalardı. Bu daş irsən onun nəslinə keçdi və nə vaxt ki, onlar çoxaldılar, necə ki, Quz (Oğuz - Z.B., B.Q.); Xallux (Qarluq - Z.B., B. Q. Xəzər və s. kimi adlandırıldılar." (s. 547)

Daşın üstündə onların arasında mübahisə baş verdi və o Quzların əlində idi. (Onlar) qərara gəldilər ki, filan gün toplaşıb püşk atsınlar və kimə düşsə daşı ona versinlər. Quzlar ona bənzər başqa bir daş götürüb duanı onun üzərinə yazdılar və onların başçıları bu daşı boynundan asdı. Təyin edilməş gündə püşk atdılar, püşk Xalluxa² düşdü. O, saxta daşı Xalluxlara ver-

dilər, daşın əslisi Quzlarda qaldı. Türklərin daş aracılığı ilə (Tanrıdan) yağış diləmə adəti bu səbəbdəndir. Amma Türklərin saqqallarının azlığı və hövsələsizliyi onlara aiddir ki, (Yafəs) uşaq ikən xəstələnmişdi və heç bir müalicəni qəbul etməirdi və nəhayət bir qoca Yafəsin anasına dedi: "Buna qarışqa yumurtası və canavar südü ver, bu onu sağaldacaqdır." Anası bir ay daim ona hər iki şeyi verdi və bundan sonra o yaxşılaşdı. Nə vaxt ki onun saqqalında tük çıxdı, çox az oldu və onun övladlarının da saqqalına tük az gəldi. Belə ki, saqqalında tükmün azlığı qarışqa yumurtasından, hövsələsizliyi isə canavar südündəndir" (s. 547)

Xalluxlar¹. Belə nəql edirlər ki Xallux türklərin başçılarından (rəis) biri olmuşdur. (Türklər) bir yerdən başqa yerə gətdirdilər (köçürdülər); Xalluxun anası ata minmişdi və buru boş

¹ Qarluqlar - Göytürk imperatorluğu yarandıqda ona tabe olub imperatorluğun batısında otururdular. Onların bəylərinə "Gül erkin" deyilirdi. Göy türk imperatorluğu yuxarıca (630-cu ildə) Çin ona bağlı digər türk ölkələri kimi Qarluq ölkəsində də hakimiyyəti qurmaq istəmiş, ancaq qarluqlar onlara boyun əyməmiş, özləri bir dövlət qurmuşdular. Onlar Aşina soyundan olmadıqlarına görə hakimiəri Kağan deyil, Yabqu ünvanı daşıyırdı. VII əsrin sonlarında Göytürk dövləti yenidən qurulduqda onlara bağlanmışlar. Orxan-Yenisey abidasına aid olan Kül Tigin kitabəsində qeyd edilir ki, Kül Tigin iyirmi yeddi yaşında azad və sərbəst olan qarluqlarla döyüşmüş, otuz yaşında olanda qarluqları Göytürk dövlətinə tabe etmişdir. Göytürk dövləti çökdükdə yeni yaranan Uygur dövləti qarluqları da özünə tabe edib onlara sol qol yabquluğu vermişdilər. (Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxan-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s. 82; Erol Güngör. Tarihə türklər. İstanbul, 1990, s. 42). VIII əsrin ikinci yarısında Semireçiyədə üstünlüyü ala keçirən Qarluqlar 766-cı ildə Suyabi fəth edib mərkəzlərini bura köçürürlər. Bəlsəliklə Göytürk imperiyası süqut etdikdən sonra da Semireçiyəni əra birlər, na da çinlilər / xitaylılar işğal edə bilmədilər. Bura türk xalqlarının əlində qaldı. Xitayın Qərbi Türkiştana müdaxiləsi 751-cı ildə qarluqların hərbi yardımını ilə ərəb sərkərdəsi Ziyad bin Saleh tərəfindən məğlub edilməsindən sonra dayandı. Ərəblər VIII əsrin sonlarında qarluqları Fərqəndən Şimali-Şərqi sınıxdırıb çıxarsalar da, heç vaxt Tulasın o tərəfə hərəkət edə bilməmişdilər. Müsəlman mədəniyyəti isə şimal-şərqdə türklər arasında sülh yolu ilə yayılmışdı. (Н.В.Бартольд. Сочинения. т. 2, ч. 1, с. 36) Qarluqlar erkən dövrdən ərəb mədəbiyatında "xallux", Çin mədəbiyatında "qə-lo-lu" adı ilə yad edilən türk xalqıdır. Onlar ikinci Göytürk imperiyası çökdükdə Çu çayı vadisində məskunlaşmışdılar. VIII əsrdə Amudaryanın yuxarı axarı sahillərində və Tuxaristanda da Qarluq yabqusu

¹ Rəcəbde "Oğuznaməsi" nə görə, Hz. Nuh torpaqları öz övladları arasında bölüşəndə oğlu Yafəsə buğu toraqları verdi, hansı ki, oralar dünyanın ən böyük qismi idi və buralar Türkiстан adlanırdı. Yafəs türklər arasında Oləy Xan olaraq xatırlanır. Yafəsin bir oğlu olur və onu Dib Yabqu adlandırlırlar. Onun da dörd oğlu olur Onlar Qara Xan, Or Xan, Kür Xan və I.or, yaxud Kür Xandır. (Oğuz destanı. Rəcəbde "Oğuznaməsi, tərcümə və təhlili. Həzr. Zeki Velidi Toğan. İstanbul, 1982, s. 17-18)

² Qarluqlar nəzərdə tutulur irəlində bütün Türk tayfaları haqqında məlumat veriləcək

(əhəlisiz) biyaban idi. Xalluxun növərlərindən biri Xalluxun anasına yaxınlaşıb onu ələ keçirmək qəsdilə qamarladı; və qadın onu təhdid edib qovdu. Bu da məlumdur ki, türklərin qadınları çox əxlaqlı olurlar. Nökər bunu görüb qorxdu və oradan qaçdı və Doqquz Quz (doqquz oğuz – Z.B., B. Q.) ölkəsinə - xaqanın vilayətinə gəldi. Xaqanın adamlarından biri onu ovlaqda sətir bir yerdə cındır keçə parçasına bürünmüş halda tapdı, o, onu Yabaqu¹ adını verdi və sonra onu Xaqanın yanına apardı. Elə ki, Xaqan onun macərəsini öyrəndi, vilayətində yaşayın bütün xalluxları toplayıb dərhal Yabaqunu onlara rəis təyin edib, bu qəbiləyə (xaqanın vilayətindəki xalluxlara) Yəbaqu xallux adını verdi. Ondan sonra Türkiyədən bir nəfər adam Doqquz

xatirləmir. (В.В.Бартольд. Сочинения. Т 5, с. 547) Həm Kaşğarlı Mahmudun "Divani-lügət it-Türk" əsərində, həm də "Oğuznəmə"də qarluqların adları çəkilir. Birinci mənədə qeyd edilir: "Qarluqlar bir türk boyu olub, oğuzların dışında qalın bir köçəbədir; bunlar da türkməndir" (Mahmud Kaşğarlı. Divānu Lügāt-it-Türk. Çev. Ahmet B. Ercilasun. Ziyat Akkoyunlu Ankara. 2020, s. 206) "Oğuznəmə"də göstərilir ki, Oğuz xaqan qar yağması ilə ordudan geri qalmış bir uruqa "qarluq" ayamasını vermişdir. (Oğuz destanı. Rəşidəddin Oğuznəməsi, s. 47)

¹ Yabaqu qarluq türk tayfasında hakim titulu olub, bu söz türk dilindəki "yapmaq" sözündən törəmişdir. Orxan kitabələrində bu titulu "yabqu" şəkilində təsadüf edilir. (В.В.Бартольд. Сочинения. т 8, с. 42; q. 5) "Divani-lügət it-Türk" əsərində yabaqu xaqandan iki dərəcə aşağı ləqəb olduğu yazıya alınmışdır. (Divānu Lügāt-it-Türk, s. 362) Göytürk dövlət başçısı xaqan (kağan) imperiyanın bəzi budağını idarə edən yabaqu, doğu budağını idarə edən hakim isə şad titulu daşıyırdı. İmperiyada Bumin, Bilga ulu hökmdar olub xaqan tituluna sahib olmuşdur. (Orxan –Yenisey abidələri, s. 27, 54, 104, 105) Rəisləri yabaqu titulu daşıyan qəbilənin yabaquqlar, yəni yabaqu tərəfindən idarə edilən kimi yazıya alınması ehtimalı vardır. Nəçə ki, mənbələrdə hakimiyyəti xaqan olan türk xalqları bir çox hallarda öz adı ilə deyil, "xaqaniyyə" (Xaqanlı) adı ilə yazıya alınmışdır. Məşhurluq Kaşğarlı türklərin iyerimi boydan ibarət olduğunu və onlardan birinin Yabaqu olduğunu və Çinə yaxın ərazidə yaşadığını yazıya almışdır. Eyni adlı, yəni Yabaqu suyu adlı çayın da Kaşğar dağlarından Özkənd Fərqanəyə axdığını qeyd etmişdir. (Divānu Lügāt-it-Türk, s. 10, 363). V.V. Bartold yazır ki, Yabaqu xalqı uyğurlardan şimalda Yəsar çayı sahilində indiki Çukçuq çəkəri ərazisində yaşayırdılar. (В.В.Бартольд. Сочинения. Т. 5, с. 85)

Quza gəldi (s. 548), yabaqulardan bir kəniyə aşıq oldu və o kəniyəni oğurladı və Türkiyəyə apardı və Türkiyə xanı o kəniyəni ondan aldı və öz yanına apardı və o kəniyəni yaxşı rəftar etdi və onun doğmalarına məktub yazdı və kəniyənin durumu haqqında xəbər verdi, onları öz yanına dəvət etdi. Onlar nə vaxt ki gəldilər, həmişə becərilən əkin sahələri verib tayfanın qalanlarını da yanına dəvət etdi. Bu xəbər tayfanın qalan hissəsinə çatan zaman, bütün tayfa ora gəldi və beləliklə onlar çoxaldılar. Onları ərəb adəti ilə vilayətin ortasında yerləşdirib Xəbuy¹ adını onlara verdi və onlar türkiyənlər xaqanın xalqına hücum edə-nə qədər elə bu durumda idilər. (Türkiyənlər hücum edib) xaqanlılardan on iki nəfər məşhur rəisləri öldürdülər; xaqanlılar bütün hakimiyyəti xalluxlardan Çumpanın əlinə keçdi. Xaqanlılardan öldürülən həmin axırıncı adam Xutuqlan (Qutoqlan) xaqan idi. Xalluxlardan ilk dəfə taxta İlməlməs cəbuye (ایلمسن جیویه) oturmuşdu. Hakimiyyət xalluxların əlinə qaldı. Türkiyədə yabaqu xalluxdan törəyən çox tayfa var, onların ətraflı aşkar edib göstərmək lazımdır. (s. 549)

Kimaq.² Kimaqların mənşəyi belədir ki, tatarların rəisi öldü və onun iki oğlu qaldı (s. 549). Böyük oğlu hakimiyyəti ələ

¹ Minoriki Xəbuy (خری) cəbuy(جیوی). cəbuye (جیویه) kimi oxunmuşdur. (Zeynül-əxbar, s. 549,

² Kimaq - İrtiş çayının orta axarları sahilində məskən salan türk xalqıdır. İbn Xordadbeh əsərində Tarazdan ora gedilən yol haqqında (80-81 gün) məlumat vermişdir. Gərdizi isə əsərində Fərabdan (Otrar), Yenikənddən keçilən kimaqa gedilən yolu ətraflı təsvir etmişdir. Maqdisiyə görə kimaq tayfasının bir hissəsi X əsrdə Türkiyənin müsəlman əyalətlərinə qonşuluqda yaşayırdılar. (B. V. Бартольд. Сочинения. Т. 5, с. 549) Zəkə Vəlidi Toğan yazır ki, əsil mərkəzləri İrtiş və Altayda olan kimaqların yurdları onuncu əsrdə güney Sirdəriyə hövsələsindəki Sabrana və buradan isə Ak Edil çayının başlarına qədər uzanırdı. Başırdılar da onların bir qəbiləsi sayılmışdır. Qıpçaq, kun və kimaqların əksəri orta çağlarda Orta Asiyanın quruc qismini işğal etsələr də, daha əskidən Batı və

keçirdiyi üçün kiçik oğlu qardaşına paxıllıq edirdi. Bu kiçik qardaşın adı Şad¹ idi. O, rəis qardaşını öldürmək istədi, ancaq bacarmadı, özündən qorxdı, o istədiyi kənz məşuqəsini özü ilə götürüb, qardaşının yanından qaçdı. O, böyük çay və çox ağac, ov (heyvanları) çox olan bir yerə gəldi və bura düşüb çadır qurdu. Hər gün onların hər ikisi – bu adam və kənz ov edirdilər, quş əli ilə qidalanırdılar və özlərinə samur və sincab dərisindən (xəzindən) paltar tikirdilər. (Onların) yanına qohumlarından yeddi nəfər tatar gəldi: biri İmi, ikinci İmek, üçüncü Tatar, dördüncü Balender, beşinci Qırçaq, altıncı Lanikaz² və Əclad. Onlar hökmdarın iltisım otaran adamlardan idilər ki, ancaq həmin örişlərdə ot qalmadığına görə otluq axtararaq Şadın da yaşadığı yerlərə gəlmişdilər. Kənz onları görüb (çadırdan) çıxdı dedi: Ər düş (ارتش), yəni atdan düşsün və bu çaya bu səbəbdən Ertş (İrtış) adını verdilər. (s. 550)

Bu adamlar kənzini tanıyan kimi hamısı atdan düşüb çadır qurdular. Şad gəlib çatdı. O bol ov (əli) gətirmişdi və onları qonaq etdi, onlar qışa qədər orada qaldılar. Qar yağdığı üçün onlar geri qayıda bilmədilər, orada ot çox idi. Bütün qışı orada (s. 550) qaldılar və qar əridiyi zaman torpaq bəzəndi, bir nəfəri

Doğu Türkünstanın güney qismlərinə yayılmışdır və oradan uzaq doğuya və doğu Avropaya da köç etmişlər. (A. Zeki Velidi Toğan. Umumi Türk Tarixinə Giriş. En eski dövrlərdən 16. əsra qədər. İstanbul, 2019, s. 160, 162) V.V. Bartold görə Moğol istilaları dövrünün mənbələrində artıq kimaqların adları çəkilir. (B.B. Бартольд. Сочинения. Т.5, с. 549)

¹ Şad əsgəri türk dövlətlərində tituldur. Orxan -Yeniseyin Kül tigin abidəsində qeyd edilir: "Tənən tok göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı... Sağdakı şad və apa (rütba) bəylər". Bilqənin abidəsində isə onun on doqquz il şad olduğu, yəni dövlətin sağ qanadını idarə etməsi yazıya alınmışdır. (Orxan-Yenisey abidələri, s. 27,77, 107)

² Minoriski Balender adını Bayandır, Lanikaz adını isə Nilqaz kimi oxumuş, həm də qeyd etmişdir ki, buğünkü Şahsevən tayfasında Nilqaz adlı oba vardır. (Zeynül-axbar (Tarixi-Gərdizi), s. 550)

tatarların düşərgəsinə göndərdilər ki, o tatar tayfasından xəbər gətirsin. Həmin adam ora çatanda gördü ki, bütün yaşayış yeri dağıdılmış və burada adam qalmadı. Düşmənlər gəlmiş bütün tayfaları qarət və qətl etmişdilər. Sağ qalanlar dağlardan enib o adamın yanına gəldilər və o Şadın durumu haqqında dostlarına danışdı, onların hamısı Ərdüşə (İrtış) yola düşdülər. Onlar oraya çatdıqları zaman Şadi öz rəisləri kimi salamlayıb təzim edib ona böyük sayğı göstərdilər. Digər tayfalardan olan adamlar bu xəbəri eşidilər və (bura) gəlməyə başladılar; 700 nəfər adam bir yerə cəmləndi. Uzun müddət onlar Şadın xidmətində oldular. Elə ki, çoxaldılar, onda ətrafdakı dağlara yayılıb yeddi tayfa yarandı ki, onların hərəsi bir adamın adını daşıyırdı. Kimaqlar hamısı bədxasiyyət olub xəsis və qonaqsevmez idilər. (s. 551)

Şad bir gün İrtış (Ərtüş) çayının kənarında dayanmışdı, öz adamlarından bir səs eşitdi: "Sudayam, əlini mənə uzat!" Şad suyun üstü ilə üzən saçdan başqa heç nə görmədi. O, atını bağlayıb suya girdi və saçı tutdu və onun özünün arvadı xatını olduğunu gördü. O soruşdu: "Sən (çaya) necə düşmüşsən?", qadın dedi: "Timsah məni çayın kənarından tutdu". Kimaqlar adamları bu çayı böyük və miqəddəs hesab edir və ona səcdə edir və deyirlər: "Bu çay Kimaqların Allahıdır". Şada səsi eşidib qorxmadan suya girən - Tutuq¹ ləqəbi verdilər (s. 551)

¹ Orxan-Yenisey abidəsində fəth edilən vilayətlərə təyin edilən hakimlər "tutuk" adlanırdı. (Orxan -Yenisey abidələri, s. 27, 244, 255, 310); V.V. Bartold görə "tutuk" türklərdə titul elub tut (tutmaq) sözündən törəmədir. (B.B. Бартольд. Сочинения. т. 8, с. 44) "Divani lügət il-Türk" əsərində "Tutuk" şəxs adı kimi yazıya alınmış (Divanu Lügəti-Türk, s. 163)

Gərdizi kimaqa gedən yolları təsvir etdikdən sonra yazır: Ərtəş çayı çox böyükdür (enlidir) belə ki, bir nəfər çayın bir tərəfində dayansa, o biri tərəfindən onu tanımaq olmaz. Çayın suyu qaradır. Ərtəşi keçdikdə kimaqların xeymələrinə gəlisən ki, onların ətrafında hasar olmur, onlar hamısı meşələrdə, dərələrdə və çöllərdə yaşayır və onların hamısının mal, qoyun sürüləri vardır. Onların dəvaləri yoxdur... onlarda duz olmur, əgər kim-sə ora bir mən (3.12 kq) duz gətirsə, bir samur dərisi (xəzi) alar. Onlar yayda at südü içirlər ki, ona (qumız) deyirlər. Onlarda hər kəs imkanına görə qışa qurudulmuş qoyun, mal, at əti hazırlayırlar, o ölkəyə çox qar yağır; hətta elə olur ki, çöllərdə qar örtüyünün qalınlığı niza hündürlüyündə olur. Qışda onlar sürülərini, ilxılarını Əğraq (اغراق) vilayətinə aparırlar və o yərə onlar okta (اوكتاغ) deyirdilər. Onlar ağacdən yeraltı nohurlar düzəldir və hansı qışda qar çox yağdıqda, suyu oradan içirdilər... (s. 553). Onlar samur və sincab ovlayır, onlar rəislərinə yəbqu (بيغو) deyirdilər. (s. 554)

Yaqma². Yaqmaların durumu o zaman belə idi: türk xaqanı hiss etdi ki, xalluxların sayları artır, güclənirlər və Toxarstan hebtalanları³ ilə əlaqəyə girmişlər və onlardan qız istəmiş və

onlar da qız vermişlər. Bu zaman Xaqan Türküstanın zəiflədiyini gördü və öz ölkəsindən qorxmağa başladı. Bundan sonra Doqquz Oğuzun bir hissəsi öz tayfalarından ayrılıb qaçdılar və onlar xalluxların içərisinə gəldilər, xalluxlar onlarla heç cür yola getmədilər (s. 554).

Türk xaqanı onlara buyruq verdi ki, xalluxlarla kimaqlar arasında yerləşsintlər və onların Yəğma adında rəisləri vardı. Çinin sol tərəfində boş çöllə yolu bir ay olan (məkanda) yaşayır, adamları varlıdır, böyük ilxılara sahibdirlər, Çin samurunu oradan gətirirlər. Onların arasında daxili çəkişmə buş verdi və tayfaların bir hissəsi qonşuları olan Türk xaqanın himayəsinə gəldilər. Qalanları da gəlib onlara birləşib bir nəfər Türk xaqanının yanına göndərib əhvallarından ona xəbər verib dedilər: Biz sənin xidmətinə gəlmişik və əgər buyruğunuz olsa hər yeri yağmalayırıq. Bu Türk xaqanının xoşuna gəldi və onlara mehribanlıqla dedi: nə istəyirsinizsə, ona buyruq verildi. Sonra xalluxlar onlara qarşı yolverilməz hərəkət etdilər və onlar ciddi tələfata düşərək olub oranı tərk etdilər, oradan (s. 554) kimaqların yanına getdilər və bir neçə nəfər ilə geri qayıtdılar. Müəyyən bir zaman sonra Şad onları incitdi və xərac istədi, onlar rəncidə

¹ V.V Bartold "Əğraqı" Oktaq (Ektaq) kimi oxumuşdur. (B.V.Бартольд Сочинения. т. 8, с. 45)

² Yaqma - Onlar Narın çayından cənubda yaşayırdılar. Onlar Doqquz Oğuzun bir qolu olub hakimləri də uquzun hökmdar nəslindən idi. Kaşğarı Mahmuda görə isə onlar İli çayı sahilində yaşayırdılar. Yaqma bəzi qaynaqlarda qara yaqma da adlanırdı. Taraz (Тараз) yaxınlığında bu adda kənd də vardı ki, onun adı boy adından çıxmışdır. (B. B. Бартольд. Сочинения. т. 5. с. 585; Divānu Lügāt-it-Türk, s. 10. 362, 363) Yaqmalılar Semirçəyyənin cənub hissəsində yaşayır və Kaşğar da onlara aid idi. Narın çayı qarlıq ilə yaqma arasında sərhəd idi. (B. B. Бартольд. Сочинения. т. 2, ч. I с. 38)

³ Abdal (Heptal - Eftalit) - Göytürklerin əcdadlarının bir qismi olan və Orta Tiyanşandaki əsgəri sakaların hakimiyyəti altında olan usunların şərqində Dəgu Türküstanda abdal, yaxud heptal-efталit adlı bir tayfa yaşayırdı ki, onlar qarlıqların və gəncələrin

əcdadları idi. Heptallar beşinci yüzilliyin başlanğıcında güclənmiş Qərbi Türküstanın və Amudəryanı keçərək Kuşan mənəlikatını fəth etmiş, İran sərhədinə çatmış, hətta onların yardımı ilə 457-ci ildə Fıruz İranda hakimiyyətə keçmişdir. Pancabı ələ keçirən Heptalların mərkəzi Balxin şərqində indiki Kunduz ətrafında Varvalız şəhəri olmuşdu. Usunlar da onlara təbə idi. Abdalların hakimiyyəti Hindistan höddüdundan doğudan Xoran, quzeydən Cunqariya höddüdlarına qədər uzanırdı. (Zəki Validi Toğan. Ümumi Türk., səh. 42) Ağ Hun-Aptalların (Heptal, Eftal cəm halda Eftaliti) şimali Hindistanın şimalına köçənləri bir neçə əsir sonra milliyətlərini qeyb edərək oranın əhəlisinə qarışmışdır. (Ümumi Türk Tarixinə Giriş, s. 46) V.V. Bartold yazır ki, Yunanların abdal, xitaylar eda, arblər xayıtl adlandırılan eftaliti hindlər də, yunanlar və romalırlar kimi hun adı ilə yazıya almışlar. (B. B. Бартольд. Сочинения. т. 2, ч. I, с. 180)

olub Türkd xaqanından aman istədilər. Onlar xallux və kimaqların arasından keçib Xaqanın yanına gəldilər. Xaqan onların yuxarıda adı çəkilən rəislərinə Şad Tətey (تع) (Şad Tütük) bənzər Yəğma (ع) (Yağma Tutuk) titulu verdi. (s. 555)

Qırğızlar.¹ Mənbədə göstərilir ki, səqləb əyanlarından bir nəfər ölkələrinə gələn Rum elçisini öldürdüyinə görə, Xəzərə gəlmiş xaqan tərəfindən yaxşı qarşılanmış ancaq həmin xaqanın vəfatından sonra Xəzərin yeni xaqanının ondan xoşu gəlmədiyinə görə oranı tərək etmişdi. O, Xəzər xaqanlığı ilə kimaq arasında əslən xəzərlərdən olub, 2000 süvarisi olan Başçurtun yanına gəlmiş, lakin xaqanın tələbi ilə oradan da kimaq və Doqquz Oğuzun arasında bir yerə gəlib sığınır. Bu zaman Doqquz Oğuzdan və ətraf ölkələrdən xeyli adam ora gəlmiş və onu hakim kimi qəbul etmişdi. Onların arasında səkləblərin də olduğu qeyd edilmiş və yeni yaranan bu topluma qırqxız adı verilmişdi. (s. 555-556)

Müşk, müxtəlif xəz və xutur² bünyuzü qırğız məntəqəsindən gətirilir. Qırğızlar da öüləri hindlilər kimi yandırırılar və deyirlər: "Ataş çox təmiz şeydir – hər nə ki alovun içərisinə düşür, təmizlənir: öülərin çirkəllərini və günahlarını pak edir". Qırğız-

¹ Qırğızlar - erkan dövrün Xitay mənbələrində, yeni eranın əvvəllərində Hun dövrünün hadisələrinə aid hekayələrdə qırğızların adı çəkilərək xatırlanır. (B.B. Бартольд Сочинения, т. 5, с. 40) Kül Tigin abidəsində Bilge Xaqanın dilindən yazıya alınmış mətdə göstərilir ki, Göy türk xaqanı İltis 693-cü ildə vəfat etdikdə oğlu Kül Tigin yeddi yaşında idi. O, iyirmi altı yaşına çatdıqda Göytürk ordusu qoşun çəkib qırğızları təbə etmişdi. (Orxan- Yenisey abidələri, s. 81) Qırğızlar əsgəri çağlardan Baykal gölünün qərbində olub Hun imperatorluğuna və bu imperatorluq çökdükdən sonra Göytürk dövlətinə bağlı olmuşdur. Göytürk dövlətinin süqutundan sonra onun yerində yaranan Uygur xanlığı qırğızları da özünə bağlamışdı. 841-926-cı illərdə isə müstəqil dövlət olan qırğızlar X əsrin sonlarında Qaraqaxanlı dövlətinə təbə olmuşdur.

² Qaynaqda ceyran adı bu formada keçmişdir. Başqa heç bir ilkin qaynaqda bu ad bu formada yazıya alınmamışdır.

ların bir çoxu inəyə, bəziləri kılaya, bəziləri kirpiyə, bəziləri şahinə və bəziləri də gözəl ağaclara parastid edirlər. (Onlar) hər il təyin edilmiş gündə gəlirlər (təyin edilmiş yerə) və (özləri ilə) müxtəlif alətlərlə musiqiçiləri də gətirib şənlik edir, Fəğitun (فتيتون) və ya (فتيتون) deyilən adam musiqiçilərin çalğısı vaxtı huşunu itirir və (o aylıqda) bu il nə baş verəcəyini, qıtlıq yaxud bolluq, yağmurlu, yaxud quraqlıq, qorxu və təhlükəsizlik, düşmənləri hücum edəcəkmə deyərə ondan soruşurlar. O, bunların hamısını haqqında necə cavab verirsə, onların çoxu dediyi kimi olur (s. 559-560)

Oğuzlar¹. Oğuz xalqının müləkləri Doqquz Oğuz xaqanı adlanırlar və qədim zamanlarda Tuqquz Oğuzda Kürtəkin adlı bir

¹ Quzlar - V.V. Bartolda görə quzlar Orxan abidələrində adı çəkilən oğuzlardır (B.B. Бартольд. Сочинения, т. 5, с. 524). Quz arəbcə türk oğuz xalqının adını ifadəsindir. VIII əsrin Orxan kitabələrində bu xalq doqquz budağa bölündüyünə görə Doqquz Oğuz adı ilə yazıya alınmışdır. X əsrin arəb ədəbiyyatlarında verilən məlumatlara görə quzların Xəzərin cənub sahilində müsəlman ölkələri ilə həmsərhəd olub Sirdaryaya qədər məskun idilər. Qərbdən onların ərazisi Xəzər dənizi və bolqar əyaləti və şərqdən isə qarluqlarla, şimaldan kimaqlarla həmsərhəd idi. Quzla kimaq arasında ki sarhad İtil çayının yuxarıdan qolu olan Kama çayı idi. Onların əsas yurd yerləri Siyahkuh (Mançıqlıq) və Sir Daryanın aşağı axarlarının sahilində idi. (B.B. Бартольд. Сочинения, т. 5, с. 524) Rus sənəmlərində türk adı ilə yazıya alınmış quzların bir budağı X əsrdə İtil çayını keçib qərba köç etmiş və onlar Balkanlara daxil olub Aralıq dənizi sahillərinə qədər geniş ərazilərdə yurdlar salmışdılar (B.B. Бартольд. Сочинения, т. 5, с. 524). Göytürk dövlətinin hakimi Bilge xaqanın (716-734) qardaşı, ordu başçısı Kül Tiginin (716-731) şərsinə Orxan çayı hövzəsində inşa edilmiş abidəsinin mətnində doqquz oğuzların adı bir neçə dəfə çəkilmişdir. Orxan-Yenisey əlifbası ilə türk dilindəki mətdə qeyd edilir: "Tokuz, oğuz, bəkləri, budını (xalqı)" bu sözümlü yaxşıca eşit və dinlə, Ötükəndən gündoğana, günbatana, günəyə, quzeyə qoşun yeridilmiş və oradakı xalqlar təbə edilmişdir. (Orxan-Yenisey abidələri, s. 77) Bu qeydlər doqquz oğuzların Göytürk dövlətinə hələ ki, təbə olmasından xəbər verir. Kül Tigin abidəsində oğuzların adı ikinci dəfə "Türk oğuz bəkləri", kimi yazıya alınmış (Orxan-Yenisey abidələri, s. 73) və abidənin mətnində güldürür ki, Bilge xaqan olduqdan sonra oğuz xalqını da Göytürk dövlətinə birləşdirməyə nail olmuşdur. (Orxan-Yenisey abidələri, s. 80-81) Oğuzlar dafərlə mərkəzi hakimiyyətdən qurş çıxışlar da Bilge xaqanın dilindən abidədə qeyd edilmişdir ki, "Doqquz Oğuz xalqı öz xalqıdır" (Orxan-Yenisey abidələri, s. 82) Miladdan əvvəl III əsrdə yaranan və Xəzər dənizindən Pamir yaylaqlarına qədər geniş bir ərazini əhatə edən,

xaqan olmuşdu ki, onun anası çinli idi. Kürtəkin xaqanın bir qardaşı da vardı və onların anası azad qadın idi. Qardaşı Kürtəkini öldürmək üçün qəsd etmiş edib onun boğazını kəsib onu ölümləri olan yerə atır. Dayəsi Kürtəkini (oradan götürüb) mənilerin yanına apardı ki, onlar ona dərmanlar verib müalicə etsinlər. Onun yarasını (s. 567) müalicə etdilər (və o) yaxşılaşdı. Sonra o, Aral (?) şəhərinə gəldi ki, bura doqquz xaqanın mərkəzi idi və orada gizləndi; bir müddət (Kürtəkinin) dostları (onun qardaşını) aldatdılar və nəhayət onun haqqında doqquz oğuz xaqanına xəbər verib onu sevindirmək istədilər: O, göstərişlə qardaşına aman verib, gəlməsinə də icazə verir, ancaq onu öz yanına buraxmayıb, Pəncikəndin rəisliyini ona verdi (s. 568)

Kürtəkin orada yerli sakinləri öz tərəfinə çəkib gücləndi, onlara mehribanlıq göstərib fürsət gözlədi və nəhayət eşitdi ki,

miladdan sonra ağırliq mərkəzi qərbə düşən Hun (Kun) dövlətinin əsas qüvvələrini oğuz, oqur, kimaq, kanqli zümrələri təşkil etmişdilər. Bunların Moğolustan tərəfdə qalanları doqquz oğuz, on oqur (on uyğur) kay. kun kimi adlar daşımaqda davam etmişlər. (Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 46) Oğuzlar VIII əsrin son rübündə Moğolustandan qərbə hərəkət edib bir aralıq Qara və Ağ İrmiş kimaqlarla qonşuluqda durmuşlar. Onlar IX əsrin birinci yarısında Xorasanda islam ordusu ilə hərəkət etmiş və Qarluq, kimaqlarla İtifaqda Aral gölü montaqollarından peçenəq və başırdılar Şimali Qafqaza sıxışdırılmışlar. Oğuzlar doqquz oğuz, on oğuz, səkkiz oğuz, üç oğuz kimi budunlara bölünmüşlər (Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 143, 149) Xəzər oğuzları Aral gölü ilə Xəzər dənizi və Cənubi Ural dağları arasında yaşayırdılar. Rəisləri yabqu idi. Əsgəri idarələrində "subaşı" adlanan komandan və bir də "yanal", "kiçik yanal" və "tərxan" kimi böyükləri vardır. (Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 82, 183) Subaşı türklərdə dövlətin ordusunun baş komandanı deməkdir. (Ahmed b. Mahmud. Selçuknəmə. İllər. Erdoğan Merçil. İstanbul, 2011, s. 3) Sirdərya, Talas və Çu hövzələrində qarluq və xalçalarla bərabər "türkmən" adlanan qələbəlik bir oğuz oymağı da yaşayırdı. (s. 186) Oğuzlar Xəzər ilə Kərkəi arasında, Amudərya boyunca, Xarəzm və Qorqan asındakı montaqolarda, Helmənd hövzəsində də yaşayırdılar. (Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 186-187). Mahmud Kaşğari oğuzlar haqqında yazır: "Oğuzlar türklərdən bir boydur. Bunlar da türkmənlərdir. İyirmi iki boydurlar. İlar boyun öz heyvanlarında öz əlamət və nişanları vardır. Bununla bir-birlərini tanıyırlar... Onların birincisi və başqısı kınıqdır. Zamanımızdakı sultanlar bu boydandır." (Divanü Lügəti't-Türk, s. 26)

(qardaşı) ova çıxmışdır. Kürtəkin çoxsaylı qoşun toplayıb Doqquz Oğuz xaqanına hücum etdi. Onlar qarşı-qarşıya gələrək savaşa başladılar və Kürtəkin Doqquz Oğuz xaqanı qalaya qaçıb qapısını bağladırdı. Kürtəkin buyurdu, qala divarına su axıdıldı və o qalann divarı dağıldı. Kürtəkin buyurdu, aman istəyənlərin hamısı bağışlansın. Qala əhli aclıqdan qişsələnmişdilər və onların hamısı qaladan çıxdılar, aman verilməsinə istədilər və hamısı bağışlandı. Doqquz Oğuz xaqanı qalada qaldı, sonra Kürtəkin öz adamlarından qalann içərisinə göndərdi (s. 568) ki, onu boğub öldürsünlər. Xaqan taxtına Kürtəkin sahib oldu. Belə deyirlər ki, Doqquz Oğuz xaqanının 1200 nökarı və 400 kənizi vardı. 1000 nəfər nökar illərlə gündə 3 dəfə yemək yeyirdilər və nə qədər istəsələr (onlara) o qədər yemək verirdi, habelə gündə 3 dəfə şərab içirdilər. onlar şərabı üzündən hazırlayırdılar. Bu xaqan nadir hallar istisna olmaqla sadə xalq kütləsinə görünmürdü. Nə vaxt ki ata minirdi, başçılar (rəislər) dərhal onun önünə gəlir və yola düşürdülər. onun evindən şəhərin çıxacağına qədər adamlar cərgə ilə düzülürdülər. Şəhərin rəislərindən biri onun önünə gedir... nə vaxt xaqan sudan və ya evdən çıxırsa dərhal ona at gətirirlər, o keçib gedəndə qədər hamı onun atının qarşısında diz üstə çökiüb təzim edirlər. Doqquz Oğuz xaqanı dinavəri məzhəbinə etiqad edir. Lakin onun şəhər və vilayətində xristian, dualist və buddistlər də vardı. Onun 9 vəziri vardı. əgər kimsə oğurluq üstündə tutulub günahlandırılırsa, ayaqlarını bağlayır, allərini sarıyaraq boynuna bənd edir, hər baldırına 200 çubuq, kürəyinə 100 çubuq vurub bazarda gəzdirir və sonra onun hər iki qulağını, hər iki əlini və burnunu kəsirlər, və

münadi (cərci) qışqırır (s. 569) elan edir: "qoy bunu hər kəs görsün və onun hərəkətlərini etməsinlər!"

...Əgər bir şəxs adam öldürsə, ona çox böyük cərimə ödədirlər və nəticədə adam müflis olur. Onu bir ay həbsxanada saxlayıb, 300 çubuq vurduqdan sonra azad edirlər. Əgər qatil kasıb olsa, ona yalnız çubuqla cəza verilir. (s. 570)

Doqquz Oğuz xaqanı alçaq tikilmiş sarayda yaşayır və döşməsinə keçə sərilir və üzərinə keçənin üstünə çin parçası çəkilir; sarayın çöl tərəfindən üzərinə müsəlman parçası çəkilir. Sadə xalq hamısı əsasən çöllərdə çadırlarda (alacıq) yaşayırlar. Onların hökmdarlarının paltarı çin parçası və ipəkdəndir, sadə adamların paltarı isə ipək və pambıq parçadandır. Bu enli paltar olub, bütünlü bədəni örtür, qolları enli, ətləkləri uzundur. Onların hökmdarlarının kəmərləri gümüşdəndir. Böyük məclislərdə hökmdar başına tac qoyur, Nə vaxt ki o ata minir, onunla 3000 nəfər də atlanır və onların hamısı zireh geyir və niza ilə vuruşurlar. (s. 570)

Onlara doğru gedən yola gəldikdə Bərsxandan gərək gədənən Pəncula, oradan Kucu, oradan Aral, oradan Siket və Siketdən Məxsmiğnasur, oradan Çinançketə bir günlük yoldu. Bu vilayət Kucudan kiçikdir və o 22 kənddir. Və bura düzənlik olub, qışı çox soyuq olur, qar az yağır, yayda bərk isti olur, buna görə yerli əhali soyuq yeraltı zirzəmilər düzəldir və çox vaxt yeraltı zirzəmilərdə yaşayırlar. Və yay sona çatdıqda çöllərdəki evlərinə tələsirlər. Yerli əhalinin hamısının kəməri var, bıçaq, xəncər və (qor) özlərinə bütün zəruri olanları asırlar. Hökmdarların surayı yaxınlığında dinavərilərdən 300 ya 400 adam cəm olur, Maninin əsərindən uca səslə oxuyur, sonra (s.571) hökmdarın

yanına gələrək ona salam verib geri - Doqquz Oğuz ölkəsinə qayıdırlar, (s.572)

Peçeneqlər¹. Yol Ürgəncdən Xarəzm dağına və bu dağdan Peçeneq ölkəsinə gedir. (s.578) (Peçeneq ölkəsinə) Xarəzm gölüne çatdıqda yol ondan sağ tərəfə gedir. Oradan keçdikdə quru torpaqlar (susuz) çöllərlə doqquz gün yol gedilir və hər gündən yaxud iki gündən sonra su quyusu olan yerə çatır və həmin quyudan kəndirlə su çəki bəllərlə su verilir. Onuncu gün çeşmələrə çatırlar ki, burada ovlaqlarda hər cür quş cevayır və ollaqlar vardır. Buradan 16 gün yol gəldikdən sonra 17-ci gün peçeneqlərin xeyməllərinə çatırlar. Peçeneqlərin ölkəsinin (sahəsi) 30 günlük yoldur. Hər tərəfdən onların ölkəsi hansısa bir xalqla həmsərhəddir; şərqdən – qırpaqlarla, cənub-qərbdən xəzərlərlə, qərbdən isə səqləblərlə; bütün bu xalqlar peçeneqlərə hücum edir, onlardan əsir götürüb, satırlar, bu peçeneqlərin çoxlu var-dövlətləri, çoxlu atları, qoyunları, çoxlu gümüsh-qızıl qabları, silahları var, onların (bellərində) gümüsh kəmərlər vardır. Onların mal buyuzundan boruları var ki, müharibə zamanı çalırlar. (s. 579)

¹ Peçeneqlər - Mahmud Kaşqarlı peçeneqlər haqqında yazır: "Türklər əslində iyirmi boydur...Ruma yaxın boyların birincisi peçeneqdir". Daha sonra qeyd edir: Ruma yaxın oturan türk boyu... Peçeneq oğuzların bir boyu"dur (Divānu Lügāt-it-Türk, s. 10, 213) Rəşidəddinin "Oğuznamə"sində peçeneq oğuzun Üç Ox qolunda ikinci boy olub adının mənəsi yaxşı işlər görüncü (Rəşidəddin Oğuznəməsi, s. 52) V.V. Bartold görə IX əsr ərəb coğrafiyaçıların əsərlərində peçeneqlərin daha erkən digər oğuzlardan ayrılıb köç ərəb coğrafiyaçıların əsərlərində peçeneqlərin daha erkən digər oğuzlardan ayrılıb köç etməsi və ayrıca bir xalq kimi adları çəkilir. Onların əsas kütləsi Xəzər hakiminin razılığı ilə, yaxud da razılığı olmadan onun ölkəsindən keçib, İndiki Rusiyanın cənubunda yerləşmişdilər (B.V.Бартольд. Сочинения. Т. 5, с. 91). Zəki Vəlidi Toğan yazır ki, peçeneqlər IX əsrin onalarında Edil çayının şərqindən Qara dənizin şimalına və oradan Bizans hüddüdlərinə qədər getmiş bulurlar, macarlar və Bizansla savaşağa başlamışlar. Uzlar / Quzlar tərəfindən təqib edilən peçeneqlər Bizansa təbə olmuş, lakin Malazgird döyüşündə Səlcuqların tərəfinə keçmişlər. Bizansda qatanları xristianlığa qəbul etmiş, Macarıstandakı qismi isə onlara qarşısındılar (Umumi Türk Tarixinə Giriş, s. 158, 159).

Xəzərlər¹. Peçeneqlərdən Xəzərə qədər biyaban, ağaclıq və meşələrlə yol on günlükdür. Xəzər vilayətinin ərazisi çox genişdir; hər tərəfdən ona hündür dağlar birləşir, və bu dağlar ta Tiflisə qədər uzanır. Onların mülükləri vardır ki, "Elşad" adlanır və o böyük mülükdir. Onların böyük hökmdarlarına "Xəzər xaqanı" deyirlər. Və bu böyük xandır, bütün vilayətlərin idarəsi onun və qohum-əqrəbasının əlindədir və heç kim ondan böyük deyildir. Böyük rəis cühuddur². Onun yaxınları, hərbi rəislər, böyüklər (əyanlar) cühud (yəhudi) dininə etiqad edir; qalanlar isə türk-oğuz dininə oxşar dindəndirlər. onların iki böyük şəhəri vardır. Biri Sarqış (Sarıqışar – Sarı şəhər), digəri Xetlə (?); bu iki şəhərdə onlar qışda yaşayırlar və yaz gəldikdə çöllərə çıxır, qışda qədər şəhərə gəlmirlər. (s. 580) Hər iki şəhərin əhalisinin xeyli hissəsi müsəlmandır və onların məscidləri, imamları, müəzzinləri və məktəbləri vardır; Xəzər əhalisinin müsəlman xəzərlərin hər birindən müəyyən miqdarda vergi alırlar, onlar hər il peçeneqlərin vilayətinə savaşa gedir və oradan mal və əsir gətirirlər, öz xərəcələrini Elşada ödəyirlər və o qoşunun əsgərləri arasında bölünür. Bəzən onlar Burtas ölkəsinə yürüş edirlər; onların bayrağı, nizələri, möhkəm zirehləri vardır.

¹ 630-cu ildə Güytürk imperatorluğu çökdükdə sabaqlar (savir, sabir, sibir) müstəqil bir dövlət halına gəldilər. Xəzər xaqanlığı onların əsridir. Xəzər adı mənə baxımından sabara yaxın olub, gözər, sərbost dolayan deməkdir. Xəzər xaqanlığı Qafqazdan Məcaristana qədər geniş bir əraziyə sahib idi (Tarihte türklər, s. 46). Xəzər dövləti ilk dəfə Bizansın güclü müttəfiqi kimi 622-ci ildə Persiya ilə muharibədə xatırlanır. Bizans-Persiya muharibəsində Xəzərlər tərəfindən fəth edilən Qafqaz torpaqlarını farslar ala bilmədilər və xeyli sonra bu diyarı ərəblər işğal etdilər. Bolazuriyə görə bu zaman Aranın qədim mərkəzi Qəbələ Xəzəran adlanırdı. Bir çox məlumatlara görə xəzərlər uca yarıdan Tənqri-xana etiqad edirdilər. Markvarta görə onların mərkəzi Vərəqan Boləncərlə eyni şəhərdir. (B.B. Бартольд. Сочинения, т. 5, с. 510, 597)

² yəhudi dininə etiqad etməsi nəzərdə tutulur

Xəzər xaqanı ata mindiyi zaman 10 min süvari də onunla atlanır, onlardan bir qədər müzdlüdür. Bəziləri varlı olduqları üçün hökmdarın yanında qoşuna öz yaraq-yasaqları ilə qoşulurlar. Əgər onlar qoşunu təchiz edib hansı bir tərəfə göndərdikdə onlar eyni zamanda ailə və əmlaklarını qorumaq üçün orada da çox saylı qoşun saxlayırlar. Onların öncül dəstələri var ki, qoşunun önündə gedir (s. 581). Hökmdarın qarşısında numdan hazırlanmış məşəllər aparılır ki, hökmdar onun işığı ilə qoşunla hərəkət edir. Qənimət ələ keçirildikdə hamı ləşkərgaha toplaşır. Sonra onların rəisi hər nə istəyirsə həmin qənimətdən öz payını götürür və qalanı qoşun arasında bölünür. Qoşun rəisinin əmri ilə hər bir döyüşçü özü ilə mix və üç ərşin kəndir götürür ki, qoşun dayandıqda, ləşkərgah qurulduqda, onun ətrafına mıxlar çalınır, kəndir çəkilir (gecə müdafiəsi üçün), əgər düşmən gecə hücum edərsə, onun hücumu boş qoxur, belə ki, düşərgə ətrafındakı bu qurğu qalaya oxşayır. Xəzər ölkəsində əkin sahəsi çox olub bostan, hər cür nemət boldur, bal çoxdur. Yaxşı mumu buradan gətirirlər. (s. 582)

Bulqar¹ Əbdülhey Həbibəyə yazdığı girişdə qeyd etmişdir ki, əsərin hər iki köçürmə nüsxəsində təhriflərə yol verilmiş, bu əsərin hər iki nüsxəsi saxlanıldığı kitab fondlarında

¹ Bulqar - Miladdan öncə oğuzlardan qərbə köç edən türklər Oğur, Doqquz Oğur. On Oğur, Otuz Oğur adları ilə tarixə düşmüşdülər. Atilla öldükdən sonra Qara dəniz sahilinə gələn on oğurlar digər türk obaları ilə birləşib bulqar adlı toplumu yaratmışdılar. Bulqar sözü bulqamaq, yəni qarışmaq mənasını ifadə edir. (Rafik Özdək. Türkün qızı kitabı. Bakı, 1992, s. 172) Zaxari Ritorii (555-ci ildən) çadırlarda yaşayan, at və balıqla qidalanan köçəri Qafqaz xalqlarından "burqar"ların da adını çəkir. Efesli İohann (585-ci il) isə bulqar və Xəzər xalqlarının əcdadları olan bulqarios və xazarıq haqqındakı məlumatında onların qan qohumları olub aralarında ittifaq münasibətlərindən bəhs etmişdir. (B.B. Бартольд. Сочинения, т. 5, с. 509) Zəki Vəlidi Toğana görə bu zaman bulqarların bir qismi Şimali Qafqazın qərb tərəfində və Don çayı sahillərində, digər qismi isə Qara dəniz hövzəsində yaşayırdılar. Bulqarın Kobrat adı hökmdarının 642-ci ilə vəfatı üzrə oğulları arasında ittifaq başlandı. On oğur olaraq toplanan bulqarlar Qara dəniz şimalında və Balkanlarda yayılmışdılar. (Umumi Türk Tarixinə Giriş, s. 155) V.V. Bartold yazır ki, yedincini əsrdə

da ciddi zədələr görmüşdü. Bu səbəbə görə mənbənin təshihə zamanı Ə. Həbibî çətinliklərlə qarşılaşmış və bəzi təhriflərə düzəlişlər baş tutmamış, təhriflər olduğu kimi qalmışdı. Bu təhriflər əsərin bulqarlara aid hissəsindən də yan keçməmişdi. Ancaq əsərin bu hissəsində bulqarlara aid elmi əhəmiyyətli məlumatlar da az deyildi. Mənbədə bulqarların şəkllərlə xəzərlər arasında İtil çayı sahilində yerləşməsi, müsəlman olmaları haqqındakı faktlar tarixi gerçəklikdir. (s. 584) xəzərlər onlarla alqı-satqı (edir) və ticarətə gəlirlər; həmçinin ruslar. Onların ticarətində samur, sincab (xəzi) əsas yer tutur. Onlar çay kənarında yaşayan xalqlardır, onlar əkin-biçin işi ilə məşğul olur, dənli bitkilər-buğda, arpa, darı, mərçi və məş və bundan başqa hər şey əkilir. Onların çoxu qatı müsəlmanlardı. Onların vilayətində məscidlər, ibtidai məktəblər, müəzzin və imamlar vardı. Bulqarlar birtas arası 3 günlük yoldu. Həmişə birtaslara basqın edir (əsir ələ keçirirlər). Onların silahı çox idi, onların hamısının yaxşı atları vardı. Hökmdar istədikdə ona at verirlər. (s.585)

Macarlar.¹ Bulqar ölkəsi ilə bulqara aid olan İskil vilayəti arasında Macar vilayəti yerləşir. Bu macarlar türk tayfasıdır. Rəislərinin 20 min süvarisi var. Bu rəisi kənde deyirlər. Kənde onları

bulqar xalqının bir budağı Pont və Dunay çayı sahilində Bizansla təmas xəttində məskunlaşmış və digər budağı isə İtil çayının orta axarında yerləşmiş və X əsrin əvvəllərində İslam dinini qəbul edib şimalda müsəlman mədəniyyətinin forpostu olmuşdur (В.В.Бартольд. Сочинения. т. 5, с. 509-512). Onların slav-kiril hərfləri ilə qalan vəsiqəsində Dunay bulqaqlarının dilinin də İtil bulqaqlarının dili kimi Çuvaş ləhcəsi ilə bir sıldan gələn türkçə bir dil olduğu anlaşılır (Umumi Türk Tarixinə Giriş, s. 155).

¹ Macarlar - Fin Uqorların "oğuz" zümresinə mənsub bir budundur. Fəqət dil yaxınlığı baxarsanız uzaq olan macarlar qan etibarı ilə daha çox türkdürlər. Macar dövlətini quran Arpad sülaləsi xəzərlərin kubar uruğundandır. Orta Dunaya gələn hunlar və avarlar kimi əski türk kütlələri 860-cı ildən az sonra bu yerləri macarlar işğal etdilər, arından onlar qarışmışlar. X-XIII yüzilliklərdə bura gələn Peçeneq, qıpçaqlar, başqırd kimi türklər də macar olmuşdur (Umumi Türk Tarixinə Giriş, s. 15).

böyük hökmdarının tituludur. Bu rəis vəzifəsinə görə rəhbərlik etdiyi heyətə "cle" deyirlər. Cle nə fərman versə, macarlar onu yerinə yetirirlər. hər yeri otla örtülmüş çölləri (s. 586) geniş ərazi onlara məxsusdur. Onların ölkəsinin eni və uzunluğu 100 fərsəxdir. Onların vilayəti Rum dənizinə birləşir. Onlar İkiçayarasında yaşayırlar. Qış gəldikdə kim ki, çaydan uzaqdadır, çayın yaxınına qayıdır və qışı orada olur və balıq tutub güzəranlarını onunla keçirirlər. (O çay) ki, onlardan sol tərəfdə yerləşir, onun sahilində rumlu tayfasından olan səkləblər yaşayır; onların hamısı xristiandır, onlara nender deyirlər. Onlar macarlardan çoxdurlar, lakin onlardan gücsüzdürlər. Bu iki çayın birinə İtil, digərinə Dımay deyilir.

Nə vaxt ki macarlar çayın sahilində yaşayırlar, onlar bu nenderləri görürlər, nender vilayətində çayın sahilində uca dağlar yüksəlir, yamacından hansı ki çay axır. Dağın arxasında xristian xalq yaşayır, hansı ki, onlara mardət deyirlər, onlarla nenderlər arasındakı məsafə 10 günlük yoldur. (s. 587) Onların əhalisi çoxdur, onların paltarları ərəblərin paltarlarına oxşayır - əmmamə, köynək və cübbələri.

Macarlar atəşpərəsdirilər. onlar daim səkləb və ruslara basqın edib, oradan əsir ələ keçirib, Ruma gətirib satırlar. Onlar yarasıqlı və görkəmlidirlər, paltarları parçadandır. (s. 588)

Cigillər və türkeşlər.¹ Cigil və türkeşə gedən yola gəldikdə Nəvəkənddən Pəncikəndə getmək lazımdı (s. 595). Pəncikənd

¹ Cigil və türkeşlər - V.V.Bartolda görə cigil türk tayfasının bir hissəsi İli çayı sahilində yaqma və tuxsirlə qonşuluqda məskun idilər. Elə bu səbəbdən də mənbələrdə tuxsi-cigil ifadəsinə təsadüf edilir. Cigillər üç hissəyə bölünmüşdürlər. İli çayı sahilindəki cigillərdən başqa Kaşğar yaxınlığında kəndlərdə yaşayan cigillər və Taraz yaxınlığında Cigil adlı kiçik qala. yaxud da Şəhərdə yaşayan cigillər. Bu qala oğuzlardan o qədərdə uzaq deyildi və tez-tez onların hücumlarına məruz qalırdı. Oğuzlar Amudəriyə çayından Xitaya qədər məskun salan bütün türkləri cigil adlandırdılar (В.В.Бартольд. Сочинения. Т. 5, с. 585). Məlum Kaşğurlu cigillərin qatışıq türk dilində danışdığını, oğuzların Ceyhundan yaxarı Çinə qədər bütün türklərə bu adı verdiklərini, ancaq hunun doğru olmadığını yazıya alınmış və Əlfəsiyabın oğlu

dehqanı Kulbəqar adlandırırılar; şəhər səkkiz min silahlı çıxarır, onunla yanaşı kəndə Uzkət deyirlər və onun dehqanı başqadır. o yaşayış məskəninin sol tərəfində üç başqa kənd var, onunla Siyab kəndi arasında, Siyab dehqanı Peyğunun qardaşdır və onu 500 atlı müşayiət edir. O kənd dağa yaxınlıqda yerləşir. Digər kəndə Xutkuyal deyirlər və o birinci kəndin bir fərsəxliyindədir. O, 5000 silahlı çıxarır; onun dehqanını Baqlila adlandırırılar və o, Türkez olub; çöldə yaşayır. Üçüncü kənd Daluqənc adlanır və bu kiçik kənddir və 300 silahlı çıxarır və bu kənd də dağa yaxındır. Türklər bu dağa yaxınlaşır və ona and içirlər. Belə deyirlər ki, bu dağ Haqq-Talanın mənzilidir... bu gədikdən keçdikdə onun sol tərəfi Türküstandır (s. 596) ... Bəyliq kəndində Cəbuiyinin qardaşı yaşayır (s. 597)

Barsqanın inşa etdiyi Barsqan adlanan şəhərin üstündə, Kaşğarda çigil adlı qəsəbələrin də olduğunu qeyd etmişdir. Onun bu türk tayfası haqqında yazdığı əldəqarlarından aydın olur ki, onların yaşadığı coğrafi məkan həddən çox yağmurlu, yolları palçıq olduğundan qoşu türklər tərəfindən çigil (li) yəni çiyillikdə yaşayanlar adlandırılmışlar (Divānu Lügəti-Türk, s. 11, 170). V.V.Bartold 982-ci ildə məlumdur müəllif tərəfindən farsca yazılmış "İludüdüllələmə", Gərdizi və Kaşğarlı Mahmudun əsərlərinə istinad edib yazır ki, türgeşlər tuxsi və az adlı iki qoldan ibarət olub, tuxsələr Çu çayının sahilində yaşayırdılar. Siyab şəhəri onların vilayətində yerləşirdi. Onlardan şərqdə İssikölü tərəfində çigillər məskun idilər. K. Mahmuda görə tuxsi və yaqma tayfaları da İli çayı sahilində yaşayırdı (В.В.Бартольд Сочинения, т. 5, с. 585). Orxan çayı hövzəsindəki Kül Tigin kitabəsində Bilga xaqanın dilindən deyilir ki, əminim Qapağan xaqan olduqda (693-716) Tarduş sadi idim. Kökməm dağlarını aşıb qırğız ölkəsinə qədər qoşun çəkdim. Bu zaman Türkez xalqı xalqımız, xaqanı türktürməz olsa da, kəyanət etmişdi və buna görə də onlara qarşı da qoşun çəkdim. Xaqanları, ayanları, bəyləri öldürüldü. Kül Tigin iyirmi altı yaşında olanda onun ordusu İrtiş çayını keçib Türkez xaqanın qoşununu məğlub edib onları özünə tabe etmişdi. Bir az sonra qara Türkez xalqı da yağı olduğu üçün Kül Tigin onları da məğlub etmiş, Kuşi Tutukun evini, əmlakını ələ keçirilmişdi. Kül Tigin otuz yaşında ikən az xalqı da qiyam qaldırmışdı. Onlar da məğlub edilib tabeləri nəsir görürmüşdü (Orxan-Yenisey abidələri, s. 80, 81, 82). Türkeşlər Göytürk dövlətinə bağlı olduqları halda 630-cu il tarixindən etibarən Talasi paytaxt edərək ayrı bir dövlət olmuşdular. Bu dövlətin qurucusu Göytürk tarixanlarından Uleqe kağandır. Səkkizinci yüzilliyin başlanğıcından bir tərəfdən Ərəb-İslam və digər tərəfdən İsa Çin ordusu ilə savaşa zəifləyən Türkez xanədanına 766-cı ildə qarlıq türkləri son qoymuşlar. (Tarixite türklər, s. 41)

2.

XACƏ ƏBÜLFƏZL MƏHƏMMƏD BİN HÜSEYN BEYHƏQİNİN "TARİXİ-BEYHƏQİ" ("TARİXİ- MƏSUDİ") ƏSƏRİ

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

XI əsrin bir çox görkəmli adamları-alimləri, şairləri, dövlət xadimləri kimi Əbülfəzl Beyhəqinin də ömür yolu haqqında məlumat çox azdır. XII əsrdə yaşamış İbn Funduq ayaması ilə məşhur olan Əbülhəsən Əli bin Zeyd Beyhəqinin "Tarixi-Beyhəq" ("Beyhəq mahalının tarixi")¹ adlı əsərində müəllif özündən əvvəl yaşamış və bu mahalda doğulmuş məşhur adamlar, o cümlədən yerlisi Əbülfəzl Beyhəqinin adı məşhur katib kimi çəkilmişdir. Fərsdilli ədəbiyyatda ilk şüara təzkiyəsinin müəllifi olan Nurəddin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Avfi XIII əsrin birinci yarısında qələmə aldığı "Cəvamiül-hekayət və ləvamiür-rəvayət" adlı əsərinə özünə qədərki bir çox tarixçilərin o cümlədən Əbülfəzl Beyhəqinin daha çox "Tarixi-Beyhəqi" adı ilə məşhur olan "Tarixi-Məsud" kitabının zamanımıza çatmamış cildlərindən parçalar daxil edilmişdir. Bu, Əbülfəzl Beyhəqinin bioqrafiyasına bir neçə epizod əlavə edilməsinə imkan yaratmışdır. İbn Funduqun əsərində onun bioqrafiyası haqqında olan məlumat dövrün digər ədəbiyyatlarında yoxdur. İbn Funduq Əbülfəzl Beyhəqinin bioqrafiyası haqqında yazır ki, "Əbülfəzl Məhəmməd

¹ تارىخ بيهق تاليف ابو الحسن بن زيد بيهقى. معرف با بن فندق. با تصحيح تعليقات احمد بهمنيار استاد دانشگاه تهران، ۱۳۱۷

Bundan sonra İbn Funduq. Tarixi-Beyhəq

məd bin əl-Hüseyn əl-Katib əl-Beyhəqi Sultan Mahmudun də-biri¹, Əbu Nəsr bin Mişkaninin naibi, Sultan Məhəmməd bin Mahmud, Sultan Məsud, Sultan Məvdud və Sultan Fərruxzadın da katibi olmuşdur. Sultan Fərruxzadın hakimiyyəti başa çatdıqdan sonra Əbülfəzl Beyhəqi istefaya çıxıb kitablar yazmağa başlamışdı. O, Harisabad kəndində anadan olmuşdur. “Kitabüz-zeynətül-küttab”² onun əsəridir və buna bənzər başqa bir kitab dünyanın heç bir yerində yoxdur. O, “Tarixi-Nasiri” əsərində Qəznəlilər tarixini Sultan Səbuktəkinin vaxtından Sultan İbrahimin vaxtına qədər günbəgün qələmə almışdır. Çox güman ki, bu əsərin 30-dan çox cildi olmuşdur. Mən bu külliyyatın bir neçə cildini Sərəxs kitabxanasında, bir cildini Məhdi-İraq kitabxanasında, bir neçəsini isə ayrı-ayrı şəxslərdə gördüm. Onun bütün cildlərini görməmişdim.³ Onu qanunsuz möhür (möhərni) vurduğuna görə Qəznə qazısı həbs etdirmişdi. Sonra Qəznəlilərin qaçqın qulamı Toğrul Bərrar Qəznə şahlığını ələ keçirib Əbdür-rəşidi öldürüb dövlət xidmətçilərini qalaya göndərdi. O cümlədən Əbülfəzl Beyhəqini də qazi zindanından qala həbsxanasına köçürdü.⁴ Qısa müddətdən sonra Toğrul Nuştəkin Zubindar tərəfindən öldürüldü. Onun hakimlik səltənəti 57 gündən çox olmamış və Səltənət yenə də Mahmudun nəslinin əlinə keçir. Əbülfəzl Məhəmməd bin Hüseyn Beyhəqi 1077-ci ilin Səfər ayında (avqust-sentyabr) vəfat etmişdi.⁵ Əbülfəzl Məhəmməd

¹ Dəbir - katib, məktublari, fərmanlari və digər rəsmi sənədlər yazan dəstərxana qulluqçusu olub, sonralar ona münəşi deyilirdi.

² Ona biza həsilik məlum olmayan ilk əsəri.

³ İbn Fənduq. Tarixi-Beyhəq. s. 175

⁴ İbn Fənduq. Tarixi-Beyhəq. s. 177

⁵ Абу-л-Фазл Байхак. История Масуда (1030-1041). Перевод с перс., введение, комментарии и приложения А. К. Арендса. Ташкент, 1962, с. 15-18

bin Hüseyn Beyhəqi Beyhəqin Harisabad kəndində anadan olmuşdur. Əbülfəzl Beyhəqinin “Tarixi-Beyhəqi” əsərində h. 400-cü (m. 1009-1010) ildə baş vermiş bir hadisədən bəhs edərək özünün 15 yaşında olduğunu və eyni əsərin başqa bir yerində də hadisələri yazdığı sırada h. 450-ci (m. 1058-1959) ildə həmin hadisələrdə iştirak etdiyini və bu vaxt 65 yaşında olduğunu qeyd etməsi onun h. 385-ci (m. 995-996) ildə Harisabad kəndində anadan olmasını qəti olaraq göstərir.¹

Harisabad Səbzəvar şəhərinin cənubunda, onun iki fərsəxliyində yerləşirdi. Ə. Beyhəqi anadan olduğu kənd haqqında ətraflı məlumat vermir, lakin çeşidli illərdə yaşı haqqında məlumat verirkən hansı yerdə dünyaya göz açmasına da işarə edir. Onun valideynləri və uşaqlıq illəri haqqında da geniş bir bilgi yoxdur. O, atasını ötəri xatırlayır və “xacə” adlandırır, ancaq, adının Hüseyn olması xaricində heç bir məlumat vermir. Ancaq 1025-1026-cı ildə atası Sistanda olub çox güman ki, Sultan Mahmudun böyük məmurlarından biri idi. Görünür ki, Əbülfəzlin ailəsi imkanlı əsilzadə nəslindən olub kifayət qədər daşınmaz əmlaka sahib olmuşdu. Bu zaman dövlət katibliyində işə yalnız imkanlı və əsilzadə nəslindən olanların qəbul edilməsi onun ailəsinin də belə bir mənsəbə sahib olduğunu göstərir. Əbülfəzl Beyhəqi “Tarixi-Məsud” əsərində dövlət katibliyinə qəbul edilənə qədərki gənclik illəri haqqında heç nə danışmır. Bəzi məlumatlardan belə anlaşılır ki, o, ilk təhsilini doğulduğu Beyhəq və Səbzəvarda aldıqdan sonra ali ilahiyyat mədrəsəsi, kitabxana olan mədəniyyət mərkəzi

¹ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn-i Beyhəki, Tarix-i Beyhəki. Çev. Necati Lügal, Hicabi Kirlangıç. Ankara, 2019, s. XV

Nişapurda təhsilini davam etdirmişdir. O, 25-26 yaşında təxminən h. 412-ci (m. 1021-22) illərdə Əbu Nəsr Mişkanın rəhbərliyi altında, divani-risalətdə dövlət qulluğuna qəbul edilmiş və bu vaxtdan onun katiblik vəzifəsində xidməti ustadı ilə birlikdə on doqquz il sürmüşdür. Çox ehtimal ki, dəbirliyə o gənc yaşlarından hazırlamışdı.¹ Lakin, dəbirin peşəsi asan deyildi. Yaxşı dəbir bir müddət işinə tam sahiblənərək yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra katib vəzifəsində ağasının əmrlərini kor-koranə yerinə yetirmir, eyni zamanda onun məsləhətçisi olur və ona müxtəlif vəzifələrin icrası da həvalə edilir. Artıq etibarlı şəxs kimi xarici ölkələrdən gələn səfirliyin katibi, məsləhətçi və ya hətta rəhbəri də olurdu. Xarici ölkələrdən gələn səfirlərlə danışıqlar aparır, ustadından aldığı tapşırıqla müxtəlif siyasi planlar işləyib hazırlayırdı. Ən istedadlı və təcrübəli olanlar tez-tez yüksək vəzifələrə çatırtdılar. Hansısa idarə və ya missiyanın rəhbəri vəzifəsinə təyin edilirdilər. Əbülfəzlin kitabında bunun çoxlu misalları vardır. Yaxşı bir dəbirin cavab verməli olduğu tələblər yüksək idi. Hər bir dəbir hər şeydən əvvəl o, mükəmməl təhsil almalı, mövcud qanunların əsaslarına bələd olmalı, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməli, epistolyar üslubun ustası, fikirləri mümkün qədər yığcam şəkildə ifadə edə bilməli idi. Dəbir bəlağətli natiq olmalı və qaydaları tətbiiq etməyi bacarmalı, nitqini və yazısını Qurani-Kərimdən gətirdiyi sitatlarla bəzəməyi bacarmalı və hədisləri, keçmiş tarixi əsərləri mükəmməl bilməlidir. Həm də xəttatlıq sənətinə yiyələnəli, bundan əlavə, dəbir yaxşı

¹ Beyhəqi. Tarixi-Beyhəqi. Əli Ükkər Fəyyaz, s. XV-XVI

yaddaşa sahib olmalıdır. Tez düşünmək və düzgün cavab tapmaq, məsələnin mahiyyətinə tez varmaq, vəzirə qədər məmurların işlərindən xəbərdar olmaq və ağasının sirlərini gizli saxlamaq ən yaxşı fəzilət, qabiliyyət sayılırdı.¹

Əbülfəzl Beyhəqi bütün bu xüsusiyyətlərə malik idi. Onun iti zehni, geniş erudisiyası, ədəbi və ona verilən tapşırıqları uğurla yerinə yetirmək bacarığı tezliklə onu Əbu Nəsr Mişkanın sağ əli və yaxın adamı etdi. Əbülfəzl Beyhəqi doqquz il Sultan Mahmudun (h. 388-421 (m. 998-1031)) və ondan sonra on il Sultan Məsudun (h. 421-432 (m.1031-1041)) zamanında divani-risalətdə dəbir vəzifəsində çalışmışdı.² O Məsud dövründə onun himayəsini qazandı, Əbülfəzl Beyhəqinin müəllimi Əbu Nəsr Mişkanı h. 431-ci (m. 1039) ildə vəfat edir. Bu zaman Əbülfəzl Beyhəqi onun yanında on doqquz il xidmət etdiyini, onun övladlarında doğma olduğunu və onun da özünə çox əziz olmasını qeyd edərək yazırdı: "Onun sayəsində ad-san, mal-dövlət, vəzifə, cah-calal sahibi oldum." Ə. Beyhəqi həmçinin bildirir ki, Əbu Nəsr Mişkanın cənazəsi Qəznəyə gətirilib qoşun üçün tikilmiş rabatın bağçasında dəfn edildi. Dəfndən sonra mərhumun qullarından işə yarayanlarının ən yaxşılarını Sultanın sarayına götürdülər. Atlarına, dəvələrinə və qatırlarına Sultanın damğasını vurdu. Müşrif Əbu Səid mərhumun sahib olduqlarını xəzinə qeydiyyatına aldı. Əbu Nəsrin ölümündən sonra dövlət divani-risalətdə rəis vəzifəsinə ən layiqli namizəd Əbülfəzl idi. Lakin, Sultan Məsud onu bu vəzifəyə təyin etməkdən çəkinirdi. Qaynaqlarda

¹ Абу-л-Фазл Бейхакки. История Масуда, с. 68

² Beyhəqi. Tarixi-Beyhəqi. Əli Ükkər Fəyyaz, s. 13-14; Tarih-i Beyhəki, s. XI-XIII

bunu, onun gənc olması ilə izah edirlər. Baxmayaraq ki, Əbülfəzlin bu zaman artıq 55 yaş vardı. O dövrlərdə mövcud olan adət-ənənə ilə mühüm dövlət vəzifələrinə yalnız altmışdan yuxarı qocalar təyin olunurdu. Əmir gizli toplantıda demişdi ki, "Əgər Əbülfəz çox gənc olmasaydı, mən bu işləri verərdim."¹

Risalət divanına Sultan Məsudun gizli toplantısında ona rəis Əbu Səhl Züzani, naib və xəlifə isə Əbülfəz Beyhaqi təyin edildi. O, Əbülfəz Beyhaqiyə qərəzlə yanaşırdı. Əbu Səhlin katiblikdə Əbu Nəsr Mişkanın dövründə olduğu qaydalara zidd yeni nizam yaratmaq cəhdləri tezliklə əvvəlki rəisinin xəttini davam etdirən Əbülfəz Beyhaqi ilə onun arasında açıq münaqişəyə səbəb oldu. Əbülfəz Beyhaqi Sultan Məsuda ərizə ilə müraciət edib Əbu Səhlə köməkçi vəzifəsindən azad edilməsini və başqa bir divana istənilən bir işə dəyişdirilməsini xahiş edir. Lakin Sultan onun bu istəyini yerinə yetirməkdən imtina edib, ona tam güvəndiyini, onu himayə edəcəyini vəd edərək işini davam etdirməsini bəyan edib Əbu Səhl Züzaniyə xəbər göndərərək bildirdi ki, Əbülfəz sizin şagirdiniz deyil, o atamın sədaqətli dəbiridir. Onunla yaxşı rəftar et və əgər şikayət etsə sizinlə həmrəy olmayacam. Sultanın bu göstərişindən sonra onların münasibətləri zahirən yaxşılaşır.²

Əbu Səhl Züzaninin Dəndənəkan məğlubiyyətindən (h. 431 (m.1040) sonra hökmdarın qəzəbinə tuş gəlib müvəqqəti Bost şəhərinə göndərilməsi üzündən Əbülfəz risalə divanının rəisi olaraq görəv yapmağa başlamışdır. Sultan Məsudun h.

¹ Tarih-i Beyhaki. s. XV; Бартольд. Сочинения. т. 8, с. 583

² Tarih-i Beyhaki. s. XV; Абу-л-Фазл Байхакки. История Масуда. с. 68–69

432-ci (m.1041) ildə Hindistan yolunda öz adamlarının çıxardığı üsyan nəticəsində öldürülməsindən sonra yenə qısa zaman kəsiyində hakimiyyətdə olan Məhəmməd bin Mahmud və onun ardınca iqtidara keçən Mahmud bir Məsud dövründə də h. 432-441 (m. 1041-1049) tutduğu vəzifədə qalmışdı. Sultan Məsud vəfat etdikdən sonra öncə hakimiyyətə keçən kiçik yaşlı oğlu, ardınca da onu ikinci oğlu Məsud əvəz etmişdi. Lakin, onu da qırx beş gündən sonra Əbdürrəşid bin Məsud (h. 441-444 (m. 1050-1053) əvəz etmişdi. Əbdürrəşidin səltənətə keçməsindən sonra Əbülfəz Beyhaqi yenə divani-risalətə rəis təyin edilsə də, çox keçmir ki, vəziyyət tərsinə dönməyə başlayır. Siyasi çəkişmələrin əksik olmadığı bu dövrdə ona mənfi münasibətlə yanaşı bəzi dövlət adamları onu hökmdarın nəzərində gözdən salaraq vəzifəsindən azad etdirib, mallarını müsadirə etdirmişdilər. Bu hadisələrdə evi yağmalanmış, tarixə aid yazdığı bəzi qeydləri itmişdir. O, "Tarixi-Beyhaqi" əsərində bu hadisələrdən heylsilənərək bəhs edir və dəyərsiz şeylərə tamah edənlər tərəfindən qeydlərinin çalındığını bildirir. Bir qədər sonra Mahmud dövrü külələrindən Toğrul adlı bir asi Əbdürrəşidə qarşı üsyan edərək Qəznəni ələ keçirmiş və Əbdürrəşidi öldürmüşdü. Əbülfəz Beyhaqi qısa sürən bu qarğışdan sonra Fərruxzad bin Məsud (h. 444-451 / m. 1053-1059) taxta oturunca zindandan qurtularaq əski etibarına qovuşmuşdu. Bir müddət sonra Fərruxzadın katibi və inanılmış adam kimi vəzifəyə gətirilən Əbülfəzlin bu işdə uzun zaman qalmadığı və bu hökmdar dövründə görüldən

ayrılaraq evinə çəkilib əsərlərini yazmaqla məşğul olduğu anlaşımaqdadır.¹

Əbülfəzl Beyhəqi nisbətən uzun bir ömür sürdükdən sonra h. 470-ci ilin səfər ayında (m. 1077) Qəznədə vəfat etmişdir. Məzarının yeri haqqında hər hansı bir məlumat yoxdur.²

Onun əsərlərindəki ifadə və şərhərdən anlaşıldığına görə ehtiyatlı, səbirli, dostluğa önəm verən bir kişi kimi dəyərləndirilə bilər.

İbn Funduq daha öncə Əbülfəzl Beyhəqinin iki kitabı olduğunu yazıya almışdır. Onlardan birincisi “Zinətül-kütəb”, ikinci isə Səbuqtəkindən Sultan İbrahim zamanı qədərki tarixi əhatə edən və bizim “Tarixi-Məsud” adlandırdığımız əsərdir. Müəllifin birinci kitabı zamanımıza qalmamış və onun haqqında heç bir məlumat yoxdur. İbn Funduq ikinci kitabın adının sonralar “Tarixi-Ali Mahmud” (“Mahmudun nəslinin tarixi”) olduğunu yazmışdır. Bu kitabın adı sonralar müxtəlif mənbələrdə “Camiüt-təvrix”, “Camiyi-fit-tarix-i ali Səbuqtəkin” adları ilə də yazıya alınmışdı. Əsərin itmiş cildlərinin bir çoxunun izlərinə sonrakı dövrün tarixçilərinin əsərlərində xeyli dəyişikliklərlə aradır təsadüf edilir. Sözsüz ki, bu sonrakı dövrün müəlliflərindən bir çoxunun onun əsərindən istifadə etmələri ilə bağlıdır. Belə ki, Qəznəvilər dövrünə aid çox zəngin material və faktlara malik olan “Tarixi-Beyhəqi” əsərindən sonrakı dövrün bir çox tarixçilərindən Məhəmməd Avfi “Cəvamiül-hekayət və ləvamiür-rəvayət” (m.

1261), Qazi Minhac əl-Cüzcəninin “Təbəqəti-Nasiri” (m.1261), Məhəmməd bin Əli Şəbankareyi “Məcməül-ənsab” (m. 1333), Hafız Əbrü “Tarixi-Hafiz Əbrü” (m. 1428), Seyfəddin Ukaylı “Əsarül-vüzəra” (m.1430) adlı əsərlərində “Tarixi-Beyhəqi” əsərindən bilavasitə və ya dolayısı ilə istifadə etmişdilər.¹

Qeyd edildiyi kimi Əbülfəzl Beyhəqi Qəznəvilər dövlətinin səksən illik tarixini - Səbuqtəkinin vaxtından Sultan İbrahimin hakimiyyətinə qədər tarixi, günbəgün yazıya almışdır. Əsərin ilk beş cildi demək olar ki, Səbuqtəkin və Sultan Mahmudun dövrünün tarixindən ibarət olub əlli illik dövrü əhatə edir. Altıncı və onuncu cildlər Sultan Məsudun on il hakimiyyəti dövrünə, qalan on beş cild isə Sultan İbrahimə qədərki tarixə həsr edilmişdir.²

“Tarixi-Məsud” əsərinin məlum nüsxələrinin sayı az deyildir. İranda Mərkəzi və Məclis kitabxanalarında Britaniya muzeyi və Londonda, Paris Milli kitabxanasında, Hindistan Bahar kitabxanasında “Tarixi-Məsud” əsərinin əlyazma nüsxələri mühafizə edilir. İranda əsərin bir nüsxəsi də Məşhəddə Faziliyyə mədrəsəsində Nəvvab kitabxanasında saxlanılır. Qədim əlyazma nüsxələrinin bir qismi müxtəlif Avropa ölkələrinin kitabxanalarında, İran, Türkiyə, Misir, Hindistanda saxlanılır və bir qismi isə ayrı-ayrı İran, Əfqanıstan, Pakistan, Türkiyə və Hindistanda şəxslərdədir. Əlyazmanın üç nüsxəsi isə Peterburqdadır.³ Əlyazmanın qədim nüsxəsi XVI-XVII

¹ Абу-л-Фазл Байхакни. История Масуды, с. 68–69

² Успен орада, с. 68–69

³ Вейһақи. Тарихи-Бейһақи. Əли Əкбәр Ғәyyəз, s. 14; ГИИБ им. Салтыкова-Щегина, ркн. IIIС-125 и IIIС-126; Пет. отд. Ин-та нар. Азны, Ms 02, с.398.

¹ Tarix-i Beyhaki, Önsüz, s. XVI; Beyhəqi. Tarixi-Beyhəqi. Əli Əkbər Ғәyyəз, s. 14

² Tarix-i Beyhaki, Önsüz, s. XVII

əsrə aiddir. C. Ryo əsərin Britaniyadakı iki əlyazma nüsxəsinin köçürülmə tarixinin XVI əsrə aid olduğunu qeyd etmişdir. Əli Əkbər Fəyyaz əsərin təxminən iyirmi əlyazma nüsxəsi ilə tanış olduğunu, onlardan sadəcə ikisinin XV-XVI əsrlərə aid olduğunu yazıya almışdır. O, eyni zamanda əlyazma nüsxələrinin çoxunun XIX əsrə aid olduğunu qeyd edir.¹ Əsərin göstərilən əlyazma nüsxələrindən qədimi hələ ki tapılmamışdır. Əlyazmanın ən son nüsxəsi XIX əsrə aiddir.

“Tarixi-Beyhəqi” əsərinin əlyazma nüsxələri iki qrupdan hind və fars qruplarından ibarətdir. Bu qrupların hər birinin öz üstünlükləri, çatışmazlıqları vardır. Belə ki, hind qrupuna aid olan nüsxələrdə əsərin üzünü köçürənlər daha az müdaxilə etdiklərindən onların mətni orijinala yaxındır. Bunlar da ərəb dilindəki sənədlərin fars dilinə tərcüməsi yoxdur. Lakin hind qrupundan nüsxələrdə nasəxlər köçürmə zamanı əsərdəki ərəb dilindəki ifadə və şərh parçalarında səhvlərə yol vermişlər. Fars qrupuna aid olan nüsxələrdə isə ərəb dilindəki mətnlərdə səhvlərə yol verilməmiş, ancaq fars mətnlərə çox müdaxilə etmişlər.

“Tarixi-Beyhəqi” əsərini ilk dəfə ingilis şərqşünası V.Morle əsərin XVI əsrə aid hind mənşəli bir neçə nüsxəsi əsasında tərtib edib çapa hazırlamış, lakin əsər onun vəfatından sonra tipografiya üsulu ilə Kəlkütədə nəşr edilmişdir.² Əsərin mətni əsassız elmi düzəlişlər edilmədən diqqətlə tərtib edilmiş, lakin, əsərdə qeydlər, şərhlər, göstəricilər verilməmişdir.

¹ Rieu Catalogue. 1.158 b-160 a.

² The Tarikh-i Baihaki containing the life of Masoud, son of Sulfan Mahmud of Ghazna. Edited by W. N. Morley. Bibliotheca indica, Captain W. Nassau, Fasciculu, 1862

“Tarixi-Məsud” İranda ilk dəfə litoqrafiya üsulu ilə h. 1305 (m 1887)-ci ildə nəşr edilmişdir. Bu nəşrin mətni çapa izah və şərhlə Seyid Əhməd Ədib Peşavəri tərəfindən hazırlanmışdır. O, əsərin mətnini hazırlayarkən Morlenin nəşrindən və adını çəkmədiyi əlyazmalardan istifadə etmişdir. Nəşrə hazırladığı mətni nəsx xətti ilə yazıya almış, bu zaman sözlər və cümlələr arasında intervalı gözləməmiş yazı qaydalarına düzgün əməl edilmişdir. Əsərdə kifayət qədər şərhlər, qeydlər vardır, ancaq onların hansı mənbələrdən istifadə edilərək yazıya alınması göstərilməmişdir. Tehran nəşrindən sonra Əli Əkbər Fəyyaz izah və qeydlərlə mənbəni h.1324-cü (m 1945) ildə Tehranda çap etdirmişdir.

Səid Nəfisi “Tarixi-Məsud” əsərini onun əlyazma nüsxələri əsasında üç cildə hazırlamış qaynağı litoqrafiya birinci cild h. 1319-cu (m 1941), ikinci cild h 1325-ci m 1947), üçüncü cild h 1332-ci (m 1954) ildə nəşr edilmişdir.

“Tarixi-Məsud” əsərinin Əli-Əkbər Fəyyaz tərəfindən tərtib edib hazırladığı elmi mətni h, 1324, 1350, 1356, 1364-cü illərdə Məşhəd və Tehran şəhərində yenidən nəşr edilmişdir. Əli Əkbər Fəyyazın tərtib etdiyi mətn mənbənin 5-10-cu cildlərindən zamanımıza gəlib çatmış hissələrini ehtiva edir.

V.V. Bartold “Türküstan monqol basqınları dövründə” adlı tədqiqatında “Tarixi-Beyhəqi” əsərindən geniş şəkildə istifadə etmiş, mənbənin müəllifi Əbülfəzl Beyhəqinin bioqrafiyası və onun əsərinin nəşrləri haqqında da bir çox faktları yazıya almışdır. V.V. Bartold yazır ki, Əbülfəzl Beyhəqi dövlət xidmətində tutduğu vəzifədən istefa verdikdən sonra əsə-

rini ömrünün yaşlı vaxtında h 409-cu (m. 1019) il hadisələrindən başlayaraq yazmağa başlamışdır. İyirmi il Qəznəlilərin inşa divanında katib vəzifəsində işləmiş Əbülfəzl Beyhəqinin əlində əsərini yazmağa başladığıda kifayət qədər rəsmi sənəd olmuş və günümüzə çatmamış bir çox qaynaqlardan şifahi hekayələrdən faydalanmış, şahidi olduğu siyasi-tarixi prosesləri tam bir ciddiyətlə qələmə almışdır. Əbülfəzl Beyhəqi Qəznəlilərin 1022-ci ilə qədərki tarixini yazarkən Məhəmməd bin Əbdülcabbar əl-Ütbinin (ö. h. 427 (m. 1036)) "Tarixül-Yəmini", Əbu Reyhan əl-Biruninin "Kitabül-məsəmərə min əxbərül-Xarəzm" kitablarından istifadə etmişdir. Həmçinin Ə. Beyhəqi Mahmud Varraq¹ adlı tarixçinin əsərindən geniş istifadə etmiş və onun on-on beş cilddən ibarət olan əsərini gör-düyünü vurğulamışdır. Onun yazıya aldığı çox böyük həcmli əsərindən zamanımıza Sultan Məsudun (1030-1041) dövrünə aid kiçik bir hissəsi, yalnız 5-cı cildin sonu və 7-10-cu cildlərdən hissələr gəlib çatmışdır. Əsərin h 450-451-ci (m. 1058-1059) illərdə yazıya alınmış cildlərinin mühafizə olunub saxlanılan hissəsi Morle tərəfindən Kəlkütdə də nəşr edilmişdir. 30 cilddən ibarət olan əsərin neçənci ilə qədər yazıya alınmış olduğunu məlum deyildir.²

A.K.Arends "Tarixi-Məsud"un Morle və İran nəşrləri əlyazma nüsxələri əsasında onun rus dilində izahlar, qeydlərle elmi tənqidi nəşrini hazırlamışdır. Əsər 1962-ci ildə Daşkənddə, 1969-cu ildə Moskvada nəşr olunmuşdur.³

¹ İki qaynaqlarda bu tarixçinin hər hansı bir əsərinə rast gəlmədik.

² В.В.Бартольд. Сочинения. т. I, с. 67-69

³ Абу-л-Фазл Байхакі. История Масуда (1030-1041) Перевод спр. Вступление и комментарии А.К. Арендса. М. 1969; Абу-л-Фазл Байхакі. История Масуда (1030-

Necati Luqal "Tarixi-Beyhəqi" əsərini qaynağın Tehran çaplarından (Tehran, 1307; Tehran, 1319) istifadə edərək türk dilinə tərcümə etmişdir. Əsərin türk dilinə tərcüməsinin nəşrə hazırlanmasını 2008-ci ildə Türk Tarix Qurumu Hicabi Qırılqıya tapşırılmış və o bu qiymətli əsəri hazırlayıb (2019) nəşr etdirmişdir.¹ Nicati Luqalın türk dilinə tərcüməsini nəşrə hazırlayan Hicabi Qırılqıç əsərə yazdığı ön sözlə qeyd edir ki, mənbənin baş və son qisimləri itdiyindən əsil adının nə olduğu məlum deyildir. Əbülfəzl Beyhəqi kitabının bir neçə yerində "Tarixi-Yəmini" ibarəsinin istifadə edilməsində bu ifadənin tam əsərini, yoxsa "Yəminü-dövlə" ləqəbi ilə anılan Qəznəli Mahmudun dönəmini anladan bölümünün adı olduğu baxımından açıqlama yoxdur. Qaynaqlarda Əbülfəzl Beyhəqinin bu əsəri "Tarixi-Nasiri" və "Cəmi fit-tarixi Səbuktəkin" adları ilə anılmış olmaqla birlikdə müəllifin öz əsərinə nə ad verdiyi mövzusunda (əlimizdə) aydın bilgi yoxdur. "Tarixi-Nasiri" isminin xanədanın qurucusu Səbuktəkinin ləqəbi "Nəsrəddin" dən və ya Qəznəli Mahmudun ləqəbi "Nasiri Dinullah"dan qaynaqlanan bir adlandırılmış olacağı düşünülməkdədir. Bütün bu adlandırmalar və yorumlar bir yana, gərçəklilik ki, əsərin günümüzə çatan bölümləri bir kitab halındadır və yazarın nisbəsinə uyğun hər zaman "Tarixi-Beyhəqi" deyə adlandırılmışdır. Kitab Qəznəli Məsudun dövrünü tam əhatə etdiyindən "Tarixi-Məsud" deyə də adlanmaqdadır.

1041) / Перевод с перс., введение, комментарии и приложения А. К. Арендса. Ташкент: Издательство АН УССР, 1962

¹ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn-i Beyhaki. Tarix-i Beyhaki. Çev. Necati Lügal. Hicabi Kırılqıç. Ankara, 2019

Əbülfəzl Beyhəqinin “Tarixi-Beyhəqi” dən başqa bir neçə kitab olduğu, ancaq onların zamanımıza gəlib çatmadığı anlaşılmaqdadır. Bu kitablardan biri “Maqamət” və ya “Kitabi-Maqamat” adı ilə anılır. Özü də “Tarixi-Beyhəqi” də “Maqamati-Mahmudi” və “Maqamati-Əbu Nəsr-i-Mişkani” dən söz edir ki, bunların onun “Maqamət” adlı əsərinin iki ayrı bölümü ola biləcəyi sanılmaqdadır. Onun bu günə qədər bir əsəri də “Zinətül-küttab” olub, bu kitab İbn Funduq tərəfindən katiblik mövzusunda yazılmış misilsiz bir qaynaq olaraq təriflənir. Bu iki kitabdən əlavə araşdırmaçılar tərəfindən tapılmış bir risalə də Əbülfəzə aid edilmişdir. Bu risalə “Çənd soxən ki Dəbirən be qələm arənd” (katiblərin yazıda istifadə etdikləri bir neçə söz) başlığını daşımaqdadır. Bu risalədə farsca 373 söz və bunların ərəbcə qarşılıqları yer almaqdadır.¹

“Tarixi-Beyhəqi” əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi
IX cild: Əmir Məsudun-Tanrı ondan razı olsun- Heratdan Puşəng tərəfə gedişi Əmir² səfər ayının on səkkizində çərşənbə günü (h. 431 (m. 1039)) savaşı filləri, çoxlu piyada, səfər ləvazimatı yüngül, böyük bir ordu ilə hazırlayıb Puşəngə yola

¹ Tarix-i Beyhəqi, s. XVI-XVII

² Sultan Məsud-Qəznəvilər dövlətinin hökmdarı h. 421-432-ci (1031-1041) illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

düşdü. Sultan ordunun mərkəzində (qəlb), sipahsalar¹ Əli meymana², Hacibi-Bozorg³ subaşı⁴ meysərə, axursalar⁵ Piri abdar⁶ Bəytəkinlə və Sunqur, hacib⁷ Əhubəkər, bütün kürdlər, arablar, on beş min xayıldaş⁸ öndə yer almışdılar. (Əmir) Saray hacibi Ərtəkinə bahalı xəlat verilməsini buyurdu. Axursalara iki qulaqlı gülah və kəmər verdi və Hacib Bəydoğduya xəlifə təyin edib bununla onu Əmirin fərmanındakı irali gələn əmrləri sarayın qulamlarına çatdırmağa mükəlləf etdi. Adli-sanlı salarların əmiri altında istər damğalı atlara minən süvari, istərsə də piyadalardan çoxlu hindli vardı. Onları ordunun sağ, sol, qəlb və ard qisminə dağıtdı. Bu orduda yüyrək dəvələrə minən saray piyadaları, əllyə qədər seçmə fil də vardı. Hər kəs belə bir ordu

¹ Sipahsalar - yüksək hərbi rütbə olub bəzi mənbələrdə baş komandan, hazirlərində isə sarkardə mənasında işlənmişdir; salar-başçı, baş komandan, böyük əmir.

² Meymana və meysərə - Ərəbcə ordunun sağ cinalahına meymana (türkce bəzənqər), sol cinalahına isə meysərə (türkce cavanqar) deyilirdi. (Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəma. Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar V.Piriyevidir, Bakı, 1996, s. 10).

³ Hacib-i bozorg-saray işlərinə nizama salan məmurların (haciblərin) başçısı; təsərifat işləri, rəsmi qəbulların təşkil ilə yanaşı saray və hərəmxanənin mühafizəsi də çox vaxt onlara tapşırırdı. Hacib-i-bozorg dövlət təşkilatında vəzirdən sonra ən yüksək məqam idi. O orduda baş komandan vəzifəsinə də təyin olunurdu. Ancaq Sultan baş komandan vəzifəsini icra etdikdə o ordunun sol qanadını idarə edirdi. Türk qulamlarından yetişdirilən haciblərə orduda vəzifələr verilir və onlar vali vəzifəsinə də gəndərlənirdilər.

⁴ Subaşı - baş komandan

⁵ Axursalar - Sultan tövələrində, atlarında, dəvələrində bəxan xidmətçilərin rəisi; Axursalar yüksək dövlət məqamına da təyin edilirdi. Axursalar Əhməd Əli Nuştəkin Sultan Məsudun dövründə bir müddət Kirman hakimi olmuşdu. (Abdullah Nidai-yi Kaşgari və Həkküyye Risalesi İnceleme - Metin - Çeviri. Hazırlayan Güllər Nuhoglu. İstanbul, 2004, s. 202-203)

⁶ Abdar - Anlam baxımından “sulu”, “təza” mənasına gəlir. Dövlət vəzifəsi olaraq sarayın və ordunun su təchizatına bəxan xidmətçilərin rəisinə deyilir. (Şəmsəddin Sami. Kamus-ı Türki. Haz. Paşa Yavuzarslan. Ankara, 2019, s. 22)

⁷ Hacib - Əski dövlət vəzifələri olaraq vakili-müttəlaq və ya vəzir-i-əzam vəzifəsini icra edən şəxs, böyük məmur. (Kamus-ı Türki, s. 416)

⁸ Xayıldaş - anlam baxımından at. süvari və ya süvarilərin toplusu mənasında işlənir. Orta çağda xüsusi süvari döyüşçü dənəsinə deyilir. (Kamus-ı Türki, s. 448)

görmədiyini söyləyirdi. Bu böyük ordunun hərəkətindən dünya sarsılırdı. (Bu zaman) Toğrul Nişapurda idi. Əmir Nişapur və Tus yolunun başındakı Sarayı-Sincidə gəldiyi vaxt Toğrulun arxayın olub Nişapurdan gec hərəkət etməsi üçün Tus tərəfə getməyi qərara aldı. Belə ki, (o) Nuk yolu ilə Ustuva tərəfə qəfildən hücum edib yolu qapadacaq, beləliklə, Toğrul Nisaya gedə bilməyərək və o, bu yolla gedə bilmədikdə Herat və Sərxs yolunu tutursa onu tutmaq mümkün olacaqdı. Bu niyyətlə (əmir) Tusa bağlı Taberan tərəfinə getdi və ora Sədabadan iki günlük yol idi. Ordunun bütün heyəti bura gəlib çatdı. Sonra buradan Şirxana getdi və burada daruyi-müsil¹ içdi və ayıldıqda yüngül bir yuxuya daldı. Günorta namazı vaxtında dişi bir fil istəyib ona mindi və vəzirə² axşam namazına qədər onun ardınca sıra ilə səfər ləvazimatı, təbil bayrağı, Hacıb Baydoğdunun və saray qulamlarının, ordunun hərəkət etməsini buyurdu. Bunu deyib fili bərk sürdü. Onun yanında min nəfər saray qulamu, hər dəstədən iki min süvari, yüyrək dəvələrə minmiş tum silahlı iki min piyada vardı. (Əmirin) ardınca ordu da hərəkət etdikdə, vəzir onları ləngidə bilməyib getmələrini buyurdu və axşam namazını qılıb o da yola düşdü. (f. s. 570; f. s. 567)³

¹ Cüyüsdürtücü dərman

² Vəzirət divanı - dövlətin idarə təşkilatında ən yüksək məqam olub, bu divanın başında duran şəxs vəzir adlanırdı. Sultan Məsudun dövründə 1031-1032-ci ildə vəzir Şamsül-Küffər Əbülbqasım bin Həsən Meymāndi və onun vəfatından sonra Əhməd bin Məhəmməd bin Əbd-əl-Səməd olmuşdu. (Güllər Nuhoğlu Beyhaki tarixinə görə İslamellərdə devlət təşkilatı və kultür, İstanbul, 1995. s. 230)

³ t. s. - əsərin türk dilində çevirisindən istifadə olunduğunu göstərir, f. s. - əsərin farsça mətnindən istifadə olunduğunu göstərir.

Toğrul yolda yaxşı atlı süvarilər yerləşdirmişdi. Belə ki, Əmirin Tusa doğru gəldiyini və onların yollarını tutacağıni eşitmişdi. Təcili ora doğru yönəldi. Qəribə təsadüfdən Toğrul ələ keçmədi. Bunun səbəbi bu idi ki, Əmir bir az tiryək udmuş və yaxşı yatmadığından gecə namazından sonra filin üstündə yuxuya getmişdi. Filbanlar bunu bildiklərindən fili sürətlə sürməyə cəsarət etməyib yavaş-yavaş hərəkət etdilər. Sultan səhərə qədər yatmışdı və bu səbəbdən fürsət zay oldu. Əgər Əmir yuxuya getməmiş olsaydı səhər çağı Toğrula çatıb onu ələ keçirəcəkdi. Mən Əmir ilə bir yerdə idim. Səhər çağı filləri tez sürdük ki, sübhə qədər Nuka yetişək. Nuka çatdıq, oraya düşüb sübh namazını qıldıq. İti gedən dəvələrin üstündəki təbilləri çaldılar. Əmir fili tələsik sürdü və Bədir Hacıb bir dəstə türk və ərəblə Ərtəkin Hacıb beş yüz nəfər saray qulami¹ ilə sürətlə hərəkət etdirildilər. Onlar Xorasana, Ustuva qəsəbəsinə çatdıqları vaxt Toğrul təbillərin səsini eşidib səhər tezdən dağ yoluna çıxıb oradan getmişdi. O qədər tələsik hərəkət etmişdir ki, orada bir çox ağırlıqları qoyub getmişdilər. Əmir həmin gün 5 rəbiülvəvvəl yekşənbə ardıcıl çatıb ora düşdü. Bu fürsət əldən qaçırıldığından özü və adamlar da kədərləndilər. Əmir elə söyüb söyləndi ki, mən onu heç vaxt belə səbəbi görməmişdim. Əmir mübariz və igid Təkin Cilmini ixtiyarında olan 500 asuda saray qulami 500 xaylداşı qaçanların ardınca göndərdi. Bir çox başqaları da bələkə bir şey ələ keçirmək tamahı ilə onların ardınca getdilər. Ax-

¹ Qulam - X-XII yüzillikdə hərbi qulluq məqsədi üçün satın alınan türk soylu kölədir. Qulamlardan xüsusi təyinatlı sultan qvardiyası yuradıdır və onlar hərbi təlim müddətini başa vurduqdan sonra bəzilərini yüksək hərbi, inzibati, mülki mənəblərə də təyin edilirdilər. Kamus-ı Türki, s. 402

şam namazı vaxtı geri qayıtdılar. Çoxlu mal, qumas gətirmişdilər. Dedilər ki, "Toğrul çox sürətli getmişdi və yolda yorulmuş yedək atları vardı və onu görmək mümkün olmadı. Ancaq yolda bir alaya rast gəldik, dedilər Süleyman Arslan Cazib və Qədir Hacib onların rəisləridir. Bura dar bir dərə idi və onlar yolu bildirdilər deyə dağa çıxdılar. Digər dəstə ilə də qarşılaşdıq ki, onların da türkmən olmadıqlarını gördük".

Əmir burada yükləri endirdirib iki gün qaldı ki, ordu dincəlsin. Əbu Səhl Həmdəvi, Suri (Xorasan sahibi-divanı Əbülfəzl Suri), hacibi-camedar¹, xəzinədar² Göhvərayın və digərləri, 500 süvari ilə bizə gəlib çatdılar. Əmir onlara buyurdu ki, "Sahibi-bərid³ Əbülmüzzəffər Cümehidən məktub gəlmişdir. Görək Nişapurə tərəf getsinlər və şəhəri zəbt etsinlər. (s. f. 568) (0) fərar etdiyi yerə çıxıb gəlmişdir. Ələvilər onunla müttəfiq imiş. Ancaq ayanlar ayaqlanmış və fəsad çıxarmışlar. (t. s. 571) Şəhəri zəbt edəndə qədər heyvanlara yem hazırlamaq lazımdır. Bəlkə qışı orada qaldıq, onlar getdilər.

Əmir qəflətən hücum etmək üçün sürətlə Bəvərdə doğru hərəkət etdi. Vəzirə bu hərbi əməliyyata qatılması buyurulmuşdu. Əmir süvarilərə onun ardınca getmələrini söylədi. Əmir

yaxşı atları olan süvari dəstə ilə sürətlə hərəkət etdi. Onlar Persi yolunu tutmuşdular. Toğrul Bəvərdə çatdıqda Davud (Çağrı bəy) və Yinal (İbrahim Yinal Toğrulun ana tərəfdən qardaşı) bütün türkmən ordusu ilə orada olduğunu gördü. Dedilər ki, bütün yük ləvazimatlarını təcili səhra tərəfə götürün, səhrada dolaşib təkliddə olaq. Çünki, bu padşah başqa şəkildə gəldi. Onlar belə danışınca dağdakı gözətçiləri dalbadal sürətlə gəlib Sultanın gəldiyini söylədilər və bu xəbəri Toğrul, Davud və tayfasının digər başçılarına da çatdırdılar. Və (dərhal) ağırlıqlarını sürüb (səhraya) çıxardılar. Elə ki, biz Bəvərd səhrasına çatdıqda onlarla aramızda İrəmə və yarğan vardı. Əgər (Əmir) tez hərəkət etsəydi istədiyini əldə edərdi. Ancaq qəzadan belə oldu. Tanrının iradəsi olmasa bir iş irəli getməz. Hacib olan bir əyanı tutdular və Əmirin hüzuruna gətirdilər. Ondan türkmənlər (haqqında) xəbər soruşdu. O dedi: "Aliyi-Mikayılın ağırlıqları Nisa və Fəravə qumluqlarına apardığı bir neçə gün olar. Əyanlar, ordu başçıları böyük bir qoşun və ağırlıqları ilə bərabər çölün sahilində yoldan on fərsəx uzaqdadırlar. Mənim atım axsadığına görə geri qaldım." Əmir - Allah ondan razı olsun! - çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. (Bu zaman) bizim öncülərimiz və ordu başçılarından bir neçə süvari gəldilər və Əmirə dedilər: "Bu cənab yalan danışır. Ağırlıqları səhər erkən sürüb apardılar və biz tozu gördük." Sipahsaları-Ali və digərləri də dedilər: "Bu ordunun qaldırdığı tozdu. Onlar o qədər də qafil deyillər ki, (ağırlıqlarını) özlərinə bu qədər yaxın saxlasınlar." Əmirin fikri bir qədər süstləşdi. O, çox at sürmüşdü və isti gündə dayanmışdı. Bəvərdin sahilində atdan düşdü. Əgər Əmir atını başlanğıcdakı kimi sürətlə sürsəydi və ya ordu göndərsəydi onların hamısı ələ

¹ Hacibi-camedar - caməxana mühləfiyəsi olub Sultan tərəfindən hədiyyə ediləcək geyimlərin saxlandığı bölümə rəhbərlik edirdi (Güllər Nuh oğlu, s. 205)

² . Xəzinədar- sarayda xüsusi bir yerdə saxlanılan nəğd sikkə, daş-qaş və digər qiymətli əşyalardan meydana gələn xəzinənin amiri olub onun əmri altında xəzinə katibləri, müşfirələr vardır. Xəzinədarlar yüksək dövlət məqamlarına da təyin edilirdilər. Sultan Mahmudun xəzinədarı Əhməd Yinaltəkini Sultan Məsud Hindistan sipahsalarlığına təyin etmişdir. Satılmış Hacib Arslana da Sultan Məsud Bağdıs şahnəliyini vermişdir. Xəzinədarlar külə sistemində görə yetişmə türk qulamları idilər. (Güllər Nuh oğlu, s. 203-205)

³ Sahibi-bərid – bərid rabitə sistemi, ulaq kimi anlamlarını bildirir. Sahibi-bərid rabitə sisteminin başçısı. (Kamus-ı Türki, s. 125)

keçərdi (f. s. 569) Gecə bizim kəşfiyyatçılarımız gəldilər və "türkmənlərin əldən-ayaqdan düşdükülərini, canlarından ümidlərini üzdüklərini və ağırlıqlarının özlərinə çox yaxın olduğunu bildirib dedilər ki, (Əmir) ora çatsaydı məqsədinə yetiyərdi. (Onlar) Nisaya tərəf getmək üçün ağırlıqlarını təcili göndərdilər. Ona görə ki, bərk qorxuya düşmüşlər. Əgər Sultan Fəravəyə gedərsə onlar sabitlik tapmayacaqlar. Çünki heyvanlarının yemi tükəndiyəndən ələcsiz durumdadılar. Deyirlər ki, (onlar) bizim arxamızca gəlincə biz də daha irəli gedək ki, qış gəlsin. (f. s. 572) çətinliyə düşüb geri qayıtsınlar. Biz də onlar gəlincə ağırlıqsız geri dönək."

Əmir elə ki, bundan xəbərdar olunca Bavərəddə (qışladı) qaldı. Dyanları çağırdı və bu barədə onlarla məşvərət etdi. Divani nokatın (resalət)¹ ustadı Əbu Səhli də (müşavirəyə) dəvət etdi və o kəşfiyyatçıların gətirdikləri xəbəri təkrar söylədi. Hər fikirdən sonra vəzir dedi: "Xudavəndin (Sultanın) fikri daha üstün və daha yüksəkdir. Yol buradan uzaq deyildir. Mən Nisaya getməyi daha üstün hesab edirəm. Orada bir neçə gün qalaq ki, heyvanlar alaf yesinlər, həm də düşmənlərimiz daha çox qorxurlar və daha uzağa qaçarlar. Xurəzmə də xəbər çatır və bunun da faydası olar. Həm də yaxın və uzaqlara xəbər çatır ki, Xudavənd Xorasana ona görə gəlmişdir ki, bütün məsələlər həll olunmayınca geri dönməyəcək." Əmir - "bundan daha doğru və düzgün hərəkət yoxdur" - dedi. Səhəri hərəkət edib Nisaya getdi və o nahiyəyə bərk qorxu düşdü. Fəravənin düşmənləri çöllərdən çəkildilər və ağırlıqlarını Balxanı-kuh tərəfə apardılar.

¹ Divan-i risalət - Diplomatik sənədlərin vəsiqələrin (məktub v.s.) hazırlanmış divan, dəftərxana olub, başçısı sahib-i divan-i risalət adlanırdı.

Əgər (bu vaxtı) onların üzərinə gedilsəydi, çox böyük istək yerinə yetirilərdi. Bundan sonra uzun müddət düşmənlərin vəziyyəti elə oldu ki Toğrul günlərlə ayaqqaqabısını, zirehini çıxarmadı və yatanda qalxanını özü ilə bəliş etdi. Əgər (bu) qövmün öndə gedənlərinin vəziyyəti bu cür idisə bilmək lazımdır ki, digərlərininki necədir. Əmir çox gözəl nahiyədə bir neçə gün qaldı və şərab içdi. Sultanın ordusuna xarəzmilərə gizli məktub göndərilib yaxınlıq etdilər. Ona uyğun cavab yazdıq. Vəzir biza dedi: "Bunların hamısı uyumbazlıqdır. Bilirlər ki, biz onlara hücum edə bilmərik. Biri də odur ki, bu nahiyədə qəhətçilikdir və qoşun burada uzun müddət qala bilməz ki, Xarəzm tərəfə qədər də getsin. Digəri düşmən Xorasanda biza çox yaxındır. Biz də onlar üçün gəlmişik. (f. s. 570). Əvvəla onlar bizi boş şübhə içərisində qəflət yuxusunda uyutmaq istəyirlər. Xarəzmilərə yaxşı cavab vermək lazımdır ki, əgər ürəklərində fəsad varsa, başlarını aşacağı salib sakit dayansınlar." Əgər düşmənlər çöliün ətrafına yayılsalar o yerlərdə alaf (ot) tapmaq çətin olacaq və əsgərlər ciğir-bağır edəcəklər. Əmir-Allah ondan razı olsun- Nisadan geri dönüb Bəvərd və Ustuva yolundan Nişapura tərəf getdi. Qazılar, alimlər, fəqihlər ilə qazi Səidın oğulları Xucan deyilən Ustuva qəsəbəsinə qədər gəlib Əmiri qarşılaşdılar. Qazi Səid özü zəif olduğuna görə gələ bilməmişdi. (f. s. 573) Əmir rəbiülaxir ayının ortasında Nişapura gəldi və həmin ayın 27-də (m. 16 yanvar 1040) Bağ-Şadyaxa düşdülər. Suriyə verdüyü göstərişlə Toğrulun üstündə oturduğu bəxtəvərlik taxtı və yerə sərilmiş fərs parça-parça edilib dəriyəşlərə verildi. (Hər şey) yenidən düzəldildi və çox təmir işləri görüldü. Onların düzəldikləri axurları da söküb atmışdılar. Bunlar Əmirin xoşuna gəldi və ona

(Suriyə) təşəkkür etdi. Çox çalışmış (Suri) ancaq iyirmi günlük yem tədarük edə bilməmişdi. Nişapur mənim vaxtı ilə gördüyüm kimi deyildi. Tamamilə xarab olmuş, abadlıqdan çox az şey qalmışdı. Bir mən (batman) çörək üç dirhəmə¹ satılırdı. Adamlar evlərinin tavanlarını söküb satmışdılar. Aclıqdan çoxlu ailə və uşaqlar ölmüşdü. Pul qiymətdən düşmüşdü. Bir dirhəm bir danq² uyğun olmuşdu. İmam Sahib-Hədisən Toğrulla getmişdi. Əmir bir həftədən sonra (f. s 571) Hacib Bədri Büst kəndinə, Hacib Altundaşı Beyhəq kəndinə, Hacibi-bozorqu Xaf, Baxərz və İsfəndə və Sipahsaları Tusa göndərüb hər tərəfi insanlarla doldurub şərab və əyləncə ilə məşğul oldu. Bir az sonra hava soyudu və yaşamaq çətinləşdi. Nişapurda belə qəhəlliyi heç kim yada salmır. Əsgərlərdən və rəiyyətdən çoxları öldülər.

Bu zamanədə elə nadir şeylər gördüm ki, onların hər biri ibrətlidir və ona görə şərh edəcəm ki, ağıllı adamlar bu yalan dünyanı yaxşı tanıyırlar. Nişapurda Məhəmmədəbad adlı bir kənd vardı ki, Şadiyaxa bitişik olub çox gözəl bir yerdir. Beləliklə, Nişapur, İsfahan, Kirmanda bir cüftvara³ çərib⁴ deyilən boş sahənin altı qiyməti min tıməndir. Əgər ağac və ya əkilmiş bir şey olarsa üç min tımənə verildirdi. Ustadım Əbu Nəsrin orada bir evi vardı və çox möhkəm tikili olub üç tərəfi bağ idi. Həmin il Təbəristandan qayıtdıqda orada qaldıq. Nişapurda dörd

¹.Dirhəm - 2,97 qram çəkiddə gümüş sikkə

².Danq - xırda pul vahidi, dirhəmin altıda biri çəkisində

³ Cüft və ya cüt - Şumlanıb becərilən torpağın ölçü vahidi. Münbit olmayan torpaqların yüz dönümünə, suvarılan sahənin 80 dönümünə bir cütlük(cüft) deyilir. Hər bir dönümlənin eni və uzunluğu 40 addım idi.(Ömer Lütfi Barkan. XV ve XVI'nci asırlarda (15. Ve 16.) Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuku ve Mali Esasları: Birinci Cilt: Kavunlar. İstanbul, 1943, s. 132)

⁴.Çərib - torpaq sahəsi ölçü vahidi (1 h. barabər).

bir tərəfi bağca olan daha bir ev almaq istədi. (O) üç kəndxudadan (mal sahibindən) bir yeri on min dirhəmə aldı və bunun üçün qəbalə yazıldı və şahidlər təsdiq etdilər. Mal sahiblərinə pul verilərkən mən orada idim. (f. s. 574) Ustadım dedi: "(torpağın pulunun) bir hissəsini gümüşlə, bir hissəsini də qızilla vermək lazımdır". Satıcılar inadkarlıq edib dirəndilər ki, "hamısı qızilla verilsin!" Əbu Nəsr bir qədər düşündü və sonra əlindəki qəbaləni cırıb atıb dedi: "Bu ərazi mənim işimə yaramaz". Ərazinin sahibləri peşman oldular, üzr istədilər, ancaq (Əbu Nəsr) istəmirəm dedi. Və satıcılar dönüb getdilər. (Əbu Nəsr) mənə dedi: "Bu nə həvəs idi ki, burada mən hansı ağılla torpaq almaq istədim? Əgər cahanın durumu budur ki, mən görürəm, yaşayanların hamısı da görməlidir ki, bir gün gələcək burada torpağın cüftvarı on dirhəmə satacaqlar." Mən dönüb getdim və özümə dedim bu sevdanın hamısı böyük adamların həvəslərindəndir. Bu il Nişapura gəldik və Əbu Səhl Zizani vətətinin buradakı evinə düşdü. Bir gün onun yanına getdim və bir neçə nəfər kəndlini onun yanında gördüm. (f. s. 572) Onlar (Əbu Nəsrin) o evin yaxınlığında ona (Əbu Səhlə) bağ satıb ev tikmək üçün otuz cüftvara torpağı satmaq istəyirdilər. Cüftvarı iki yüz dirhəmə dedilər və əvvəlcə razı olmadı, ancaq sonra bu qiymətə alıb pulunu ödədi. Mən güldüm və o güldüyümü gördü. O, hər şeydən şübhələnən bir adam idi və heç şeyi ürəyində saxlamazdı, səbəbini öyrənmək istəyərdi. Kəndlilər getdikdən sonra mənə dedi: "Bu mühiim iş mənə çox əziyyət verdi və nəhayət həll olundu." Mən geri dönmək istədikdə dedi: "Torpağın pulunu verərkən güldün, bunun səbəbi nə idi?" Ustadım Əbu Nəsr

torpaq almaq istərkən durumunu ona söylədim. Uzun-uzun düşündü sonra dedi: "Hayf ki, Əbu Nəsr (bu dünyadan) getdi! Ağılı və uzaqgörən idi. Əgər sən bunu mənə əvvəldən desəydin, heç bir halda bunu almazdım, indi artıq qızıl verildi, satın alındı. Bu alverdən dönmək çirkin olar." Dəndənəkanda bu durum başımıza gəldikdən sonra xəbər tuidum ki, Məhəmmədəbadın halı elə dəyişmiş ki, bir cüfvar ərazi bir batman buğdaya satırlar, ancaq heç kim almır. Bu il Dəndənəkən hadisəsindən əvvələ baxsaq bir cüfvar ərazi min dirhəm, sonra iki yüz dirhəmə satılırdı. Ondan sonra bir batman buğdaya satırlar, heç kim almır. Bu kimi şeylərdən həmişə ibrət almaq lazımdır. Bundan başqa naxışlı və qabartmalı Bağdadi büllurları gördüm ki, bir dinara almışdılar, üç dirhəmə satırdılar. Biz Nişapura döndükdən sonra bir batman çörək on üç dirhəm olmuşdu. Çoxlu şəhər və nahiyə əhalisi aclıqdan öldü. (t. s. 575) Ot (heyvan yemi-quru ot) məsələsi də elə bu cür idi. Bir gün mənim növbəm idi. Divana getdim. Əmir, vəzir və sahibi-divani-risalat oturmışdular. Günorta namazına qədər yem məsələsini müzakirə etdik, ancaq beş günlük yem tədarüki mümkün oldu. (f. s. 573) Qulamların çörək və əti, atların samanı yox idi. Yem məsələsinin müzakirəsini günorta namazından sonra qurtardıq. Əmir təəccüblə gülüb bunun qeyri-adi hadisə olduğunu dedi. Elə bu vaxt Qəznənin postaçısı gəldi və o Qəznənin kutvalının¹ məktubunu gətirmişdi. Əbu Əli məktubu oxuyub, üzünü nədimlərə² çevirib dedi ki, kutval yazmışdır və deyir: "Saxsı kiplərdə anbarda iyirmi min gəfizdən³

¹ Kutval - qalabəyi (qala rəisi)

² Nədim - Sultanın sirdaşı, onun həmsöhbəti, ən yaxın məşvəətçisi

³ Gəfiz - danlı məhsulların çəki vahidi

artıq taxıl vardır. Onu sataqımı, saxlayaqqımı?" (Əmir) Bizim Qəznədə bu qədər taxılıımız olduğu halda burada bu qədər çarəsiz qalmış. Nədimlər təəccüblədilər. Buna qədər, bundan sonra da bu padşahın vəfatına qədər – Allah ondan razı olsun – belə qəribəliklər baş vermişdi. Belə nadir hadisələr yazacağam ki, oxuyanlar dünyanın bir yarım paratlıq dəyəri olmadığını anlasınlar. Heyvanların yem məsələsi belə oldu ki, dəvələri Damğana aparıb oradan yem gətirdilər. Əlbəttə türklər bizim ətrafımızda dolaşmır, onlar da öz işləri ilə məşğul idilər. Çünki bu sixonu və qəhəllik hər yerdə idi.

Əmir Əbu Səhl Həmdəviyə əsəbləşmişdi. Bu səbəbdən o həyrətə gəlmiş və qəmgin idi. Vəzir də əl altından nişaf salırdı. Əbu Səhl, Məsud Leysi vasitəçilik elədi və bir neçə gün xəbərlər gəlib getdi. Nəhayət Xudavənd əlli min dinar ödəməsini buyurdu. Yazı ilə malı gizlicə xəzinəyə göndərdi. Əmir ona fəxri xələt verilməsini və əmirin məclisinə nədim kimi gəlib əyləşməsini buyurdu. Bundan bir neçə gün sonra ona Qəznəyə gedib Nişapurun işlərini öhdəsinə götürməsini, Qəleyi-Mikayilidə saxlanılan taxılı gətirməsini buyurdu və Büst kəndi yolu ilə Sistan tərəfə getməsini və buradan Büst yolu ilə hərəkət edib Qəznəyə gəlməsini buyurdu. O, hazırlıq işlərini yerinə yetirdi və Məitəyə (?) iki yüz süvari hazırlayıb onunla getməyə namizəd oldu. Nişapurdan getdilər. Hacıb Bədrə bir məktub yazdılar ki, (f. s. 574) onlara çöl yolu ilə sərhədə qədər müşayiət üçün bir bələdçi versin. O, bu işi gördü. Onlar sağ-salamat Qəznəyə çatdılar. O bəlamı ki biz gördük onlar görmədilər. (t. s. 576)

Əmir Əbülhasən Əhdülcəlilə Əmir Mahmudun Həsənəkə verdiyi eyni fərmanla və eyni şərtlərlə Nişapur rəisliyini, fəxri

xələt, teyləsan¹ və dorrae² verdi. O, hüzura gəldi, xidmət göstərrib geri qayıtdı. Nişapur rəisi Xacə Bozorqun atını istədilər, onunla evinə getdi. Ona çox hörmət etdilər. Nişapurun əyanları, böyükləri ziyarətinə gəldilər. Onlara mən Həsənək kimiyəm deyir, lovğalıqdan onlarla kobud davranır və günü gündən heç Həsənin zamanına bənzəmədi.

Bu zaman Xəlifədən - Tanrı onu daimi etsin - mehribanlıq məktubları gəldi. (Xəlifənin) Sultana sözü bu idi ki: "Türkmənlər səbəbindən törədilmiş fitnə atəşinin alovunu söndürmədən Xorasandan tərpanməyin. Nə vaxt ki, bu iş bitdi, Reyə və Cibələ getmək oranı da dələduzlardan təmizləmək lazımdır." Göndərilən cavablarda - "Qulunuz ali fərmanı dinləyib tam bir itaətlə yerinə yetirməkdədir. Qulunuzun niyyəti də belədir. Bu fərmana görə daha çox çalışacağıq" deyilirdi. Bağdad əmiri də məktub yazıb bu padşahın (Toğrulun) hərəkətlərindən qorxun deyə, yaxınlığını da bildirmişdi. Ona da yaxşı cavab göndərildi. Qorqan və Təbəristan valisi olan Ba-Kalica Əmir elçi ilə bir xələt və məktub göndərdi və Əbu Səhl Həmdəvi ilə Suri orada ikən gördüyü yaxşı işlərə görə qəlbədən məhəbbət və iltifatını bildirdiyini bayan etdi. İraq xəzinədarı olan Əbülhəsən Kərəcini təkrar nədimliyə təyin etdi və ona xələt verdi. O daha əvvəllər gördüyü Əbülhəsən deyildi, çox yaşlanmışdı. Zaman insanları və hər şeyi dəyişir.

¹ Taylason - başa geyilən və otəkləri çiyinlərə və küraya düşən başlıq. Bunu əsasən qazılar və dastəlar başlarına geyindirilər.

² Dorrae - heyx və dəvəşlərə aid yun parçadan tikilmiş yaxası yaxadan atayına qədər açıq uzun üst geyimi

Əmir cəməidülaxır ayının 18-də pəncəşənbə (m. 6 mart 1040) Novruz bayramını qullamaq üçün taxta oturdu. Çoxlu hədiyyələr gətirmişdilər. Çox zəhmət çəkildilər. Şairlərin şeirlərini dinlədilər. Bu qış günü boş deyil, şadlıq və rahatlıqla keçirdilər. Əmir bəxşis verilməsini buyurdu. Musiqiçilərə də verilməsi əmr edildi. Şair Məsuda iltifat göstərilib üç yüz dinar bəxşis və hər ayda Ceyləm mədaxilindən min dinar verilməsini buyurdu və özü də burada dursun dedi. (Əmir) Novruzdan sonra hərəkət etmək istədi. Görülməsi lazım olan işlər tamamlandı və sahib-divan¹ Suriyə (t. s. 577) dedi ki, bütün işləri qurtar bizimlə bərabər gəl, Nişapurda qalma və qardaşın orada naib olsun. Suri də - "Baş üstə mən də bu zamanlarda başıma gələnlərdən dolayı Əmirin rikabından² uzaq qalmamaq arzusunda idim ki, bu gün arzum yerinə yetdi" - dedi (f. s. 577) və qardaşını öz yerinə naib qoydu, Əmir yenə dedi ki: "Surini özümüzlə götürmək lazımdır ki, əgər Xorasan təmiz olsa onu geri göndərmək mümkündür. Əgər vəziyyət başqa cür olsa, bu adam müxaliflərin əlinə düşsə, dünya təlatümə qarş olar. Bəziləri bu fikrin Əmirin qulağına Əbu Səhl Həmdəvinin yeritdiyini söylədilər. Əmir Əbülfəz Cumahiyə xələt verib, ona (sahibi)-bərid vəzifəsini tapşırırdı. Ələvilərə və ələvilərin nəqibinə³ xələt verdi və hədiyyələri götürmə vəzifəsini Əbülmüzzəffərə tapşırırdı. Qazı Səid bu günlərdə Əmiri bir dəfə görmüşdü ancaq onun iki oğlu daima (Əmirin) xidmətinə gəlirdilər. Bu vaxt Səid də gəlmişdi. O, vidələşdi, dua və nəsihətlər verdi. Əmir onun hər iki oğluna xələt verib hörmətlə

¹ Sahibi-divan-Divan raisi deməkdir. Əbülfəz Beyhəqi bu termini vilayət idarə raisi mənasında da işlədir.

² Rikab - Sultanları və xaqanları müşayiət edən məmurlar və hərbi dastəlar

³ Naqib - burada başçı, hərbi rais

evlərinə göndərdi. Əmir, Novruzun onuncu günü cəməidülaxır ayının çıxmasına iki gün qalmış (m. 15 mart 1040) Nişapurdan Tus tərəfə hərəkət etdi. Dehi Sorğ yolundan səhraya endi Sə-rəxs, Nisa, Bavərd, Ustuva yollarının başına və dörd tərəfə bə-carıqlı, ağıllı sərəkədlərlə öncülər göndərdi. Müxəliflər də hərəkət etdilər, Sərəxsə gəldilər və bizim ordumuza qarşı bir çox öncülər göndərdilər. Hər iki hərbi dəstə ayıq-sayıq idilər. Arada səbəblərlə savaşırdılar. Əmir çadırını yüksək bir yerdə qurmuş və ətrafını möhkəmləndirmişdi. Aşağı düşüb şərab içirdi. Əsgərin böyük hissəsi ilə düşmənin üzərinə getmir, ərzağın gəlməsini gözləyirdi. Burada qiymətlər o qədər qalxmışdı ki, bir batman çörəyin qiyməti on üç tuman olmuş və o da tapılmırdı. Arpanın da üzünü heç kim görmürdü. Tus və ətrafını qazdılar. Kimdə ki bir batman taxıl tapırdılarsa, alırdılar. Suri bu nahiyəni ataşə verdi. Bir çox insan və heyvan aclıqdan öldü. Bitki ilə yaşamağın nə qədər mümkün olması məlum idi. İş o yerə çatmışdı ki, əsgərlərin aclıqdan üsyan edəcəyi qorxusu yaranmışdı. O zaman iş-ışdan keçəcəkdə Əmiri bu vəziyyətdən xəbərdar edib iş-ışdan keçəcəyi bir hala gələcəyini söylədilər. Buradan hərəkət etmənin lazım gəlməsini, yoxsa əvəzinin ödənilməsi mümkün olmayan bir duruma düşəcəklərini bildirdilər. Əmir on doqquz şaban, şənbə günü (m. 5 may 1040) Sərəxs tərəfə hərəkət etdi və Sərəxsə gəldi. (f. s. 578) Yolda saysız-hesabsız heyvan düşüb qaldı. Bütün insanlar ərzağın olmaması və aclıqdan tənə gəlmişdilər. Şabanın sonuna bir gün qalmış (m. 14 may 1040) (f. s. 576) susuz və dağılmış şəhərə çatdı ki, (burada) bir sünbül tənə yox idi. İnsanların hamısı qaçmışdı. Çöllər və dağlar sanki

yanmışdı. Heç bir bitki yox idi. İnsanlar çaşıb qalmışdılar. İnsanlar uzaqlara gedir yağış sularının səhralara səpələdiyi çürük bitkiləri yığıb gətirir, bir az üzərinə su səpib heyvanların qabağına atırdılar. Heyvanlar bundan bir-iki cəngə yeyib, sonra başını yuxarı qaldırır və bir daha ona baxmadan həlak olurdular. Piyada qalan əsgərlərin halı daha betər idi.

Əmir bu vəziyyətin qarşısında çox heyvətlənirdi və vəzir Əbu Səhl, dövlət adamları, ordu sərəkədləri ilə müşavirə çağırır dedilər ki: "Bu nə işdir? Bu belə davam edərsə nə adam, nə də minik və yük heyvanı qalacaq. Əmir dedi düşmənlərimiz biza qarşı toplaşsalar da, bilirəm ki, onlar da bizim kimi çətinlikdədirlər. Toplantıdakılar dedilər ki, Xuda Əmirə uzun ömür versin, Mərvın halı başqadır, yemləri boldur. Ən yaxşısı da odur ki, indi onlara ərzaq çatdırılmışdır. Düşmənin qalanın yaxınlığındadır. Biz ora çatana qədər onların heyvanları dincələmək kökələcəklər. Biz bu yolda bir şey tapmadıq. Düzgün iş odur ki, Əmir Herata getsin orada, Badqis və o nahiyədə yem çoxdur. Orada bir neçə gün qalaq, sonra düşməne hücum edək. Əmir dedi: "Bu söylədiyiniz mümkün deyildir. Mən Mərvdan başqa yerə getməyəcəm, çünki düşmənlər ora gələcəkdir. Hər nə olursa, bu fürsət bir daha olmayacaq." Fərman Əmirindir. O haraya getsə fərmana itaət etmək borcumuzdur deyib, onun yanından ümitsiz çıxdılar və bir boş yerdə aylaşib Əbilhasən Əbdül-cəlil və Məsud Leyslə "Mərvə doğru getmək doğru deyildir. Ona görə ki, quraqlıq bir ildir (davam edir). (Ona) söyləyirlər ki, yolda su da yoxdur, yem tapmaq mümkün deyil, adamlar bu yolda çox əziyyətə düşər olacaqlar. Allah saxlasın bu yolda başımıza bir fəlakət gələr ki, (f. s. 577) əvəzin ödəmək olmaz" deyər

(Əmirə) xəbər göndərdilər. Əmir (onların gətirdiyi xəbərdən) çox pərt oldu və onların hər ikisini kəskin söyüb dedi ki, qavadlar siz hamınız sözü bir yerə qoymuşunuz, bu işin yerinə yetirilməsini istəmirsiniz ki, mən bu çətinliklərdən qurtaram. Siz quldurluq edirsiniz. Mən sizi elə bir yerə aparmaq istəyirəm ki, hamınız quyuya düşəsiniz və həlak olasınız ki, ta mən sizdən və sizin xəyanətinizdən qurtararam və siz də məndən qurtarasınız. Bir daha heç kim mənə belə bir xəbər gətirməsin, yoxsa onun boynunu vurulmasını əmr edərəm." Onların hər ikisi (f. s. 579) heyrətlə geri qrupun yanına qayıtdılar və səssiz-səmirsiz yerlərinə oturdular. Əyanlar soruşdular: "(Əmir) nə cavab verdi?" Əbilfəth Leys aramla sözə başladı və Əbühəsən bu cümlələri eşitməyin dedi: "Sizin kimi böyük adamları belə mühüm bir gündə aldatmaq olmaz." - Əmir elə-belə də dedi. Vəzir sipahsarlara baxdı və Hacibi-bozər q sipahsarlara dedi: "Burada söyləniləsi söz qalmadı, fərman əmirindir. Biz qullarıq. Bizim üçün uyğun olan əmirin haqqımızda uyğun gördüyüdür." Ayağa qalxıb getdilər. Bu xəbəri Əmirə çatdırdılar.

Sipahsalar və Əli Daye tərəfindən olmuş bir neçə şeydən Əmir bərk incimişdi. Biri budur ki, biz Tusda olan vaxt Altuntaş tərəfindən göndərilən məktub da yazılmışdı ki: "Düşməni bizi sıxtırır, bir adama ehtiyacımız var". Cavab gəldi ki, ürəkli olun, Sipahsarlara əmr edilmişdir ki, sizinlə birləşsin. Sipahsarlara da məktub göndərildi ki, o Altuntaşı tapsın. Sipahsalar buna cavab olaraq biz Altuntaşa tabe olacağıqsa, nağaraya, təbilə nə ehtiyac vardır dedi. Əmr etdi ki, onların hamısını parçulayıb yandırsınlar. Bu məsələni Əmirə çatdırdılar. Bu səbəbdən Məsədi Leysi onun yanına göndərdilər ki, könlünü ələ alsın. O

gəldi, ancaq, Əmirin tapşırığını yerinə yetirmədən gəldi. Nəhayət Əmir Sipahsaları çağıraraq könlünü aldı. Belə hallar olurdu, ayrılıq düşürdü. Əmir əyanlardan narazı qalırdı. Onlar da ümidsiz olur və qəlbləri qırılırdı. Nəhayət böyük fəlakət baş verdi. Əmir - Tanrı ondan razı olsun - sarayına girib taxtında yalnız oturub xidmətçilərinə və qoşun əyanlarından giley edərək - "Bunlar bu məsələnin mən istədiyim kimi həll olunmasını istəməzlər ki, mən dərddən-qəmdən qorunam. Bu gün də belə oldu. Mən bütün hallarda sabah Mərvə gedəcəyəm" - dedi. Onlar (f. s. 578) (xidmətçilər) dedilər: "Xudavənd gərək onlardan heç nə soruşmayıb, siz öz rəy və fikirlərinizlə hərəkət etməlisiniz." Bu xəbəri vəzirə çatdırdılar. (Vəzir) Əbu Səhl Züzəniyə dedi: "Ah, əyər iş xidmətçilərin rəy və fikrinə qaldısa, nə etmək lazım olduğunu bilmirəm. Bu xidmətçilər içərisində İqbal Zərrindəst adında biri vardır. Bu (f.s.580) zirəklik iddiasındadır. Mən onun haqqında zirək, ağıllı, çox alim deyildir, deyə bilmərəm. Lakin belə mühüm böyük işlərdə fikir bildirməsi necə ola bilər?" Əbu Səhl - "Əgər belə isə Xacə məqsədəuyğun hərəkət etməli və bir iki həmləyə qalxanı atmamalı və qərarlı davranmalıdır" - dedi. Vəzir - "Eyni cür düşünürdüm" - dedi və öz çadırına dönüb gəldi. Sonra bir adam göndərərək Altuntaşı çağıraraq gəldi. Baş-baş görüşdülər. Vəzir, Altuntaşa dedi: "Mən ordunun irəli gəlmələri arasından səni bu üzəndən çağırırdım. Sən ikiüzlü bir adam deyilsən, işin doğrusunu deyər və meydana qoyarsan. Mən Sipahsalar və Hacibi-bozər q Sultana söz keçirə bilmədik, nə qədər söylədiksə, nəsihət etdiksə, dinmədi bizdən şübhələndi. İndi bir müsibət baş verdi. Sultan mütləq Mərvə tərəfə getmək istəyir, halbuki bizim nəzərimizdə bu doğru bir hərəkət deyildir.

Bütün süvarilər ac və susuz qalacaqlar. Saray qulamaları dəvələrin üzərindədirlər. Hacıb Bəydoğdu, bu qulamalar bir işə yaramaz deyər bağırır durur. Çünki bunlar – “biz ac qalmağa məcbur deyilik” - deyirlər. Axtardılar buğda, arpa da yoxdur. Bunlar heç bir padşaha qarşı belə hərəkət etməmişdilər. Onların bu halı artıq taqətilərinin qalmadığını göstərir. Hindlilər piyada olub, onlar da acdırlar. Sən buna nə deyirsən? Nə etmək lazımdır?” - deyər soruşdu. Altuntaş - “Tanrı siz Xacəyi-bozorqun ömrünü uzun etsin. Mən sadə bir türkmən heç qorxmadan doğrunu söyləyirəm. Mənim bu gördüyüm əsgər iş görməz. Bunlar bizi zorda buraxarlar, çünki binəvə və acdırlar. Düşməni görünən zaman əvəzi ödənilməyən bir fəlakətin başına gələcəyindən qorxuram” - dedi. Vəzir (ona) dedi: “Sən bu sözləri Əmirə də deyər bilərsənmi? Altuntaş dedi: “Nə üçün söyləyər bilmərəm? Mən Əmir Mahmudun xaylataşlarının nəqəbiyəm. Xudavəndlə bərabər qaldıq, mən orada hacibi-bozorq idim, çox nemətlərə nail oldum, məqamlara ucaldım, indi salar dərəcəsiyəyəm. (f. s. 579) Nə üçün belə bir nəsihət, məsləhət verməkdən çəkinməliyəm?” Vəzir dedi: “O halda namazdan sonra Əmirə üz-büz görünüş istə, bunları ona söylə. Əgər dinlərsə dövlətə və bizə böyük lütf etmiş olacaqsan. Dinləməzsə günahı boynundan almış və Əmirin nemətlərinin haqqını yerinə yetirmiş olursan.” (Altuntaş) – “belə edərdəm.” - deyib dönüb getdi. Vəzir mən Əbülfəzli çağırırdı. Əbu Səhlə mənimlə xəbər göndərdi ki, “belə-belə olmuşdur. Bu ən son tədbirdir baxağ görək nə olacaq. Bu türk çox təmiz ürəkli və dürüst olmasaydı bu işə girməzdim.” Mən döndüm Əbu Səhlin yanına getdim və ona – “bu doğru nəsihət edən adam əlindən gələni etdi, baxağ görək (t. s. 581) nə

olacaq” - dedim. Vəzir özünün etibarlı adamlarını Sipahsalar və Hacibi-bozorg Bəydoğdumun yanına göndərər bildirdi ki, belə bir çarəyə əl atmışdır. Onların hamısı şükür etdilər. İki namaz arasında hamısı dərğaha gəldilər, lakin heç birində cəsərət yox idi. Əmir çadırda idi. (Onlar) Altuntaşı təhrik etdilər ki, Əmirin hüzuruna getsin. O (Əmirin) xidmətçilərinə yaxınlaşdı, əhəmiyyətli bir məsələ olduğunu söyləyib Əmirin hüzuruna girmək istədiyini bildirdi. Əmirin hüzuruna daxil olub tam türklərə xas açıqlıqla məsələni anlatdı. Əmir dedi: “Səni belə sadəliklə bu sözləri deməyə təhrik etmişlər, yoxsa sənə də bu qədər cürət yoxdur. Dön get ki, səni bağışlayım, çünki sən doğru və cahil bir adamsan, bax bundan sonra belə bir igidlik etmə.” Altuntaş geri qayıdıb və Əmirlə aralarında olan danışığı gizli olaraq onlara söylədi: “Hamisi ,sən vəzifəni yerinə yetirdin, fəqət bunu gizli saxla, heç kimə söyləmə.” Vəzir dönüb getdi. Bu mühiim məsələ Əbu Səhlə bərk toxundu. Məni çağırırdı bu məsələni təkrar soruşmaq üçün vəzirin yanına göndərdi. Mən getdim və nə olub bitdiyinə dair Əmirin söylədiyini yenə soruşdum. Vəzir dedi ki: “Əbu Səhlə söylə ki, Altuntaşa cavab belə oldu. “Başımızda böyük bir bəla gələcək. Gələcək bəlanı geri qaytarmaq mümkün deyildir.” Əmiri-Leysin başına gələn məsələyə bənzəyir. Vəzir ona demiş ki: “sən Nişapurdan Bəlxə get gərəklili təchizatı al və əsgər göndər. Əsgər yensə də, yenilsə də, sən qurtulmuş olursan. Lakin sən gedər və yenilərsənsə artıq heç kimsə yerində qalmaz, hamısı məhv olar.” O da cavab olaraq - “Ey xacə rəyin doğrusu və düzgünü sən gördüyüündür ki, sən görmüşdün. Fəqət qəza bizim boynumuzu ipi taxmış və bir fəlakətə doğru çəkib aparır. Sonunda nə olacağını oxumusan. Bu padşahın durumu

da bu tərzdədir. (f. s. 580) Bir faydası olmayacaq. Bu bəlalara nəfsimizi hazırladıq, sən də belə et. Bununla bərabər bilinməz, bəlkə nəticə mənim düşündüyümdən daha yaxşı baş verəcək". Döndüm (Əbu Səhlə) bınları anlattım. Əbu Səhl nə edəcəyini bilmədi, çünki çox bədbin bir adam idi. Əmir oruc tutmuşdu, xəbər gəldi ki, digər namaza gəlməyin geri qayıdın və hazırlaşın sabah Mərvə gedirik. Hami ümitsiz halda geri qayıdıb hazırlaşdılar.

Ramazan ayının 2-də (m. 16 may 1040) təbillər vuruldu, Əmir atına mindi və Mərv yolunu tutdu. Hamı heyratla və incik gəldirdi, sanki kimsə onları arxadan geri çəkirdi. Hava son də-rəcə isti və boğucu olub, yeyəcək tapılmır, heyvanlar zəif, adamlarda oruclu idilər. Əmir yolda (t. s. 582) atlarını yedəklərinə çəkib apararı və ağlayan bir neçə kişi ilə rastlaşdı. (Əmir) onların halına acıdı və dedi: "Bu əsgərlərin halı çox xarab olmuşdur." Onlara min dirhəm verilməsini əmr etdi. Buna görə hər kəs Əmirin geri dönəcəyinə ümid etdi, lakin qəzanın hökmü qalib oldu və namaza qədər yuxarıdakı sözünü təkrar etdi, sonra dedi: "Bütün bu əziyyətlər və çətinliklər Mərvə qədərdir." Növbəti gün oradan qalxdılar və elə bir tərəfə gəldilər ki, yollarda su da yox idi. Heç kim suyun bu dərəcə qulığına təsəvvür edə bilməzdi. Bir çox böyük çaylara yetişdik, onların hamısı qurumuşdu. İş o yerə çatdı ki, Sərəxsdən hərəkət etdiyimiz üçüncü gününü su əldə etmək üçün quyular qazmağa məcbur olduq. Quyular qazdılar, (oradan) dadlı və acı sular çıxdı. Qamışlıqları adladılar hava külləkli idi, üstünü sovurub apardı. İnsanların çadırlarını his vurub qaraltdı. Bu cür işlər yolda az olmadı

Ramazan ayının yeddisi (m. 21 may 1040) çaharşənbə günü sübh vaxtı olduğumuz yerdən hərəkət etdikdə, min nəfər Türkmən süvarisi göründü. Bizim beş yüz süvarimiz qorxub qaçıb gəldilər və dedilər ki, onların saları Börüütəkindir. Onlar dörd tərəfdən hücum etdilər və çox çətin bir döyüş oldu. Bizdən bir çox dəvə ələ keçirib apardılar (f. s. 581) Bir çox əsgərlərimiz bir çox cəhdlər etdilər. Bu əsgərlər irəli gedib onlara zərbə vurduqlarına görə uzaqlaşdılar. Lakin qarşımızdakı mənzilə kimi bizimlə savaşa-savaşa gəldilər. Əmir düşmənin bu gün üstünlüyünü gördü və sanki süstlükəndən oyandı və hamı hesab etdi ki, o peşman olmuşdur. Əmir icazə verdi vəzir, sipahsalar və ayunlar hüzuruna gəldilər, Dedi ki düşmənin qüvvəsi iki min süvaridən az olsa gərəkdir, dəvə oğurlamaq və çəpərcülüq etməkdən başqa ələrləndən bir iş gəlmir. Əgər bu böyük ordumuz savaşı üçün bir vəziyyətdə alarsa onların cəzalarını verər. Sipahsalar və Hacıbi-bozorg dedilər – "Əmirin ömrü uzun olsun!" - düşmənlər bu gün qəflətən gəldilər, sabah əgər gəlsələr başqa cür say görəcəklər. Onlar belə söylədikdən sonra qalxıb getdilər. Əmir onları yenə çağırırdı, vəzir və Əbu Səhl Züzanə ilə müzakirə apardı. Onlar uzun-uzadı danışdılar və axşam dağıldılar. Əbu Səhl məni çağırırdı baş-baş qaldıq və dedi: "Əbu Nəsr Mişkani xoşbəxt bir adam imiş, dünyadan köçüb getdi, bu günü görmədi, bu dediqodunu eşitmədi." Əmirə bu xüsusda nə qədər söylədilsə də, heç bir faydası olmadı. Bu gün Əmirin kefi bir az yerində idi. Ağlı başına gəldi və peşman oldu, fəqət tələyə düşdükdən sonra peşman (t. s. 583) olmanın faydası nə?" Əyan və hərbi rəisləri ikinci vaxtı yenə geri qayıtdılar və toplanmada "süvarilər tən-

bəllik edirlər, çünki çox zəhmət çəkirlər və ümitsizdilər. Salarlar və hərbi rəislər də canlarını onun rizası ilə verməyə hazırdırlar, ancaq onların sayı azdır. Süvarilər olmadan iş baş tutmaz. Bu işin çarəsinin nə olması hələ aydın deyildir." dedilər. Hərçənd ki, Əmir bu məsələdə nə bəhs edilsə də, eyni şeyi söyləyirdi. Nəhayət Əmir dilxor olub - "O halda buna qarşı ediləcək tədbir nədir" - dedi. Əyan və rəislər - "Əmir hər kəsdən yaxşı bilir" - cavabını verdilər. Vəzir - "Qatıyyəni geri dönmək olmaz. Biz indi o dərəcəyə gəldik ki, əgər buradan dönsək bir məğlubiyətə düçar kimi olururuq. Halbuki, indiyə qədər belə bir mühim savaş da olmadı. Düşmənlərə hal və durumuna görə danışıb anlaşmaq mümkündür. Məncə mümkün olan möhkəm savaşmaqdır. Məsafə burdan uzaq deyildir. Mərvə çatdıgımız vaxt şəhər və ərzaq bizim əlimizə keçər, düşmənlər çöllərin kənarına çəkilər. İşin doğrusu budur. Arada iki mənzil məsafə qalmışdır, çox ehtiyatlı davranmaq lazımdır" - dedi və hər kəs bu fikri doğru qəbul etdi. Bundan yana hamı qalxdı və ordunun əskiklərini tamamlamağa başladılar. Xacəyi-bozoruq (f. s. 582) bu məsələnin yaxşı olduğunu gördü, ancaq bizim ürəyimizdə bu ordudan başımıza bir işin gəlməsi ehtimalı vardır. Tanrı belə bir fəlakətdən bizi qorusun. Hacib Bəydoğdu Əmirə üstüörtülü bir tərzdə - "Bu gün qulamlar deyirdilər ki, bizim dəvələr üzərində nə qədar dayanacağımız məlumdur. Sabah savaş olarsa iti qaçan atlar alaq, dəvələr üzərində savaşmaq qabil deyildir" - deyirlər. Əmir cavab vermədi, lakin yerindən xoş sözlə qalxdı. Biz müzakirədə ikən qasid gəldi və o münhildəndən¹ xəbər gətirmişdi. "Bu tayfa Sui:anın Sərxəsdən ayrılması xəbərini aldıqda onların

¹ Münhilar- gizin əsərlər toplayanlar, xəfiyyələr, casuslar

arasına böyük qorxu düşdü. Toğrul əyanları topladı və uzun-uzadı müzakirələr oldu. Axır ki, Toğrula - "Sən bizim böyüyümüzsən sən necə uyğun görürsən, biz o cür hərəkət edərək" - dedilər. Toğrul - "Mənə uyğun görünən odur ki, səfər yükünü alıb Dehistan tərəfə gedək, Qorqan və o nahiyəni ələ keçirək. Çünki təzyiqlər imkansız və silahsızdırlar Əgər orada qalmağı bacarmasaq Reyə gedək ki, Rey, Cibəl və İsfahan bizimdir. Padşah heç bir halda bizim arxamızca gəlməz, çünki biz onun vilayətindən çıxmış olururuq. Bu padşah çox böyükdür, əsgəri, hərbi təhcizəti, silahı və vilayəti çoxdur. O, bizim savaş təchizatımızın nə dərəcədə olduğunu bilir. Bizim arxamızı buraxmayacaqdır. (t.s.584) Biz bu qışda nə qədər əziyyəti çəkdiyimizi bilirik, məğlub olmaq belə həşmətdən daha yaxşıdır." Hamı bu fikri bəyəndi və belə hərəkət etməyin lazım olduğunu söylədilər. Onların arasında Davud heç bir söz demədi. Ona dedilər ki "sən nə deyirsən?" Dedi ki: "Siz hər nə ki, söyləyir və qərar verirsinizsə bir şey deyil. Öncədən gərək belə etməyəydiniz və əlinizi bu cür adamın kəmərinə gərək vurmuyardınız. Madam bu gün ona toxundunuz, o bizdən incidi, orada nə savaşlar oldu və onun bir çox vilayətlərini xaraba etdik, indi artıq qəlbindən vurmaq gərəkdir. Ona üstün gəlsək, bütün cahana üstün gəlmiş olarıq, o bizə üstün gəlsə, artıq buradan qaçmaq lazım gəlir, əgər məğlub olsaq başımıza nə fəlakətlər gələcəyi məlumdur. Hər harada olsaq ordunun ağırlıqları, əşyalarını çox uzaqda saxlamaq lazımdır. Çünki ayrılıqda süvarinin könlü rahat olar. Əgər biz heç bir iş görmədən qalxıb gedərsək padşah hesab edərdi ki, biz qorxub qaçmışıq, bizi təqib edərdi və bütün vilayət başçılarına məktub

yazar və hamısını bizim əleyhimizə qaldırır, dostlar da bizə düşmən olar. Biz bir qıtlıq keçirdik və bu gün belə qıtlıq içərisində-yik. Bizə gələn doğru xəbərlərdən anlaşılır ki, onlar da qıtlıq keçirirdilər və hələ də qıtlıq içində yaşayırlar. Heç olmasa bizim bu gün heyvanlar üçün yemimiz var, atlarımız və insanlarımız bir az rahatlandılar. Onlar isə çöllərdən gəlirlər. Bizim onlardan qorxmağımız acizlikdir, mərdliklə irəli atılmalyıq" - dedi. Yabqu, Toğrul, Yinallılar (f. s. 584) və bütün hərbi rəislər bu fikrin daha doğru olduğunu təsdiq etdilər. Səfər yüklərini iki min nəfər təcrübəsiz, atları pis süvari ilə çölə yola saldılar. Və digər ordunu nəzarətdən keçirdilər. Hamısı bir yerdə on altı min nəfər idi. Bunların arasından yinallılar və Börütəkin ilə bir öncü qol göndərəcəklər. Çox ehtiyatla hərəkət etmək lazımdır. Əbu Səhl vaxtında qalxıb dərğahına getdi və mən də onunla gəldim. Gələn gizli məlumatı Əmir oxudu və bir qədər sakit qaldı və Əbu Səhlə dedi: "Qarşımızda çox qarışıq işlər vardır. Ən doğrusu Herata getmək və bunlarla sülh bağlamaqdır. Ancaq bu gün artıq gecdir. Baxaq görək Tanrının təqdiri nədir. Böyük fəlakət baş verəcək. On altı min yaxşı süvari ordunun qarşısında bizim tənəbəl və qorxaq bir ordumuz vardır." Əbu Səhl dedi ki: "xeyirdən savayı heç nə baş verməz. Cəhd etmək lazımdır ki, Mərvə çataq və bu iş orada ya savaşa, ya da barışla həll olar." (Əmir) onun dediyini təsdiqlədi. Kimsə getdi vəzir, sipahsalar, Hacibi-bozoruq və ayanları çağırdılar və onlara da bu məlumatları oxudular. Ürəklənib dedilər düşmənlər bizdən çox qorxurmuş. Vəzir dedi bu Davudun isidir. İndi bizim (f. s. 585) görüləcək iş ikinci namazı vaxtı toplanıb Mərvə getmək üçün lazımlı

olan hazırlıqları həll etməkdir ki, arada bir çatışmazlıq qalmasın. Bu məsələni biz orada həll edə bilərik. Madam ki, düşmənlərimizin durumu müñhilərimizin yazdığı kimidir, o halda belə etmək gərəkdir. Hamı bunu təsdiq edərək dönüb getdilər. Bütün gecə savaşa hazırlığı gördülər. Salarlar süvarilərə nəsihətlər etdilər, ümidləndirdilər. Əmir Bəydoğdunun xəlifəsi Ərtəkin hacibi saray sərhəngləri, itaət edən və baş çevirən qulamlarla birlikdə çağırıldı və yaxşı diqqət etmələri üçün söylənməsi lazım olan nəsihətləri söylədi ki, ayıq olsunlar. Bir məsələ pis idi ki, Əmir bu arada Bəydoğdunun özünü çağırmadı və o da incidi. Halbuki, Bəydoğdu qulamların əmiri idi və o nə desə onlar ona əməl edərdilər. Olan bitənlər bəyanilən deyildi. "Tanrı bir şey iradə edərsə onun gerçəkləşməsi üçün lazım gələn səbəbləri hazırlayar." (Əmir) növbəti gün ramazan ayının səkkizində (m. 22 may 1040)¹ pəncəşənbə günü tam hazırlıqla ata mindi və sürdü. Bir fərsəx getmişdik ki, düşmənlər göründülər. Çox qələbəlik idilər. Sağdan, soldan hər tərəfdən hücumla başladılar. İş çətinləşdi, çünki bunlar zərəfat edirdilər, hər tərəfdən hücum etdiklərindən bir tərəfdən dəf edildikdə digər tərəfdən hücum edirdilər. Bu cəhətdən düşmənin üstün gəlməyə başladı. (f. s. 585) Biz belə vəziyyətdə yolumuza davam etdik. Neçə dəfə qaçanların Sultan qulamlarının yanına gəldiklərini və dəvələrin üstündə olan Sultan qulamları ilə danışdıqlarını və sonra dönüb getdik-

¹ Dəndənəkan savaşı-Sultan Məsudla dövlət məmurları, salarlar arasında ordunun hərəkət marşrutu üstündəki fikir ayrılığı, salarlar arasındakı rəqabət, quraqlıqla bağlı ordunun, minik və yük heyvanlarının aclıq susuzluqla üzvləşməsi, Sultanın 370 nəfər qulamlarının onun ordusunu tərk edib Səlcuqlularla birləşməsi nəticəsində 22-23 may 1040-cı ildə baş vermiş döyüşlərdə Səlcuqlu ordusu qələbə çalması Qəznəli ordusu tam dağıdılmışdı.

lərini gördüm. Hacib Bəydoğdu filin belindəki kəcavədə qulam-ları ilə bərabər gedirdi. Çünki gözləri, əlləri və ayaqları rahat-sız olduğundan fildən başqa bir heyvanla gedə bilmirdi. Ondən bu qulam-ları yola gətirmək üçün necə bir tədbir görülməsini, yaxud bunların bir qisminin hər hansı bir yerə göndərilməsi haqqında nə soruşdularsa o cavab verirdi ki: "Ərtəkin bilir. Sultan əmiri ona və sərhənglərə vermişdir. Mənim heç əlaqəm yoxdur, mən işdən əl çəkdim, məndən nə istəyirsiniz?" Qulam-ların halı belə olub süvarilər də seyrçi qalmışdılar. Düşmən hər saat cəsarətlə bizimkilər isə tənbəlcəsinə hərəkət edirdilər. Əyan və rəislər Əmir ilə yaxşı cəhd göstərirdilər. Əmir - Tanrı ondan razı olsun - olan gücü ilə həmlə edirdi, bir günəş kimi yerindən tərpənmirdi. Qərribə idi ki, bu gün elə böyük bir itki olmadığı halda orduda bir şey qalmadı. (f. s. 586) Düşmən çoxlu dəvə və qumaş apardı. Mənzilə qədər savaşı və yol da yarı oldu. Buradan su kənarına qədər üç fərsəx idi. Biz nəhayət nizam-sız bir halda su kənarına gəlib endik. Hami ümid-siz bir durumda idi. Bu yolda böyük bir itki gözlənilirdi. Bizim adamlarımız gizli-licə üyüyərək dəvələri hazırladılar və qüvvətli atlardan da on-lara yedək olaraq qatdılar. Qumaşları və nəğd paraları toplayıb saxladılar, əmniyyət altına aldılar. Guya həqiqətən qiyamət qo-pacaq olmuş kimi bir-biri ilə vidalaşırdılar. Əmir çox ümid-siz idi, lakin mümkün olduğu qədər cəsarət göstərdi, təmkinini itirmədi. İkinci çağı hüzuruna gəlməyə icazə verdi, əyanları çağırtdı, on-larla gizli bir toplantıda uzun-uzadı danışdı. "Mərvə iki mənzil qalmışdır. Həmin ki, bu gün keçdi ehtiyatlı olmaq lazımdır. Mərvə elə ki çatdıqda, bütün arzularımız yerinə yetəcək. Bu gün sü-

varilər vuruşmadılar. Hindlilər heç bir iş görmədilər, digər qo-şunlar da qorxaqlıq etdilər. Harada on türkmən onların beş yüz kişisinə hücum etsə, qaçırdılar. Bilmirik birdən-birə nə olurdu-sa elə qaçırdılar. Halbuki Xarəzm savaşı edən bunlar idilər. Saray qulam-larının səy göstərməsi lazımdır, çünki onlar ordun-un qəlbində (mərkəzində) dururlar. Lakin bu gün onlar da bir şey etmədilər" - dedilər. Əmir Bəydoğduya - "Səbəb nədir ki, qulam-lar güc göstərmədilər" - dedi. (Bəydoğdu) "Çoxunun atı yoxdur, olan atlar da arpasızlıqdan zəifdirlər. Bununla bərabər bu gün (f. s. 586) səhv etmədilər. Bu qulunuz onların qulaqlarını çəkər, səhər əllərindən gələni etməkdə səhv etməzlər" - dedi. Belə mühüm söhbətlər etdikdən sonra hüzurdan çıxıb getdilər. Əmir Əbu Səhl Züzəni və vəzir ilə yalnız qaldı və onlara - "Bu iş həddini keçir. Nə etmək lazımdır?" - deyə soruşdu. Vəzir - "Buraya gəlməmək lazımdı. Bu fikir ortaya atıldıqda qulunuz fəryad edib əleyhinə oldu. Əbu Səhl mənim şahidimdir. Lakin indi geri dönmək qətiyyən doğru deyildir. Ancaq Mərvə yaxın-laşdıq, Bəydoğdunu tək çağırmaq, çünki Əbdülhəsən Əbdülcəlil Bəydoğdu ilə Heratda olduqca kobud bir münaqişə etmişdi. Bəydoğdu onun və Hacibi Ərtəkinin sözləri üzündən ağladı. Bunun bir əvəzi olmalıdır. Bəydoğdu Ərtəkinin onun yanında Hacib olaraq gördüyü vaxt hiddətindən dəli olacaq bir vəziyyətə gəldi. Bu ixtiyar türk gərçi iş görəcək bir halda deyildir. Lakin qulam-lara - "ölməlisiz" - desə, (onlar) qulam-lar ölürlər. Ona o qədər itaət edərlər. Əgər qulam-lar mənəvi gücləndirilərsə iş görərlər və artıq düşmənlərdən o qədər qorxu qalmaz. Hindlilə-rin (f.s.587) salarının da qulağını burmaq lazımdır" - dedi.

(Əmir) bir adam göndərib Bəydoğdunu yalnız çağırdı. Bəydoğdu gəldi. Əmir ona çox mehribanlıq göstərib - "Sən bizə əmimiz yerindəsən, Qəznədə kimlərlə keçirdiyin məsələni məktubla həll edə bilmədik, belə şifahi daha yaxşı həll olur. Bir kərə oraya gedək, o zaman bunun haqqında nə kimi bir əmrimiz vardır. Əbdülcəlili burdan dolayı suçsuz saymaq doğru deyildir. Ondən da şikayət etmək lazımdır ki, o da cəzasını görsün. Ərtəkini işinə yurasın deyər seçdik, bəyəndik sənə Hacib etdik. Əgər ləyaqətsizliyi görünsə o vəzifədən uzaqlaşdırılar" - dedi. Bəydoğdu yeri öpdü - "qulunuz nə üçün bu duruma gətirilib də özü ilə bu şəkildə danışırsınız? İndiyə qədər Sultan həmişə təriflər etmişdir. Kutval, Qəznə əmiridir. Orada özündən başqa heç kimi gözü götürmür. Onun gördüyü işlərə qarşı Əmirin bir cəza fərmanı bıyurması lazımdır, yoxsa mən Əmirinizin dövründə haqqımı almıyacaq qədər aciz deyiləm. Əbülhəsən də bir kimdir? Padşahın məclisinin hörməti olmasa idi o məndən layiq olduğu qarşılığı görədi. Qulunuz ayıbdır ki belə bir adamdan şikayət etsin. Ərtəkin çox ağıllı və işə yarayandır. (f. s. 586) və ondan başqası (o vəzifədə) ola bilməz. Qulamların bir iş görməməsi atsızlıqlarındandır. Əgər Əmir iki yüzə qədər seçmə ərəb atından verərsə iş düzələr" - dedi. Əmir - "Çox doğrudur bu axşam atlar veriləcək" - dedi. Hindliləri də çağırdılar və qulaqlarını çəkdilər. Onların rəisləri - "Bizə ar gələr ki. Əmirə deyək ki, adamlarımız acdır. Lakin bizim əsgərlərimiz acdır, atlarımız zəifləmişdir. Dörd ay olar ki, bizdən heç kim arpa və buğda üzü görməmişdir. Belə olmaqla bərabər biz ölüncəyə qədər xidmətdə səhv etmərik. Bu gecə bütün adamlarımıza söylənməsi lazım gələn sözləri deyiləyrik." - dedilər və dönüb getdilər. Gecədən

bir az keçmişdi ki, Əbu Səhl məni yanına çağırdı, özü çox kədərli və təlaş içərisində idi. Durumumuzu olduğu kimi mənə anladı. Sonra qulamlarını çağırdı və onlara - "Bütün nəğd olanlarınızı, yataq ləvazimatlarınızı götürün yüyürək dəvələrə yükləyin və bu gecə hamısını hazırlayın. Ortada bir hadisə yoxdur, lakin ehtiyat bir zərər verməz." - dedi. Özü də dəvəsini, hər şeyini hazırladı və onları etdikdən sonra mənə - "Bu haldan çox qorxuram" - dedi. Mən də - "Tanrı haqqımızda yaxşılıq əhsan etsin" - dedim. (f. s. 588) Mən çadırıma gəldim onun dediyi kimi ehtiyat olaraq hər şeyimi hazırladım. Əmir-Tanrı ondan razı olsun-gəcənin çox hissəsini oyaq qaldı. İş gördü, qulamlara at verdi. xəzina və sairə xüsusunda ehtiyat tədbirləri aldı. Bütün salarlar və rəislər eyni cür hərəkət etdilər. Səhər namazını qıldılar yola düşdülər. Mən əmirin ətrafında əlli-altmış yedək və yüyürək dəvə gördüm. Məsuliyyətində üç yüz nəfər tam silahlı qulam, on iki dəvə zirehli dəvə və çox hərbi təchizat vardı. Bu gün yarım fərsəxə qədər yol getdik. Düşmənlərin nəvələri eşidildi. Dörd bir tərəfdən hücum etdilər, şiddətli bir savaş oldu. Heç yerdə Toğrul, Yabqu, Davuddan bir əlamət görünmədi. Dedilər ki, ordunun sonundadırlar, seçmə savaş ərlərini irəli göndərmişdilər və özləri də onların arxasında hazırdırlar. Belə davam edəcəklər. Bir şey olsa ağırlıqlarını təqib edəcəkdilər. Bu gün çox çıxılmaz bir duruma düşmüşdük. Adamlarımız çox cəhd göstərdilər, ancaq yolu gədə bilmirdilər. Vuruşa-vuruşa Dəndənəkan qalasına çatdıq. Əmir burada yüksək bir yerdə durdu, su istədi. Digərləri də dayandılar. Düşmənlər ora doğru gəldilər və durdular. Kədərli idilər. Çoxlu adamlar qala divarlarına çıxmışdılar və oradan aşağı su dolu kuzələr verirdilər. (f. s. 587) Bərk susuz və

kədərli adamlar onları alıb içirdilər. Bütün böyük çaylar qurumuşdu və bir qətrə su yox idi. Əmir dedi: "Heyvanlar üçün su hovuzunun yerini soruşun" Dedilər: "Qalada beş su quyusu vardır ki, asgərlərə su verilir." Qaladan bayırda isə dörd quyu vardır ki, düşmənlər onlara leş atmışdır və ağızlarını qapatmışlar. Bir saata onları təmizləyərək. Əmirə deyilən su hovuzu isə buradan beş fərsəx aralıdadır, başqa bir yerdə su yoxdur. Əmirə dedilər: "Bura düşmək lazımdır." Əmir - "Bu nə sözdür? Bu böyük ordunu su ilə yeddi-səkkiz quyu su ilə necə təmin edə bilərlər. Birdəfəlik hovuzun başına gedək, bura düşsək çox böyük bəd hadisə baş verər və o zaman yenə getmək və yolda qalmaq ehtimalı var" - dedi və oradan hərəkət etdi. Bu səbəbdən ordunun nizam və intizamı pozuldu. Saray qulamları dənədən endilər, taciklərin zəif olanlarından savunacağız bəhanəsi ilə atlarını aldılar. Çox at ələ keçirdilər və atlara minincə ərəb və xəltilər atları almış olanlarla bir olub bir anda üç yüz yetmiş qulam aslan əlamətləri ilə dönüb türkmənlərə birləşdilər. Börütəkin zamanında bizdən qaçmış olan qulamalar gəldilər (t. s. 589) bir-birlərinə sarıldılar avazla "Yar, Yar" deyə bütün gücləri ilə hücum keçdilər. Hər kəs öz başını qorumağa başladı. Hər tərəfdə nizam pozuldu. Bizim adamlar qaçmağa üz qoydular. Əmir, Xacə Əbdürrəzzaq, Əhmədi-Həsən, Əbu Səhl, Əbunəsr, Əbülhəsən və onların qulamları qaldılar. Mən və Əbdülhəsən ora düşmüşdük. Bu dünyada qiyaməti gördük. Bəydoğdu və qulamları dəvələri minib çöllərə sürmüşdülər. Hindlilər də başqa bir tərəfə qaçmışdılar. Küird və ərəbdən isə heç kim görünmürdü, xayldaşlar başu bir tərəfə düşmüşdülər. Sağ və sol cinahda intizam

pozulmuşdu. Hər kəs "nəfəs, nəfəs" - deyirdi. Düşmənlər ağırlıqlara saldırb hamısını apardılar. Olan bütün gücləri ilə həmlə edirdilər. Əmir də qüvvətlə hücum keçdi. Əlində zəhərli silah (zəhrəgin, xəratəkin)¹ vardı kimə vururdusa nə adam qalır nə atı. Düşmənlərin savaşıqları bir neçə dəfə Əmirə yaxınlaşıb bağırırsalar da şiddətli müqavimətlə qarşılaşıb geri çəkildilər. Əgər padşaha həmin gün min nəfər yaxşı süvari (f. s. 588) yardım etsə idi o, bu savaşın öhdəsindən gələrdi. Lakin yardım olmadı. Mən Əmir Məvdudu gördüm - Allah ondan razı olsun - bir əlini yəhərin qarşısına dayaq verib qılıncını çəkib hücum edirdi və orduya səslənirdi: "Ey igid süvarilər bir neçəniz mənim yanına gəlin!" Lakin heç bir süvari ona cavab vermədi. O da ümidsiz bir halda atasının yanına gəldi.

Tacik qulamları Əmirə yaxşı dayanmışdılar və onlar bərk savaşırdılar. Xassə hacibi Əbdülrəzzaqın uzun boylu bir qulamu vardı. Bir türkmən gəldi niza ilə onu boğazından vurub yerə sərtdi. Digərləri gəlib atını və silahını aldılar. Bu qulam öldü və digərləri də ruhdan düşdülər. Çox güclü türkmənlər və qulamalar gəldilər və az qala çox güclü bir itki baş verəcəkdə. Əbdülrəzzaq və Əbunəsr dedilər ki, Tanrı Əmirə uzun ömür bəxş etsin, durmanın faydası yoxdur, buradan çəkib getmək lazımdır. Hacib Camedar türkcə dedi "Əgər əmir bu gün gətməsə, düşmənin əlinə düşəcək." Mərvuda gəldikdə bu Hacibin az qala qorxudan ödi partlayırdı. Əmir atını bərk sürdü və buyurdu ki, hovuzə gədirik və hovuz yolunda qarşısına quru bir çay çıxdı. Kim bu çayın arxa tərəfində qaldısa ələ keçdi. (t. S. 590) Hər kim ki,

¹ Qaraçur-höyük xəncər növü

çayın o tərəfinə keçdi onun camı qurtuldu. Mən və Əbüfəzli xüsusi xidmətçilər və on qulam hiylə ilə çaydan keçirib özləri atlarını çapıb getdilər. Mən tənha qaldım və digərləri ilə atlarımızı çaparaq hovuzun kənarına yetişdik. Atdan düşdüm (f. s. 590) gördüm ki Əmir də ora düşmüşdü. Əyan və rəislər bura üz tutmuşdular və digərlərinin hamısı bura gəldilər. Biz ordunun burada yerləşdiriləcəyini, qaydaya salınacağını güman etmişdik, ancaq iş-ışdən keçmişdi. Buradan hərəkət etmək üçün hazırlıq görüldü. Lakin ayanlardan ki, gələcəkdilər onların gəlməsini gözləmək üçün bir müddət (burada) qaldılar. Günorta namazına qədər xeyli vaxt keçdi. Bu müddət ərzində Əmirin orada yerləşib sonra geri dönəcəyindən türkmənlər şübhələnərək dəstə-dəstə gəlib çatdılar. Əmir - Allah ondan razı olsun - oradan qardaş və övladları, bütün ayan və rəisləri, qulamları ilə qalxıb sürətlə atlarını sürdülər. Belə ki, bir çoxları da qaldılar. (Əmir) Hisar yolunu tıddı. (Ona) Qarcistanlı iki adam bələdçilik edirdi. Türkmənlər (onları) təqib edirdilər. Onların bir qismi hücum edir, digər qismi isə ağırlıqları qarət edirdilər.

Əmir günəş batanda Abi-Rəvana çatdı. Bu çox böyük hovuz idi. Mən bura axşam namazında çatdım. Dəvəçilər Əmirə yüyürək dəvə hazırlamışdılar, o dəvə ilə gedəcəkdə. Çünki bir mənzil yolda onun altında on altı at yorulub qalmışdı. Türkcə (Tərəkə) Hacib arxadan gəlir, yolda qalan atlardan qiymətli olanlarını yedəyində gətirirdi. Mən (bura) yetişdiyim vaxt bir dəstə insanlar gördüm (onların) yanlarına getdim. Onların vəzir, Ariz Əbülfəth Razi və Əbusəhl İsmayıl olduqlarını gördüm. Onlar yol üçün yüyürək dəvələr hazırlayırdılar. Onlar nə vaxt ki, məni gördülər dedilər: "Aman sənsənmi? Necə qurtuldu?"

Mən də başıma gələn fəlakətləri müsibətləri danışdım. Onlar dedilər gəl bərabər gedək. Mən çox yorğunam dedim. Bu arada fəryad etdilər ki, Əmir getdi. Bunu eşidincə onlar da getdilər. Mən də onların ardınca getdim. Mən Əmiri yeddi gün görmədim. Nəhayət iki gün Qarcistanda qaldı. Həqiqətən bu gördüklərimi tam təfsilat ilə anladacağam. Bir insanın bütün bunları görməsi üçün ömürlər və zamanlar gərəkdir. (f. s. 590) Yolda heyvanlarımı axşama qədər sürdüm. Yolda iki dənə beşiksiz (cihazsız) dişi fil gördüm. Filçilər mənim yaxşı tanıdığım adamlarıdır. Onların birindən soruşdum ki - "nə üçün geri qalmısınız?" (t. s. 591) Dedi: "Əmir təcili getmək istədi, bizə bir bələdçi verdi və indi gedirik." Mən - "Əmirin yanında əyan və böyüklərdən kimlər vardır?" - deyə soruşdum. Dedi: "Qardaşı Əbdürrəşid, oğlu Əmir Məvdud, Əbdülrəzzaq Əhməd Həsən və Hacib Əbülnəsr, Suri, Əbu Nəsr Züzani, Əbüllhəsən Əbdülçəlil, Lahor qazilərinin saları Əbdallah Qaratəkin və onların ardında Hacibi-bozorg, pərakəndə saray qulamaları ilə Bəydoğdu və onların arxasınca da mən filləri sürüb gedirəm." İnsanlar da pərakəndə gəlib yetişirdilər. Yollar əsgərlərin atdıqları zireh, qalxan digər silahlar və ləvazimatla dolu idi.

Sübh çağı filləri tez sürüb yola düşdülər, mən geri qaldım. heyvandan endim, uzaqdan qərargahın atəşini gördüm. Tezdən Bərkədz qalasının kənarına çatdım. Türkmənlər oraya qədər bizim arxamızca gəlmişdilər. Tədbirlə Bərkədz suyunu keçdim. Əmiri Mərvrudda gördüm. Orada tanıdığım adamlarla qaldım. Basımıza çox bəlalər və müsibətlər gəldi. Biz dostlardan bəzi kimsələrlə piyada ramazan ayının on altısı adına günü Qarcistana qəsəbəsinə yetişdik Əmir oraya çatmış və arxadan gələnlər

çatana qədər orada qaldı. Mən Əbu Səhl Züzənin yanına getdim. Onu şəhərdə tapdım. Yol hazırlıqları ilə məşğul idi. Məndən qızgım bir çox şey soruşdu. Mənim tanıdıklarımın bir çox kişi gəldi, tamamı piyada idilər, bəzi şeylər alıb gətirmişdilər. Oturub onlarla bərabər yedik, sonra ordugaha gəldik. Bütün ordugahda üç dənə çadır gördüm. Bunlardan biri Sultanın, ikincisi Əmir Məvdudun, üçüncüsü Əhməd Əbdusəmədin, qalanların kətan parçadan və sairədən qurulmuş kölgəlikləri vardı. Biz bunları hesab edəcək, düşünəcək bir halda deyildik. (f. s. 591)

İkinci namazı vaxtı biz yetmiş kişi oradan qalxdıq və Qur yolunu tutduq. Əmir də bizim arxamızdan gecə yarısı hərəkət etdi. Sübhə qədər bir mənzil yol getmişdik. Mən, Əbülhəsən Dilşadı orada tapdım, bir ata minmişdim. Mən də bir at əldə etdim, (lakin) onu niyə aldım. Dostlarla bir-birimizə qovuşduq. Məsudi Leys mənə dedi ki - "Sultan bir neçə dəfə səni soruşdu. Əbül-fəzl nə vəziyyətdədir? - deyə sənin üçün əndişələndi. "İkinci namazı vaxtı mən Sultanın yanına getdim ayağımda dar uzunboğaz çəkmə və çiyində köhnə çəba vardı. (Qarşısında əyilib) yeri öpdüm. Güldü və dedi: "Nə günə düşmüşsən? Üstün başın da yerində". Dedim - "Sultanımızın sayəsində qurtuldum."

Oradan qalxıb Qura gəldik bir mənzilə düşdük. Başqa dəstələr də gəldilər və təzə xəbərlər gətirdilər. Mən burada tanıdığım bir igid adamı gördüm və ondan (f. s. 592) bir çox şeylər soruşdum. O dedi: "Hansı gün ki, Sultan getdi, düşmənlər casarətləndilər və hər şeyi qarət etdilər. Əbülhəsən Kərəcini gördüm. o, bir ağacın altına düşmüşdü. Yaralı inildəyirdi. Onun yanına getdim, məni tanıdı və ağladı. Dedim: "Bu nə haldır?" De-

di: "Türkmənlər yetişdilər və məni atın üstündə silahlı gördülər, atdan düşə deyər bağrırdılar, atdan qocalığıma görə yavaş düşdüm. Onlar mənim belə yavaş düşdüyümü gördükləri vaxt bunu qəsdən etdiyimi düşündülər və belinə nizə ilə vurdular ucu qarnımdan çıxdı. Atımı aldılar. Mən də bu ağacın altına gəldim, ölümüm yaxındır işdə halım budur. Təbiyatlardan və dostlardan kim soruşsa söylə" - dedi. Sonra su istədi. Çox çalışıb su tapıb ona apardım, içdi. Qalan suyu onun yanına qoyub getdim. Sonra halı necə oldu bilmədim. Zənn edirəm ki, gecə ölmüşdür. İki namaz arasında bəzi əlamətlər gördüm, gələnlər oldu ki, dedilər Toğrul və Davuddur. Kaku oğlu Fəramərzə dəvənin üstündə bağlı gördüm. Onu dəvədən aşağı endirdilər, bağrı çözdülər və Xacə Əhməd-Əbüsəməddən aldıqları bir qatıra mindirdilər. Sonra onu Toğrulun yanına gətirdilər. Artıq mən keçib getdim, nə olduğumu bilmədim. Mən bu eşitdiklərimi Əmirə söylədim.

Əmir mənzildən mənzilə sürətlə gedirdi. Münhildəndən üç qasid gəldi və onlar düşmənlərin əhvalından xəbər gətirmişdilər. Əbu Səhl Züzəni onları Əmirin yanına apardı. Biz bir mənzilə enmişdik. Əmir (onların gətirdiyi yazılı məlumatı) oxudu və dedi ki, "bu xəbərləri gizli saxlamaq lazımdır. Heç kim bundan xəbər tutmamalıdır!" (f. s.593) (Əbu Səhl) - "elə edərək" - dedi və gətirib mənə verdi. Mən də oxuyub möhürlədim dīvan məmuru-na verdim. Bu xəbərlərdə yazmışdılar ki, "Çox təəccüblüdür ki, bu dəfə bu qövmlər heç başlarında ağıl olmadığından ağırlıqlarını on altı mənzil əvvəldən göndərmiş və ricət xətlərini təmin etmişdilər. Bütün süvarilərini Sultanın əsgərinə qarşı göndərdilər. Bununla məqsədləri də sultanın əsgərini geri döndərmək, bu sürətlə (f.s.593) vurmaq və qaçmaqdır. Fəqət nə çurə ki, saray

qulamaları itaətsizlik etdiklərindən indi bu çətin durum meydana gəldi. Bunda daha çox təəccüblü bir şey bu ki, Mövlazadə vardı nücum elmini bilirdi, bir münəccimin yanında çalışmışdı. Nədənə bunların arasına düşmüşdü. Onun söylədiyi bir çox şey zühur etdi və onları Mərvdə yubatdı. Xorasanda əmirlik quraçaqlarını və əgər bu dediyi düz çıxmasa boynunun vurulmasını söylədi. Adına günü ki, belə bir durum oldu o, hər saat deyirdi, bir saat da səbir edin. Gümorta vaxtı olduğu zaman süvarilər şəhərə girdilər və məqsəd hasil oldu. Sultanın əsgərləri geri döndülər. O zaman üç rəis atlarından endilər və bu Mövlazadənin önündə səcdə etdilər. O Mövlazadəyə min dinar verdilər və böyük ümidlərə düşdülər. Bu halın zühur etdiyi yerə qədər sürüb getdilər, oraya gəldikləri vaxt çadırlarını qurdular, bir taxt qoydular. Toğrul bu taxta oturdu. Bütün əyanlar gəlib onu Xorasan əmiri olaraq sulamladılar. Kaku oğlu Fəramərzi hüzurə gətirildilər. Toğrul ona iltifat göstərüb dedi ki, çox əziyyətlər gördün, arxayın ol, məyus olma İsfahan və Rey sənə veriləcəkdir. Əsgərlər axşama qədər yağma etməkdə davam etdilər. Əldə etdiklərini ehtiyacı olanlara bağışladılar. Münəccim nəgd və cins bir çox mal sahibi oldu. Devitxanədəki (dəvatxanə) Sultana aid kağızları (fərmanlar, məktub və digər rəsmi sənədlər) topladılar, onların çoxu zay olmuşdu. Bir neçə nüsxə kağız və kitab tapdılar və buna sevindilər. Türkünstan xanlarına, Əlitəkinin oğullarına, Börütəkinə, Aynüddövləyə və bütün Türkünstan əyanlarına məktublar yazıb fəth xəbərlərini bildirdilər və devitxanə nişanları və sancuqlar göndərdilər. O namərdlikləri edən vəfasız qulamaları çox tərif etdilər. Onlara əmirlik, valilik, çadır və hər cür

şeylər verdilər. Onlar bu surətlə zəngin oldular. Qarədən əllərinə keçən şeylərin həddi, hesabı yox idi. Heç kim onlara yüksək səslə bir şey söyləməyə (f. s. 594) cəsarət edə bilməzdi. Onlar bunu biz etdik deyə öyünürdülər. Bütün qaçan piyadaları, hansı kəsimdən olursa olsun Buxara və yörəsindəki əhalinin görməsi və xidmətin bir həqiqət olduğunu anlaması üçün Amu səhrası tərəfinə sürüb göndərdilər. Bu qövmin əlinə keçən altın, gümüş, əlbisə və heyvanların həddi hesabı yox idi. Bəhs edildiyinə görə Toğrul min süvari ilə Nişapıra gedəcək, Yabqu, Yinal oğulları isə Mərvdə oturacaq, Davud isə Bəlx və Toxaristanı almaq üçün böyük bir ordu ilə Bəlx üzərinə yürüyəcək. İndiyə qədər olan hadisə yazıldı və bundan sonra yeni bir şey zühur (t. s. 594) edərsə, yazılacaqdır. İşlərin qaydası dəyişdiyindən xəbərçilər indi daha sıx gəlməlidər və işlər fərqli bir tərzdə yürüdülməlidir ki, bu xidmət çıxılmaz durumda qalmasın"

Əmir, Əbülhəsəni-Xələf kəndinə çatdıqda, öndərlər ora xidmətə gəldilər xeymə, çadır və çatışmayan hər şeyi və lazım olan vəsaitləri hazır etdilər, iki gün orada qaldılar. Beləcə in-sanlar bir az fürsət tapıb işləri yoluna qoydular. Qurlar çox xidmət göstərdilər. Əmir bir az rahat oldu. Orada bayram etdi, ancaq, bu yoxsul bir bayram oldu. Mən ikindi namazında hüzurə girdim. Mənə Türkünstan xanlarına bu babda nə yazmaq lazımdır, deyə sordu. Mən də Əmir nə əmr edərsə dedim. Sonra Əmir, Əbülhəsəni-Əbdülcəlil və Məsudi-Leysin bu xüsusda yazdığı iki məktubu gördümmü dedi. Mən də - "xeyr görmədim, fəqət onla-

rın yazdıqları hər halda mükəmməl olacaqdır." - dedim. Bu səbəbdən Sultan güldü və dəvətdar¹ o məktubları gətir dedi. Dəvətdar gətirdi. Mən oxudum. Bəli, həqiqətən Sultan haqqında hörməti qüsur etməmişlər, hörmət xüsusunda olmuşlar və müəmma kimi bir neçə söz də yazmışdılar. Yalnız görülən bir qüsur vardır ki, Qəznəyə yönəldiyimizi, qunnaşları heyvanları və hərbi təchizatı Dəndənəkanda buraxdığımızı da qeyd etmişlər. Bu iki azad adam daima Əbu Səhl ilə istehza edərlər, ona qarşı diş qıcıyırdılar. (f. s. 594) Divani-risalat sahibliyinə keçmək və onun vəzifəsindən ayağını kəsmək istəyirdilər. Dəbirliyə aid mühüm və çətin bir məsələ zühur etdiyi və Əmir bir şey söylədiyi vaxtda - "Bunu Əbu Səhlə söyləmək lazımdır. O, bunu qələmə alsın" - deyərdilər. Çünki onun bu işlərdə piyada olduğunu bildirdilər. Məktubları oxudum, lap əla dedim. Əmir-Tanrı ondan razı olsun-ınca işləri bilməkdə dünyada onun tayı yox idi: "Bundan daha yaxşısı lazımdır. Türküstan xanları elə adamlardır ki, bu kimi hallar onlara örtülü qalmaz" dedi. Mən də-Sultanın ömrü uzun olsun, xanların yardımına ehtiyac varsa bu məktublarmı başqa cür yazılması lazımdır" dedim. "Məcburən olacaq. Qəznəyə vardığımız zaman elçilərlə məktublar və şifahi xəbərlər göndərilər. Fəqət indi bu hadisə zühur etdiyinə görə yolda bir məktub yazıb maliyyə məmurlarından biri ilə göndərmək lazımdır" dedi. "Adam ağıllı bir şey yazmalı və bunu düşmənlərin müjdəçiləri getmədən, məktublar və əlamətlər göndərilmədən əvvəl etməliyə ki, ayıblamasınlar. Belə etmək türkmənlərin adətləridəndir" - dedi. (t.s.595)

Mən hüzurdan çıxıb getdim və o gecə bir məktub yazdım. Ertəsi gün başqa bir mənzildə padşahın bəndələrindən əvvəl getdim, məktubu verdim. Dəvətdar bunu alıb oxudu və "Çox gözəl mən də belə yazılmasını istəyirdim, oxu" - dedi. Mən də hər kəsin yanında bərkən oxudum. Sahibi-divan, bütün nədimlər və Əbülfəthi-Əbdülçəlil orada idi. Hamısı oturmuşdular, Əbülfəthi-Leys ilə mən ayaq üstə idim. Sonuna gəldiyim vaxt Əmir - "İstədiyim kimi olmuş" - deyə təqdir etdi. Hər nə qədər bir-iki kişinin xoşuna gəlmədiysə də Əmirin bu sözüünə uyaraq hamı bəyəndi.

¹ .Dəvətdar Sultanın yazı ləvazimatını,onun şəxsi arxivini saxlayan saray məmuru

3.

**ƏBU ƏLİ QİYASÜD-DÖVLƏ HƏSƏN BİN ƏLİ İSHAQ
ƏT-TUSİ NİZAMÜLMÜLKÜN "SİYASƏTNAMƏ" ƏSƏRİ**

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

Əbu Əli Qiyasüd-dövlə Həsən bin Əli İshaq ət-Tusi Nizamülmülk h. 408-ci il 21 zülqədər (m. 10 aprel 1018) tarixində Xorasanın Tus şəhərinin Radkan kəndində anadan olmuşdur. Sultan Alp Arslan onu vəzir təyin etdiyi zaman Abbasi xəlifəsi Qaim Bi-Əmirullah tərəfindən ona Nizamülmülk, Qivamüddövlə vəd-din və Razi Əmirəl-möminin ləqəbləri verilmişdi. Atası Əli bin İshaq ət-Tusi Qəznəvilərin Tus şəhərinin amili və Nuqan şəhərinin dehqanı idi. Körpə ikən anasını itirən Nizamülmülkün təhsili ilə atası məşğul olurdu. Atasının çox kasıb olması və buna görə də övladlarının təhsili ilə məşğul ola bilməməsi ilə bağlı çeşidli informasiyalar yazılmışdır ki, bunların bir çoxu doğru deyildir.¹

Nizamülmülk ibtidai təhsilini bitirib, Qurani da əzbərlədikdən sonra Əbülfəth Abdullah ilə Hələbə getdi. İsmayıl əl-Hələbidən Məhəmməd bin Əli bin Məhəmməddən, Əbdülkərim bin Hevazin əl-Küseyrindən, Əbülxəttab bin Bətrdən hədis elmini öyrənmişdir. Əbu Abdullah bin Məhəmməd ət-Tusi, Əbu Bəkr Məhəmməd b. Yəhya əl-Muzekki Əbdülkərim əl-Küseyr kimi hədis alimlərindən hədislər nəql etmişdir. Bundan əlavə, o, dövrün tanınmış alim, yazıçı və şairlərinin söhbət məclislərində və dərslərində iştirak edərək natiqlik sənətində yüksək səviyyəyə çatmışdır. Həsən Səbbah və Ömər Xəyyamla dost olduğu,

¹ Nizāmü'l-Mülk. Siyaset-Nâme. Haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara. 2018. s. XVI

Şafi alimi Həyətullah Müvəffəq Li-Dinillah ən-Nişapurinin dərslərinə qatıldığı iddia edilir. Lakin h. 408 (m. 1018)-ci ildə anadan olan Nizamülmülk h. 438 (m. 1046-47) və ya h. 445-ci (m. 1053) illərində doğulmuş Həsən Səbbahla eyni müəllimin tələbəsi olması ehtimalı çox azdır.¹ Nizamülmülk İslam hüququ – fiqhi gözəl bilməsi ilə bərabər ədəbiyyatı da gözəl öyrənmişdi. O, eyni zamanda çox gözəl bir natiq idi.² Bütün bu keyfiyyətlərin olması və siyasi proseslərdə ağıllı gedişlər etməsi onun hərtərəfli və mükəmməl təhsil görməsinə işarədir.

Atası ilə birlikdə Qəznəvilərin Xorasan valisi Əbülfəz Surinin yanında xidmət edən Nizamülmülk, Dəndənəkan döyüşündən³ sonra Tus şəhərindən Xosrovcird kəndinə, oradan da Qəznəyə gəldi. 24 may 1040-cı ildə Səlcuqlu imperiyasının qurulması ilə Xorasan tamamilə oraya qatıldıqdan sonra ata-oğul Səlcuqluların xidmətinə girdilər. Nizamülmülk Məlik Alp Arslanın vəziri Əbu Əli Əhməd bin Şad tərəfindən inzibati xidmətlərə təyin edilmiş, sonra onunla anlaşı bilməyib Çağrı bəylə birlikdə Mərvə getmiş və ondan böyük diqqət və yaxınlıq görmüşdü. İbn Xəliqan yazır ki, Çağrı bəy Nizamülmülkü oğlu Alparslana təqdim etdi və ondan onu ata kimi qəbul etməsinə istədi. Lakin, bir çox tədqiqatçılar bunu söylənti adlandırırlar.⁴

Çağrı bəyin h. 451-ci (m. 1059) ildə vəfatından sonra Nizamülmülk Toğrul bəyin (1040-1063) dövründə Xorasanı idarə etmişdi. Alparslanın qardaşı Süleyman ilə taxt-tac mübarizəsi

¹ Browne E. G. A literary history of Persia, 4-vols. vol. 2., 1928. s. 175-177

² Nizāmü'l-Mülk. Siyaset-Nâme. s. XVI

³ 23 may, 1040-cı il tarixində Səlcuqlularla Qəznəvilər arasında baş vermiş döyüşdə Səlcuqlular qalib gəlmişdi.

⁴ Browne E. G. A literary history of Persia. s. 175

zamanı o, Alparslanı dəstəklədi. Nizamülmülk sarayda inzibati və siyasi bacarığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Alparslan taxta çıxdıqdan bir ay sonra h. 13 zilhiccə 455-ci il tarixində (m. 7 dekabr 1063-cü il) Əbu Nəsr İmadəddin Məhəmməd bin Mənsur əl-Kundurini baş vəzir vəzifəsindən azad edərək Nizamülmülk təyin etdi. Zahirəddin Nişapuri əl-Kundurinin edam olunmamışdan öncə Nizamülmülkə çatdırılmasını istədiyi sözləri öz "Səlcuqnamə" əsərinə daxil edir: "Vəzir öldürməklə dünyaya çirkin bir bədat, pis bir qayda gətirdin. Qorxuram ki, bu adət sənin özünə və yaxınlarına da nəsib olacaq."¹ Alparslanın 26 avqust 1071-ci il Malazgird döyüşündən başqa Səlcuqluların bütün yürüşlərində iştirak edən Nizamülmülk bu müharibələrin qalib gəlməsində və 1063-cü il Qutalmış üsyanının yatırılmasında mühüm rol oynadı. Sultanın rəqiblərini sıradan çıxararaq taxta çıxmasında onun böyük xidmətləri olan Nizamülmülk Sultan Məlikşah dövründə Böyük Səlcuqlu dövləti üçün ciddi təhlükə olan Həsən Səbbah və onun adamlarına qarşı mübarizəni dövlət siyasətinə çevirdi. Sultan Məlikşah Həsən Səbbaha qarşı hərbi əməliyyata başlamazdan əvvəl ona məktub göndərərək fəaliyyətindən əl çəkəcəyini, əks halda qalalarını yerlə-yeksan edəcəyini bildirsə də, Həsən Səbbah öz niyyətindən əl çəkmədi. Səlcuqlularla İsmaililər arasında gərginlik heç bir sonuc əldə olunmayaacaq şəkildə uzun zaman davam etdi. Amma zaman keçdikcə 1124-cü ildə Həsən Səbbahın öldürülməsi ilə onlar öz öncəki etkilərini itirdilər.²

¹ Morton, A. H., The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, 2004, s. 22

² Nizamülmülk. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 33, Ankara, 2007, s. 194

Uzun zaman vəzir olduğu müddətdə dövlət idarəçiliyinə tam nəzarət edir, sarayda çox böyük təsirə malik idi. O, bəzən övladları və yaxınlarının vəzifəyə təyin olunmasından çəkinmirdi. Zahirəddin Nişapuri onun on iki övladı olduğunu, "hərəsinin də müxtəlif iş və vilayət verildiyini" yazır.¹ Bu cür vəziyyətdən narahat olan bəzi dövlət xadimləri Sultana şikayət etdilər. Sultan Məlikşah bu şikayətlər görə Nizamülmülkü yanına çağıraraq dinləsə də, onu haqlı hesab edərək səlahiyyətlərini artırır, şikayətçilərə ağır cəzalar verirdi. Belə şəraitdə oğlu Mahmudu varis təyin etmək istəyən və yeganə manea olaraq Nizamülmülkü görə Tərkən Xatun, onu özünə təhlükə kimi görə Səlcuqlu vəziri Əbu Gənyim Farsi Tacülmülk və digər dövlət ərkanı Nizamülmülk ilə açıq şəkildə savaşağa başladılar. Nizamülmülk əleyhdarları oğullarının və adamlarının dövlət içində dövlətə çevrildiyini və xalqın bundan narahat olduğunu bildirərək, Məlikşahla Nizamülmülk arasında uçurum yaratmağa çalışırdılar. Bu hadisələri düzənə salmaq üçün Sultan Məlikşah Nizamülmülkə xəbər göndərərək onu vəzirlikdən uzaqlaşdırmaqla hədələdi və onun səlahiyyətlərini aşdığını və pədsəhlikdə ona orta olduğunu bildirdi. Sultan Məlikşah o günə qədər hikmətli sözlərlə sakitləşdirən Nizamülmülk, sultana etdiyi xeyirxah işləri və idarəçilik xidmətlərini xatırladaraq, onu vəzirlikdən uzaqlaşdırsa, tacının və dövlətinin yox olacağını söylədi. Bu hadisəni belə anladır: "Bu arada Sultanın qulaqları Nizamülmülkün xətələri ilə dolduğu üçün bir gün Sultan Nizamülmülkə xəbər göndərərək dedi: "Sən mənimlə səltənətdə şərik kimisən, oğullarına vilayət və

¹ Morton, A. H., The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri, s. 31

iqta və mənimlə məsləhətləşmədən ölkədə nə istəyirsən et. İstəyirsən ki, əmr edim vəzirlik sarığını əlindən alsınlar?" dedi. O cavab verdi: "Mənim (vəzirlik) sarığım və sənin tacın bir-birinə bağlıdır". Bu sözlər Sultanın qəzabını artırdı.¹ Zahirəddin Nişapuri bu hadisədən sonra Məhəmməd bin Əli ər-Ravəndi Nizamülmülkün Tərkən Xatunun tələbi ilə vəzifəsindən azad edilərək yerinə Tacülmülkün gətirildiyini yazır.² Digər qaynaqlarda isə buna rast gəlinmir. Sultan Məlikşahın sarayda çəkişmə yaranan insanları İsfahandan uzaqlaşdırmaq qərarı ilə onlar Bağdada göndərilir. Nihavənd yaxınlığındakı Səhnə (Sühnə) adlı kənddə qaldıqları zaman Nizamülmülk Əbu Tahir ər-Arrani adlı biri h. 10 Ramazan 485-ci il (m. 14 oktyabr 1092) tərəfindən tarixində öldürüldü. Zahirəddin Nişapuri öz əsərində onun öldürülməsinə dünyada sadəcə Tacülmülkün cəsarət edə biləcəyini yazır. O, əlavə edir ki, Nizamülmülkün öldüyü zaman yaşı səksəni keçmişdi. Onun cənəzəsi İsfahana aparılıb və buradakı məzarında dəfn edildi. Nizamülmülkün öldürülməsi camaatı və əsgərlər arasında təşviş yaratsa da, Sultan Məlikşah düşürgəni gəzib əsgərləri sakitləşdirməsi hadisələri nizamlamış oldu. Batınilər tərəfindən öldürülən ilk dövlət xadimi kimi qəbul edilən Nizamülmülkün ölümündən otuz beş gün sonra Sultan Məlikşah h. 16 şəvval 485-ci il (m. 19 noyabr 1092) tarixində vəfat etdi.³

Səlcuqlularda vəzifə ünvanı olaraq ortaya çıxan və sadəcə olaraq Türk bəylərinə verilən "atabəy" titulu ilk dəfə qeyri-türk olan Nizamülmülkə verildiyi qeyd edilir. Lakin, bu adın

ona nə vaxt və kim tərəfindən verilməsi mübahisəlidir. Bəzi tarixçilər onun Malazgird qələbəsidən sonra Alparslan tərəfindən verildiyini söyləyirlər. Bundan başqa Tus və ətraf ərazilərinin vergilərindən gələn gəlirləri Nizamülmülkə bağışlanmışdı.¹ İbn əl-Əsir özünün "Əl-kamil fit-tarix" adlı əsərində bildirir ki, Nizamülmülk, Məlikşah taxta çıxan kimi baş verən üsyanları öz məsləhətləri ilə aradan qaldırdığı üçün Məlikşah ona bu titulu mükafat olaraq vermişdi. Bununla bərabər Məlikşah ata kimi qəbul edib daim məsləhətləşdiyi Nizamülmülkə dövlət işlərini tapşırmaqla bərabər xilətlər (xələtlər) verib, Tus şəhərini də iqtisatını, eyni zamanda "əl-əmirül-vəlid" rütbəsi vermişdi.²

Nizamülmülk iqtə sistemini türk-islam elementlərini birləşdirərək inkişaf etdirmiş, əsgəri iqtə sistemi ilk dəfə h. 466-cı ildə (m. 1073//1074) Böyük Səlcuqlularda onun səyləri ilə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Sultan Alparslan və Məlikşah dövründə bir çox döyüşlərdə mühüm rol oynayan Nizamülmülk orduya böyük əhəmiyyət verərək Böyük Səlcuq ordusunu tək cə o dövrün deyil, orta əsrlərin də ən güclü ordusuna çevirmişdi. O, Samani və Qəznəli dövlət təşkilatını əsas götürərək Böyük Səlcuqluların mərkəzi (divan) və saray təşkilatını yaratmış, İslam ənənələrinə uyğun hüquq sistemi qurmuşdur.³

Türk – İslam mədəniyyətində mühüm yer tutan təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsində Nizamülmülkün rolu böyükdür. Mədrəsələrə kitablar bağışlamış, müxtəlif şəhərlərdə, xüsusilə

¹ Morton, A. H. The Saljuqnâme of Zahir al-Din Nishâpûri, s. 31-32

² ər-Ravəndi. Kəhāt-üs-Sudûr və Äyet-üs-Sürûr, 2020, s. 135

³ Morton, A. H. The Saljuqnâme of Zahir al-Din Nishâpûri, s. 32

¹ Nizamü'l-Mülk. Siyâset-Nâme, s. XVIII

² İbn əl-Əsir. Əl-kamil fit-tarix, 2003, s. 79-80

³ Nizamülmülk. TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 33, Ankara, 2007, 195-196

Bağdadda h. 459-cu ildə (m. 1067) qurduğu və “Nizamiyə mədrəsəsi” adlandırılan ilk rəsmi təhsil müəssisələrinə torpaqlar bağışlamışdır. Tarixdə mədrəsə tikdirən ilk vəzir kimi tanınan Nizamülmülk hədis rəvayətləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, hədis yazmaq məqsədilə müxtəlif şəhərlərdə məclislər də keçirdiyi söylənir.¹ Nizamülmülk təxminən 12 min alim və din adamının xəzinədən maaş almasını təmin etmişdir.² Bir çox şəhərlərdə müxtəlif təyinatlı binalar tikdirən Nizamülmülk h. 466-cı ildə (m. 1074) Bağdadda bir rəsədxana inşa etdirdi, astronomları oraya topladı, təqvimdə dəyişiklik etdi. Sonra da bu təqvim Cəlalî təqvimini kimi məşhurlaşdı.³

Bununla bərabər, Nizamülmülkün mənfi xüsusiyyətləri də vardır və bu səbəblər onun sonunu tezləşdirmişdir. Məlumdur ki, Böyük Səlcuqlularda saray və hərbi sistem türklərin, mülkü məsələlər isə farsların təsirində idi. Heç şübhəsiz ki, həm dövlət işlərinə, həm də Sultana təsir etmək üstündə türklər və farslar arasında mübarizə gedirdi. Farsların sarayda əsas dayağı isə Nizamülmülk idi. Sultan Məlikşahın Nizamülmülkə “bu taxta ortaqsanmı, istərdinmi ki, öndündəki yazı dəstini və başındakı sarığı alım?” – deməsi bir daha sübut edir ki, bir Türk dövlətini farslaşdırmağa çalışan (məüyyən mənada buna nail olmuşdu) vəzirə qarşı çıxaraq onun əməllərinin qarşısını alır.⁴ Lakin, Sultan Məlikşah bunu anladığında çox gec idi və dövlətçilikdə irəlidə də silinməsi imkansız olan dəyişikliklər edilmişdi. Heç şübhəsiz ki,

¹ bn al-Ösr. Əl-kamil fit-tarix, s. 29

² Nizamülmülk. Siyaset-Nəme, s. XVII

³ bn al-Ösr. Əl-kamil fit-tarix, s. 67-68

⁴ Nizamülmülk. Siyaset-Nəme, s. XIX

onun bunu etməsində məqsədi sadəcə Türk dövlətçilik gələnlərinə fars elementlərinin daxil edilib-edilməsi olmaya da bilər. Nizamülmülk bunu dövlətin gücləndirilməsi üçün də edə bilərdi.

Dövlət işləri, çeşidli gerçəkləşdirdiyi layihələrlə bərabər Nizamülmülk Türk – İslam dünyasında dövlət idarə edilməsində ilk əsər hesab edilən “Siyasetnamə”, digər adı ilə “Siyərül-mülük” ilə tanınır. Əsərin yazılıma səbəbinə gəlincə, Sultan Məlikşah dövlət idarəçiliyinə dair əsər yazmaq üçün müsabiqə elan edir və bu müsabiqədə iştirak edən Nizamülmülk qalib olur. H. 485-ci ildə (m. 1092) tamamlanan əsər Sultan Məlikşahın çox xoşuna gəlir. Nizamülmülk dövlət təşkilatı və idarəsi ilə bağlı məsələlərə toxunduğu əlli bir bölümdən ibarət olan “Siyasetnamə” əsəri çox faydalı məlumatlar ehtiva edir. Müəllif əsərin girişində bildirir ki, bu kitabı hər kəs oxumalı, heç bir hökmdarın bu işə biganə qalmamalı, din və dünya işləri bu kitab sayəsində daha asan həyata keçirilə bilər. “Siyasetnamə”də hər bölümün başlanğıcında əsas fikir əks olunur, ardından o fikri və ya qaydanı təsdiqləyən hekayələr yer alır. Burada əks olunan qayda – qanunların bir qismi İslamdan əvvəlki dövrə, çoxu Səlcuqlular dövrünə aiddir. Belə ki, Nizamülmülk müxtəlif dövrlərdəki qayda – qanunları müqayisə edərək öz dövrü üçün ən idealını seçdiyini və tövsiyə etdiyini vurğulayır. “Siyasetnamə” ilk dövrlərdən etibarən tarixçilərin diqqətini cəlb etmiş, müxtəlif nəşrlər və tərcümələr edilmişdir. Əsərin ən etibarlı əlyazma nüsxəsi Türkiyədəki Süleymaniyyə Kitabxanasında (Molla Çələbi, nr.

114) qorunur. Əsər ilk dəfə Charles Henri Auguste Schefer (Paris 1891) tərəfindən nəşr olundu, Daha sonra əsərin Seyid Əbdürrəhim Xalxali, (Tehran 1310 ş.), Abbas İqbal, (Tehran 1320 ş.), MİRZƏ MƏHƏMMƏD XAN QƏZVİNİ – Murtuza Müdərriş Cehardihî (Tehran 1334 ş.), Hubert Darke (Tehran 1340/1962), Mehmed Altay Köymen (Ankara 1976), Cəfər Şuar (Tehran 1369) və digər müəlliflər tərəfindən bir çox müxtəlif təshih nəşrləri gerçəkləşdirildi. "Siyasətnamə" əsəri Ç. Şefer tərəfindən fransız dilinə (Paris 1893), Françesko Qabrieli tərəfindən qismən italyan dilinə (Orientalia, VII/1-2 [1938], s. 80-94), B. N. Zaxoder tərəfindən rus dilinə (Moskva-Leninqrad 1949), Nurəddin Bayburtluğil (İstanbul, 1981) və Mehmet Altay Köymen tərəfindən (Ankara 1982, 1999) Türk dilinə, K. E. Şabinqer-Şovinqen tərəfindən alman dilinə (Freiburg-Münhen 1960) Hubert Darke tərəfindən ingilis dilinə (London, 1960, 1978; New Haven, 1960), Yüsf Hüseyn Bəqqar tərəfindən ərəb dilinə (Doha-Katar, 1972) R.Sultanov tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə (Bakı, 1989) tərcümə edilmişdir.¹

Əbu Əli Qiyasüd-dövlə Həsən bin Əli İshaq öt-Tusi Nizāmülmülkün "Siyasətnamə" əsərinin yuxarıda göstərilən tərcümələrinin içərisində üçü digərlərindən seçilir. Bunlardan birincisi Mehmed Altay Köymen tərəfindən hazırlanan təshih və tərcümədir.² Türk Tarix Qurumu tərəfindən nəşr edilən əsərin bir tərəfində farsca təshih olunmuş mətn, digər tərəfində isə türk dilində mətn yer alır. Lakin, dini elementlər əsaslandırılaraq əsərin

44, 46, 47 və 48-ci bölümləri türk dilinə¹ tərcümə edilməyib. Əsərin R. Sultanov tərəfindən Azərbaycan dilinə və H. Darke tərəfindən ingilis dilinə² tərcüməsini olduqca mükəmməl tərcümə hesab etmək olar.

"Siyasətnamə" əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

Nizāmülmülkün "Siyasətnamə" əsərini Azərbaycan dilinə çevirərkən əsərin əsas hissələrini çevirməyi üstün tutduq. Əsərə daxil olan hekayələri isə tərcümə etmədik. Çünki, onsuzda əsərin azərbaycanca çevirisi mövcuddur. Və maraqlananlar o kitabdan yararlanla bilər. Əsər dilimizə çevrilərkən həm farsca mətnindən, həm də ingiliscə və azərbaycanca mətnlərdən istifadə olunmuşdur. Azərbaycanca çeviri o qədər mükəmməl hazırlanmışdır ki, bəzən olduğu kimi mövcud kitaba daxil etmişik. Tərcüməyə istinad isə əsərin Mehmed Altay Köymen hazırlanan və Türk Tarix Qurumu tərəfindən nəşr edilən təshih variantına verilmişdir.

Birinci bölüm: Cənaibi-Haqq hər əsrdə insanlar arasında bir adam seçib ona şahlara maxsus istedad və qabiliyyət bəxş edir, ona ad və şöhrət qazandırır; dünyanın təhlükəsizliyini, təbəənin yaşamını ona həvalə edir; fitnə, fəsad qapılarının açılıb-bağlanması onun əlindədir. Onun qorxusu qəlblərə çöktür, əzəməti göz qamaşdırır. Bunun nəticəsində insanlar onun adaləti sayəsində yaxşı həyat sürüb xoşbəxt yaşayır və onun hakimiyyətinin susuzluğunu istəyərlər. Əgər qullardan üsyan, Şəriətə qarşı etinasızlıq, itaət və ibadətdə qısqır baş versə və Allahu-

¹ Nizāmülmülk. TDV İslām Ansiklopedisi. c. 33, Ankara, 2007, s. 196

² Nizāmü'l-Mülk. Siyasət-Nəme. Haz. Mehmet Altay Köymen. 2018.

¹ Əbu Əli Həsən bin Əli Xacə Nizāmülmülk. Siyasətnamə. Farscadan tərcümə R. Sultanov. Bakı, 1989

² The Book of Government or Rules for Kings. The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizām Al-Mulk. Translated from the Persian by Hubert Darke. London, 2006

Təala bunun müqabilində onları tənbeh etmək, əməllərinin cəzasını daddırmaq istədikdə (Allahu-Təala o günü bizə göstərməsin, belə bələdan bizi uzaq etsin) onlara müxtəlif bəla göndərər; yaxşı Şah onların arasından gedər, cürbəcür qılınclar qınından çıxarılar, çoxlu qan axıdılar; kimin qolu daha güclüdürsə istədiyini elayər, nəhayət, o günahkarlar bu çaxnaşma və qanlı vuruşmalar içərisində məhv olub gedərler. Bu, odun qamışlığa düşməsinə bənzər; qurular büsbütün alışıq, ona qonşu olduqlarına görə yaşların əksəriyyəti də qurunun oduna yanar. Sonra Allahın köməyi ilə bəndələrdən birinə xoşbəxtlik üz verər. Dövlət əlinə keçər, Allahu-Təala ləyaqətinə görə ona tale bəxş edər, ona ağıl və bilik verər ki, o da bu ağıl və bilik sayəsində əli altında olanların hərəsinin öz yerini bilsin, hərəsinə özünə layiq vəzifə və mənsəb tapsırsın; xidmətçiləri və onların köməkçilərini adamların içindən seçə bilsin, onların hərəsinə bir iş və peşə versin, din və dünya işlərinin yerinə yetirilməsində onlara inansın. Elə ki, rəiyyəti itaət edib öz işləri ilə məşğul olmağa başladı, onları incitməməli, öz ədaləti nəticəsində rahat güzəran keçirmələrinə imkan yaratmalıdır. Lakin xidmətçilərdən və mənsəb sahiblərindən biri yenidən nalayiq işlərlə məşğul olub əliuzunluq etməyə başlasa, öyüd, nəsihət, qulaqburması ilə səhvini başa düşüb düzəlsə, onu haman işdə saxlamaq olar, yox, qəflət yuxusundan ayılmasa, təxirə salınmayıb, dərhal layiqli bir şəxslə əvəz edilməlidir. Nemətin qədrini bilməyən, naşükür, əmin-amanlığa rahatlığa qiymət verməyən, ürəklərində xəyanət haqqında fikirləşən, açıqda dikbaşlıq edib, həddini aşan adamları qütblərinə müvafiq danlayıb məzəmmət etməli, günahlarına mütləq cəza verməli, sonra onu rahat buraxmalı, haman günah

üstündə bir daha incitməməlidir. Şah dünyanın təhlükəsizliyi ilə məşğul olmalı, kəhrizlər çəkdirməli, arxlar qazdırmalı, böyük çaylar üzərində körpülər saldırmalı, kəndləri, talaları abad etməli, qalalar ucaltmalı, yeni şəhərlər saldırmalı, yüksək binələr, gözəl malikanələr tikdirməli, böyük küçələrdə (böyük karvan yollarında) karvansaralar yaradılmasına əmr etməlidir. Bu işlərdən onun adı əbədi olaraq qalar, savabı isə o dünyada çatır, ona həmişə xeyir-dua oxunur (s. 9-11)

İkinci bölüm: Şahlar Allahu - onun şəni böyük olsun - razı salmalıdırlar, Allahın (adı böyük olsun) razılığı ilə xalqa edilən ehsan, onlar arasında yayılan ədalətlə olar. Xalqın dühası şahın dühası ilə birləşdikdə ölkə möhkəmlənir, günü-gündən inkişaf edər, dövlət qapıları və xoşbəxtlik hökədarın üzünə gülər; bu dünyada yaxşı ad qazanar, o dünyada hesabı yüngül olar. Odur ki, deyiblər: "Dövlət kişir ilə dağılmaz, zülm ilə dağılar". (s. 13)

Üçüncü bölüm: Çarə yoxdur, padşah ən azı həftədə iki gün şikayətə baxıb zülm edənlərə cəza verməli, bilavasitə öz qulağı ilə rəiyyətin sözünü eşitməlidir. Onlar mühüm olan məsələləri deməli, hər məsələ haqqında isə şah fərman verməlidir. Elə ki şahın həftədə iki dəfə məzlumları, Şikayətçiləri qəbul edib onlara qulaq asma xəbəri ölkəyə yayıldı, bütün zalımlar vahiməyə düşüb yerlərində rahat oturur və cəzanın qorxusundan heç kəsə əziyyət verməyə cəsarət etməzlər. (s. 15)

Dördüncü bölüm: Amilə iş tapşırıqda onlara nəsihət edib öyüd vermək lazımdır ki, Allah bəndələri ilə xoş rəftar edib, qanuni vergidən başqa bir şey istəməsinlər, vergini isə uyğun və xoş dillə almaq lazımdır. Əlləri məhsula çatmayınca onlardan

heç bir şey tələb etmək lazım deyildir, çünki vaxtından əvvəl is-tədikkə rəiyyəyə zülm olar, xırman vaxtı gəldikdə isə zərurət üzündən yarım dirhəm satmağa məcbur olar, iflasa uğrayıb di-dərgin düşürlər. (s. 23)

Beşinci bölüm: İqtası olan iqtadarlar bilməlidir ki, onla-rın rəiyyə təzminatı üzərindəki haqları yalnız ondan ibarətdir ki, onlara həvalə edilmiş vergiləri rəiyyətdən xoşluqla alsınlar. Aldırları, onların canları, malları, arvad-uşaqları əmin-amanlıqda olma-lıdır. Ev-eşiklərinə dəyilməməlidir. Rəiyyə şah dərgahına ge-dib, öz vəziyyətini danışmaq istəsə, ona əngəl törətməməlidirlər. Hansı iqtidar bunun əksini etsə, onun əlini gödəltmək, iqtanı on-dan almaq, onu tənqid etmək lazımdır ki, başqalarına da ibrət olsun. Onların hamısı bilməlidir ki, dövlət və rəiyyə yalnız şah-hındır. İqtidarlar isə valilər, darğalar kimi rəiyyə üzərində baş-çı təyin edilmişdirlər, şah başqaları ilə necə rəftar edirsə, onlar da rəiyyəyə elə rəftar etməlidirlər. Rəiyyə onlardan razı qal-maldır ki, onlar da axirətin əzab əziyyətinə azad olsun. (s. 33)

Altıncı bölüm: Ölkənin qazılarını birbəbir tanımaq, hansı daha zahid, daha çox nəfsini saxlayandırsa, onları işdə saxla-maq, belə olmayanları isə işdən çıxarmaq, yerlərinə daha layiq-li olan başqalarını oturtmaq lazımdır. Xəyanət etməyə ehtiyacı olmasın deyər, onların hərəsinə kifayət qədər yüksək maaş təyin etmək lazımdır, çünki bu mühüm və incə məsələdir. Ona görə ki, müsəlmanların cəmi, malı onlardan asılıdır. Nadanlıq, tamah, qərəz üzündən biri fitva verib hökm batil edərsə, başqa alimlərə bəd hökmü imzalamaq, o barədə şahə məlumat verməlidirlər ki, ədalət işdən götürülməli cəzalandırılsın.

Valilər qazılara kömək etməli, onların hörmətini saxlama-lıdırlar. Biri hökmə tabe olmayıb dikbaşlıq etsə və məhkəməyə gəlmək istəməsə, böyük adam olsa belə, onu zor və məcburiyyətlə aparmaq lazımdır. Peyğəmbər ə.s. və əshabələri dövründə qazılığa başqalarına tapşırmaıyb özləri aparardılar ki, işləri düzgün getsin, heç kas ayağını hökmdən kənara qoya bilməsin. Adam ə.s. əyyamından tutmuş indiyə qədər bütün ölkələrdə, bü-tün millətlərdə ədliyyə olmuş, məhkəmə aparılmış, ədalətli hökmlər çıxarılmışdır ki, dünya indiyə qədər qalmışdır. Həmin mənada bir hekayət. Belə deyirlər ki, Əcəm hökmdarlarının adəti bu imiş ki, Mehrqan¹ və Novruz günlərində şah xalq üçün qəbul düzəldər və o gün heç kəsi həbs etdirməz. (s. 42)

Yeddinci bölüm: Hər şəhərə baxmalı, orada mömin, Alla-hından qorxan, qərəzsiz kindirsə, onu tapıb deməlidirlər: "Bu şəhəri, qəsəbəni əmanət olaraq sənəin boynuma qoyuruq, Allah bizdən nə soruşsaqsa, biz də səndən onu soruşacağıq. Burada amil, qazi, möhtəsib, rəiyyə, böyük, kiçik kim varsa, hamısının vəziyyətini kiçikdən-böyüyə öyrənib həqiqəti bizə bildirməlisən, gizli, açıq nə varsa hamısını göstərməlisən ki, biz lazımı ölçülər üçün əmr verək". Belə bir keyfiyyətə malik adam intina edib razılıq verməsə, onu məcbur etmək, zorla boynuna qoymaq lazı-mdır. (s. 48)

Səkkizinci bölüm: Dini ehkamları öyrənmək, adət-ənənə-ləri bilmək, Allahın əmrlərini yerinə yetirmək, din alimlərinə hörmət etmək, onların maaşını beytülmaldan vermək, zahidləri, təmiz adamları əziz və girami tutmaq padşaha vacibdir. Həftədə

¹ Yeni ilin gəlməsi münasibəti ilə keçirilən bayram. Adətən Novruz bayramı ilə üst-üstə düşür.

bir və ya iki dəfə din xadimlərinə qəbul düzəltmək lazımdır ki, allah-taalanın əmrini, Quranın təfsirini, peyğəmbərin rəvayətini, adil şahların hekayətini eşitsin, o vaxt dünyanın işindən rahat olub onların sözlərinə diqqətlə qulaq assın.

Əmr etsin, iki yerə ayrılıb mübahisə eləsinlər, aydın olma-yanı yenidən soruşsun, başa düşdümü, yadında saxlasın. Bir müddət belə keçdikdən sonra bu adətə çevrilər, az keçməz ki, şəriət qanunları, Quranın təfsiri və Peyğəmbər ə.s. rəvayətlərinin bir çoxu ona məlum olar və yadda qalar, din və dünya işləri, onların çarəsi və cavabı yolları onun üzünə açılar, heç bədməzhəb və bəd adam onu yoldan çıxara bilməz, iradəli, ədalətli, insafli olar, hava-həvəs, onun məmləkətindən yox olmağa başlar, onun əlindən böyük işlər gələr, fitnə-fəsad, qarışıqlıq, pozğunluğun kökü kəsilər, düz adamlar güclü, ayrılər zəif olar, bu dünyada yaxşı ad qoyar, dünyada savab qazandıb yüksək dərəcəyə çatar. Onun dövründə adamlar elm öyrənməyə böyük rəğbət bəsləyərlər. (s. 61)

Doqquzuncu bölüm: İsrəf¹ vəzifəsinə ən etibarlı adam təyin edilməlidir, çünki sarayda nə baş verirsə, bu adam hamısını bilməli, istədiyi, yə ehtiyac olduğu vaxt xəbər verməlidir. Bu adam şəxsən hər şəhərə və qəsəbəyə doğru danışan, əlidüz nümayəndələr göndərməlidir ki, onlar da burada baş verən xırda-böyük nə varsa, hamısını öyrənib ona xəbər versinlər. Lakin elə etmək lazım deyildir ki, onları təmin etmək, maaş və hüquqları rəiyyətin üzərinə düşsün, yükləri ağırlaşsın, yeni əziyyətə düşsünlər. Onlara nə qədər lazımsa, beytul-maldan verilməlidir,

¹ İslam dövlətlərində hərbi və məhkəmə orqanları xaric digər bütün dövlət orqanlarını təltif edən vəzifə

müzayiqə edilməməlidir ki, xəyanət edib rüşvət almağa məcbur olsunlar. Onların düz işləmələrindən gələn xeyir, vaxtında onlara verilmiş maldan on dəfə və yüz dəfə çox olar. (s. 65)

Onuncu bölüm: Şah rəiyyət və qoşunun halından xəbər tutmalı, yaxın, uzaq, kiçik, böyük nə varsa hamısını bilməlidir. Belə etməsə, eyib sayılar, onu laqeydlik, ya da ədalətsizlik hesab edərlər və deyərlər: "Ölkədə baş verən zülm və qanunsuzluqları şah bilir, ya da bilmir. Bilib onları aradan qaldırmaq və qarşısını almaq üçün tədbir görmürsə, demək o özü zalımdır, ona görə də zülmə yol verir; bilmirsə, deməli, başısoyuc və ölkədən xəbəri olmayan adamdır".

Bunların hər ikisi də pisdir. Ona görə labüüd olaraq sahib-bəridə¹ ehtiyac doğur. İstər cahiliyyət, istərsə islam dövründə bütün şahlar sahib-bəridlər vasitəsilə ölkədə baş verən xeyir-şər haqqında təzə xəbərlər almışlar, belə ki, beş yüz fərsəx uzaq bir yerdə əgər biri-birindən haqsız olaraq bir torba ələf, ya bir toyuq alsadı, şah bundan dərhal xəbər tutar, ona qulaqbırması verərdi ki, başqaları şahın yatmadığını, hər yerdə onun xəbər verənləri olduğunu bilsinlər. Bu zaman zalımlar zülm əllərini qısa edər, camaat əmin-amanlıqda, şahın ədaləti sayəsində güzəranlarını təmin etmək üçün bir sənət və abadlıq işləri ilə məşğul olurlar. Lakin, bu incə və çox məsuliyyətli məsələdir. Bu iş elə adamlara tapşırılmalı, bu işi elə adamlar yerinə yetirməli, elə adamların əli, dili və qələmində olmalıdır ki, onlar haqqında

¹ Vilayətlərlə mərkəz arasında rabitə yaratmaq üçün vilayətlərdən mərkəzə gedən yollarda hər mənzil başı dörd fərsəxdən bir (bir bərid dörd fərsəxə bərabərdir) təşkil edilən məntəqə, poçtdur. Vilayətlərə, yaxud vilayətlərdən mərkəzə bütün göndərmələr bəridlərdə qorunub saxlanılır və yerinə çatdırılırdı. Bəridlərin rəislərinə "sahibi-bərid" deyilirdi. Bərid rəisləri yəni, sahibi-bəridlər yerlərdəki hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətləri barədə mərkəzə məlumat verirdilər.

heç kəs pis bir şey deyə bilməsin, onlar özləri qərəzli işlərlə məşğul olmasınlar, çünki ölkənin müqəddəratı, səlahi və fəsadı onlardan asılıdır. Onlar başqaları tərəfindən deyil, şəxsən şahın özü tərəfindən təyin edilməlidir. Onların maaşları, əmək haqları vaxtında, xəzinədən verilməlidir, onlar rahat, arxayın və ürək-dən işləməlidirlər ki, şah da təzə baş verən hər hadisəni bilib hər kəsin özünə layiq mükafat, cəza və ya qulaqburması versin. (s. 66)

On birinci bölüm: Dərgahdan¹ yazılan məktubların sayı çox olur, çox olan şeyin isə hörməti olmaz. Ona görə mühüm məsələ olmayınca ali məclisdən bir şey yazılmamalıdır, yazıldı mı, onun həşməti elə olmalıdır ki, heç kəs onu yerinə yetirməyə cəsarət edə bilməsin. Bir adamın ona alçaq nəzəri ilə baxdığı, ya onu yerinə yetirməkdə tənbellik, kahilliy göstərdiyi meydana çıxıqda, ən yaxın adam olsa belə, onu ağır qulaqburması vermək lazımdır. Şah yazısı ilə başqa adam yazısının fərqi bundadır. (s. 74)

On ikinci bölüm: Dərbardan² bəzən fərmanla, bəzən fərmansız çoxlu qulam gedir, onlar adamları incidir, mallarını alır, iki yüz dinarlıq iş üçün saxtəkarlıq edib, beş yüz dinar istəyirlər. Xalq bunun nəticəsində yoxsullaşmış dilənçiləşir. Mühüm iş olmayınca qulam göndərilməməli, göndərilənlər isə mütləq ali fərmanla olmalıdırlar və qulama tapşırılmalıdır ki, bu iş filan qədərlikdir, bundan artıq alma, hər şey öz qaydasında olsun. (s. 77)

¹ Şah sarayının müqəddəs və ədalətli olduğunu göstərmək üçün Nizamülmülk oranı dərgah adlandırmışdır.

² Şah sarayı

On üçüncü bölüm: Həmişə hər tərəfə sövdəgər, səyyah, sufi, atar, dərviş libasında casuslar göndərilməlidir; bunlar eşitdiklərini xəbər verməlidirlər, beləliklə, heç bir şey gizli qalmamalıdır; bir iş baş versə, yenidən baş qaldırsa, vaxtında tədbir görülsün. Çox vaxt olub ki, valilər, iqtidarlar məmurlar və əmirlər qiyam fikrinə düşmüş, şah qarşı üsyən xəyalında olmuşlar, lakin casus gəlib şahə xəbər verdikdən sonra şah vaxtında atı minərək hücumə keçmiş, qəflətən onların başının üstünə alaraq həbs etmiş, onların arzularını puça çıxarmışdır. Başqa bir hökmdar xarici qoşunla birlikdə ölkəni tutmaq qəsdində olmuşsa, şah hazırlaşmış onun hücumunu dəf etmişdir. Bundan başqa onlar rəiyyətin vəziyyətindən, xeyir və şərddən də xəbər vermişlər, şahlar isə lazımı qayğı göstərmişlər. (s. 78)

On dördüncü bölüm: Bir neçə mühüm yollara daimi qasidlər təyin etmək, onlara müvafiq maaş və əmək haqqı vermək lazımdır. Belə olduqda bir gecə-gündüzdə əlli fərsəx məsafədə nə olsa, nə hadisə baş versə, gəlib çatır. Keçmiş adətə görə xüsusi nəqiblərin olmalıdır ki, qasidlərin qayğısına qalsınlar və onlar öz vəzifələrini vaxtında yerinə yetirsinlər. (s. 91)

On beşinci bölüm: Divanxanaya və xəzinəyə göndərilən əmrlər, ölkənin mühüm məsələləri, iqtə, vergilər haqqında olar və onların bəzilərini dərhal yerinə yetirmək lazım gələr. Bu incə məsələdir və bu işdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Elə deyilə birlər ki, onda ziddiyyət olar, ya lazımı kimi başa düşülməz. Elə etmək lazımdır ki, bu əmrlər bir adam tərəfindən verilsin və onun dili ilə də başqalarına çatdırılsın, vasitəçidən istifadə edilməsin. Onun da şərti belədir: — Əmr hazırlanıqda divan onun

haqqında bir də rəyi öyrənməli, sonra imzaya göndərməlidir; bundan sonra isə o, icra edilməlidir. (s. 92)

On altıncı bölüm: Bizim zamanədə vəkillik yaman hörmət-dən düşübdür. Həmişə bu vəzifə məhrəm və adlı-sanlı adamlara tapşırılmışdır. Mətbəx işləri, şərabxana, mehtərxana, şah, şah-zadə və əshabələr sarayı etibar edilən bu adam hər ay, bəlkə hər gün ali məclislərdə olub, şahla söhbət etməli, baş vermiş hadisələr haqqında xəbər çatdırmalı, fikir öyrənməli, alımb satılan şeylər haqqında məlumat verməlidirlər. Ona böyük hörmət və nüfuz qazandırmaq lazımdır ki, işlərini yerinə yetirə bilsin, müvəffəqiyyət qazansın. (s. 93)

On yeddinci bölüm: Şah layiqli nədimləri¹ olmadan, onlarla açıq və yaxından dostluq etmədən keçinə bilməz, çünki bö-yüklər, əmirələr və ordu başçıları ilə çox oturub-durmağın şahın əzəmət və həşmətinə ziyanı vardır: onlar get-gedə harınlayar-lar. Bundan əlavə, vəzifə tapşırılana nədimlik, nədim təyin edilənə vəzifə tapşırılmamalıdır. Çünki, o, şahla yaxınlığından sui-istifadə edib əliuzunluğa və camaatı incitməyə başlaya bilər.

Amil həmişə şahdan qorxmalı, nədim isə şahdan çəkinmə-məli, onunla arası açıq olmalıdır ki, şahı əyləndirib könünü aç-a bilsin. Bunun isə öz vaxtı vardır, şah qəbulu qurtardıqdan, bö-yüklər dağılıb getdikdən sonra nədimin növbəsi çatar.

Nədimin bir neçə faydası vardır: birincisi, şahın bir qulaq yoldaşı olar; ikincisi, gecə-gündüz şahla bir yerdə olduğundan onun həyatının mühafizəçisi kimi sayılır; üçüncüsü, Allah uzaq eləsin, əgər bir təhlükə üz versə, canını qurban edib öz bədənini hamı təhlükəyə qalxan edər; dördüncüsü, nədimə min cür söz

demək olar: onlar şahın sirdaşı, əməkdaşdırlar, beşincisi ca-suslar kimi şahların vəziyyətidən onu xəbərdar edirlər; altıncısı, istər məst, istərsə ayıqlıqda, istər zarafatyana, istərsə ciddi istədikləri zərərin, xeyrin sözləri deyərlər ki, bunda da böyük hikmət və məsləhət olar.

Nədim təbiətən müdrik, təmiz əxlaqlı, üzügülər, təmiz məzhəb, sirr saxlayan, pak məslək, yaxşı nağıl danışan, lətifə, ciddi hekayələr söyləməyi bacaran, əzbərdən çoxlu rəvayət bil-lən, həmişə şirin deyib, şirin gülə bilən, nikbin, xoşxəbər olma-lıdır; nərd və şahmat oynamağı bacarmalıdır, rüid çalmağı, si-lah oynatmağı bilsə daha yaxşıdır. Şaha tərəfdar çıxmaldır, şa-hın ağzından nə çıxsə aforin, mərhəbə deməlidir, müəllimlik edib göstəriş verməməlidir: "Bunu elə, onu eləmə, onu nə üçün etdin, bunu etmək lazım deyildir...., Bu şahla ağır gələr, nəhayət, nifrətə səbəb olar. Yaxşı olar nədimlər şərab məclisi, eys-ışrət, əyləncə, məhrəməyə məclis, ov, çövkən oyununu buna oxşar nə varsa hazırlasınlar, çünki nədimlər elə bunu üçündürlər. Ölkə dolandırmaq, yitirib, rəyasət, siyasət, ehtiyat toplamaq, vergi yığmaq, səfərə çıxmaq, məskən salmaq, ordu və xalqa aid nə varsa vəzir, ayan-əşraf və dünyagörmüş qocaların məsləhəti ilə görülsə daha yaxşı olar, işlər öz qaydasında gedər. Şahların bə-ziləri təbibi və münəccimləri nədim etmişlər ki, hərəsinin nə məsləhət görəcəklərini öyrənsinlər, nə edəcəklərini, səhhtələrini necə qoruyacaqlarını bilsinlər. Münəccim isə vaxtı və saati tə-yin etməli, görülməli iş üçün uğurlu gün seçməli, nəticəni əvvəl-cədən xəbər verməli idi. (s. 94)

On səkkizinci bölüm: Məsləhətləşmək iradənin müh-kəmliyinə, ağılın kamilliyinə və uzaqgörənliyə dəlalət edər. Hər

¹ Sirdaş, yaxın adam, dost

kəsin bir biliyi, hər adamın bir peşəsi olar; biri az bilər, biri çox; birinin elmi olar, lakin təcrübəsi olmaz, birinin həm elmi olar, lakin təcrübəsi olmaz, birinin həm elmi olar, həm də təcrübəsi. (s. 97)

On doqquzuncu bölüm: Həmişə dərgahda iki yüz adam saxlanmalıdır ki, bunlara da müfrid deyilir. Bunlar xüsusi seçilməli, həm qəşənglik, həm qədd-qamət, həm mərdlik, həm də qoçluqda kamil olmalıdırlar; yüzü xorasanlı, yüzü deyhləmlı.

Bunlar istər səfərdə, istərsə düşərgədə həmişə xidmətdə olub dərgahı ərək etmələlidirlər. Onların paltarları gözəl, silahları mükəmməl, qaydasında olmalıdır. Bunlar ehtiyac olduqda verilməli, vaxtı çatdıqda yenə geri alınmalıdır. Bu silahların iyirmisinin boyunbağı¹ və qalxanı qızıldan, yüz səksəninin həməil və qalxanı isə gümüşdən, nizələri Xətdən², minikləri hazır, paltarları səhman olmalıdır. Hər əlli adama biri başçı olmalıdır ki, onların qayğısına qalıb təmin olunmaları haqqında göstəriş versin. Həmisi atlı və yaraqlı olmalıdır ki, bir hadisə baş verdikdə, bir iş qarşıya çıxdıqda öz vəzifələrini yerinə yetirə bilsinlər. Bunlarla yanaşı hər zümrədən olan dörd min piyada olmalıdır və onların siyahısı divanda saxlanmalıdır. Bunlardan min nəfər seçilmiş şahın, üç mini də əmirlərin ixtiyarında olmalıdır ki, ehtiyac olduqda onlardan istifadə etsinlər. (s. 99)

İyirminci bölüm: Həmişə xəzinədə daş-qaşa tutulmuş, bəzək-düzəkli iyirmi dəst hazır silah saxlanmalıdır ki, başqa ölkələrdən elçi (səfir) gəldikdə fəxri libaslar geyinmiş iyirmi qulam

haman silahları götürüb taxtın ətrafında dursunlar. Hərçənd bizim hökmdar, allaha şükür elə dərəcəyə çatmışdır ki, belə təşrifata ehtiyacı yoxdur, lakin ölkənin zinəti, şahlığın şövkəti hökmdarın əzəmətinə müvafiq olmalıdır. Bu gün dünyada hökmdarımızdan, Allah onun mülkünü əbədi etsin, daha böyük şah yoxdur, heç kəsin ölkəsi onunkundan böyük deyildir, lakin yaxşı olar ki, başqa şahlarda bir dənə olandan hökmdarımızda on dənə olsun, başqa şahlarda on dənə olandan hökmdarımızda yüz dənə olsun; silah, qoşun, ədalət, əzəmət, iradə, qüdrət və sairəyə gəldikdə isə onların hamısı hökmdarımızda vardır. (s. 100)

İyirmi birinci bölüm: Başqa ölkələrdən gələn elçilər dərgaha çatmayınca heç kəsin onlardan xəbəri olmur, onların gəlib gəlməsi üçün heç kəs məsul olmur və bu barədə xəbər vermir. Bunu sayğısızlıq və işlərə xər baxılması kimi yoza bilərlər. Sərəhəd valisinə tapşırmaq lazımdır: xaricdən kim gəlsə dərhal çapar göndərüb xəbər verməlidir ki, kimdir, haradan gəlir, neçə piyadadır, yaraq və tomtıraqları necədir, nədən ötrü gəlir...

Məsul bir adam qoşmalıdır ki, onları müəyyən şəhərə çatdırsın, orada başqa bir inanılmış adama tapşırınsınlar ki, onları o biri şəhər və qəsəbələrə qədər müşayiət etsinlər, bu müvalla aparıb dərgaha yetirsinlər. Onları harada düşsələr hörmətlə qəbul etməli, yaxşı yedirdib-içirməli, hörmətlə də yola salmalıdır. Qayıdanda da belə rəftar edilməlidir. Onlara yaxşı, pis nə etsələr, şahlarına edilmiş kimi sayılar. Şahlar isə həmişə bir-birinin hörmətini yüksək tutmuş, elçilərini isə nəvazişlə qarşılamışlar. Beləliklə, öz qədir-qiymətlərini, şan-şövkətlərini da artırmışlar. Şahlar arasında düşmənçilik olduqda da elçilər vaxtılı-vaxtında gəlmiş, onlara tapşırılan vəzifəni yerinə yetirərək

¹ Və ya həməil. Əsgərin sinə və boyun hissəsini qorumaq üçün sipər

² İran körfəzi və Bəhrəyn tarəflərdə bitən bir şəhərdən gətirilən qamış

yazılanları vermişlər; heç kəs onları incitməmiş, adi vaxtlarda olduğundan az hörmət göstərməmişlər, çünki belə iş məqbul sayılmaz. Quranda da deyilmişdir: "Elçinin xəbəri çatdırmaqdan başqa heç bir vəzifəsi yoxdur." (s. 101)

İyirmi ikinci bölüm: Şahın ali mühafizə dəstəsi yola düşdükdə, hər mənzilə çatdıqda, orada yem hazırlanmış olmasa, gündə nə qədər lazımsa zorla əldə edilməli, ya xalqdan bölgü ilə alınmalıdır. Bu isə insafdan deyildir. Ona görə keçilməsi nəzərdə tutulan bütün yollarda, düşünülməsi ehtimal edilən bütün kəndlərlə, onun ətrafında, istər iqtə olsun, istərsə xas torpaqlar, (yemin) hamısını almaq lazımdır.

Ribat¹ və kənd olmayan yerlərdə, yaxınlığında olan kənddən yenə də (yemi) almaq lazımdır. Məhsulu yığıb saxlamalı, ehtiyac olsa, işlənməli olmasa, taxıl satılıb pulu başqa mallar kimi xəzinəyə verilməlidir. Beləliklə, həm rəiyyəti əziyyətdən qurtarar, həm yem azlıq etməz, həm şahın qərara aldığı vacib iş təxirə salınmaz. (s. 106)

İyirmi üçüncü bölüm: Qoşunun malını müəyyən etmək lazımdır. İqtə sahiblərinin malları mütləq və qəti şəkildə onların əlində olmalıdır, iqtəsi olmayan qulamların isə malları müəyyən edilməlidir. Elə ki, aydın edildi, qoşunun sayı, onlara çatacaq malın miqdarı müəyyənləşdi, bunu vaxtında onlara çatdırmaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, o xəzinəyə təhvil verilsin və ya onlar şahı görmədən gedib oradan alsınlar. Ona görə daha yaxşısı hudur ki, şah öz əli ilə pulu onun ələyinə töksün. Bu, onların qəlbində şahı qarşı məhəbbət və sədaqət yaradar, xidmət və döyüşdə yaxşı çalışıb, möhkəm iradəli olurlar. Qədim şahlarda

¹ Ölkə sərhədləri və strateji mövqelərdə tikilən istehkam tikililəri

qayda belə idi: onlar iqtə verməz, xəzinədən ildə dörd dəfə hər kəsin özünə müvafiq nağd maaş verərdilər, onlar həmişə pullu-paralı olardılar; buna bistiqani¹ deyərdilər. Bu qayda Mahmudun² xanədanında hələ indi də qalmaqdadır. İqtəçilərə tapşırmaq lazımdır ki, istər ölümlə, istərsə başqa səbəbə görə dəstədən kim əskik olarsa, gizlətməyib dərhal xəbər versinlər. Dəstə başçısına tapşırılmalıdır ki, öz maaşlarını aldıqdan sonra hər iş olsa, hamısı onu yerinə yetirməyə hazır olmalıdır. Əgər birisinin üzürlü səbəbi olsa, dərhal xəbər verilməlidir ki, onun azad olunması haqqında əmr sadir olsun. Əks halda, onları cəza verilib malların cəriməsi alınmalıdır. (s. 107)

İyirmi dördüncü bölüm: Bütün ordu bir növdən olsa, onda təhlükə törəyər, ciddi say göstərmək, pozğunluq yaradarlar. Hər tayfadan qoşun saxlanmalıdır. Belə ki, iki min deyilməli və xorasanlı sarayda olmalıdır. Çatmasalar əlavə etmək olar, bəziləri gürcü, ya pars şəbankarları³ da ola bilər, çünki bunlar yaxşı adam olurlar. (s. 108)

İyirmi beşinci bölüm: Ərəb, kürd, deyilmə, rum əmirələri və itaətdə olan bütün şəxslərə demək lazımdır ki, hərəsi oğlundan, qardaşından birini saraya göndərsin, bunların ümumi sayı heç bir vaxt beş yüzdən az olmamalıdır. Bir il tamam olduqda onların əvəzinə başqaları gəlməli, bunlar isə öz yerlərinə qayıtmalıdırlar. Əvəzi gəlməyincə bu adamları buraxmaq olmaz. Beləliklə, girovun qorxusundan heç kəs şahı qarşı üsyan edə bilməz. Deyləmlilər, dağlılar, təbəristanlılar, şəbankaralılar və bu

¹ Hərfi mənası "iyirmillik" deməkdir. Hər iyirmi gündən bir verilən maaş.

² Samanilər dövlətini nəzərdə tutur.

³ Boyları, aşirətləri, tayfaları

kimi tayfaların iqtaları, bir parça çörəkləri vardır, ona görə onlardan beş yüz adam sarayda saxlanılmalıdır ki, ehtiyac olduqda saray döyüşçüsüzlü qalması. (s. 109)

İyirmi altıncı bölüm: Türkmənlərdən qanıqaralıq əmələ gəlmişdir, lakin onların sayı çoxdur, bu dövlətin boyununda onların haqqı vardır, çünki dövlətin yaranmasında çoxlu xidmət göstərmiş, əziyyətlərə dözmüşlər, qohunluqları çatır. Onların övladlarından min adamın siyahısını tutub, saraya qulam vəzi-fəsinə götürmək lazımdır ki, həmişə xidmətdə olsunlar, silah oynatmağı, qulluq etməyi, xalqla yola getməyi öyrənsinlər, sözsə qulaq assınlar; qəlblərində olan kin soyuyub getsin. Ehtiyac olduqda xidmətdə olanlardan beş min, on min ayıraraq ata mindirməli, qulam kimi allərinə silah verməli, əyinlərinə libas geyindirməlidir ki, bu dövlətdən onların da payına bir şey düşsün, şan-şöhrət qazansın, onlar razı qalsın. (s. 110)

İyirmi yeddinci bölüm: Ehtiyac olmayınca xidmətdə olan qulları incitmək lazım deyildir. Həmişə ox aimayacaqlar ki! Onlar tez dağılıdıqları kimi, tez də toplaşlarlar. Qəti əmr verildikdə, bir də təkrar edilməlidir ki, onlar necə etmək lazım olduğunu anlayıb elə də yerinə yetirsinlər. Bütün qulamların, məsələn, suveren, şərab paylayan, sudaşıyan, paltarsaxlayan, ya böyük əmirin ixtiyarında olan qulamların hər gün saraya gəlmələri məcburi deyildir. Demək lazımdır ki, hər otaqdan lazım olan qə-dər qulam gəlsin əyan-əşraflar da bunun kimi, beləliklə, başqa qulamlara nəhaq yerə zəhmət verilməsin. (s. 111)

İyirmi səkkizinci bölüm: Qəbulun öz qaydası olmalıdır: əvvəl qənam-qardaş, sonra adli-sanlı adamlar və əshabələr, da-

ha sonra işə başqa təbəqədən olanlar gəlməlidirlər. Hamısı birlikdə gəlsə, kiçiklə böyük, hörmətsizlə hörmətli arasında fərq olmaz.

Qəbul əlaməti odur ki, pərdə qaldırılar, dəvət olumuşlardan başqa heç kəs qəbul edilmədikdə isə salınmış olar. Böyük-lər, ordü başçıları saraya adam göndərər bu əlamətlərdən qəbulun olub-olmadığını öyrənər, qəbul varsa gələr, yoxsa gəlməzlər. Böyüklər üçün ən ağır odur ki, saraya gəlib şahı görməmiş qayıtsınlar. Dəfələrlə gəlib şahı görmədikdə onun haqqına bədgüman olar və şübhəli fikirlərə düşürlər. Şah gec-gec qəbul düzəldəndə xalqın işi axsayar, mərdimuzarlar ürəklənər, xustiamin vəziyyəti örtülü qalar, qoşun inciyər, əziyyət çəkər.

Şah üçün tez-tez qəbul düzəlməkdən, görüş təyin etməkdən daha yaxşı bir qayda ola bilməz. Şahın qəbulu olmayan günlərdə ətraf vilayətlərin sahibləri, əmirləri, seyidləri, imam-ları onun görüşünə gəlməlidirlər. Kənardan gələnlərin görüş qaydası belədir: böyükləri şahı görüb getdikdən sonra onların adamları da gedərlər, orada yalnız şahın yaxın adamları qalar. İşə lazım olan qulamlar, məsələn: silah saxlayanlar, sұpaylayanlar, xörək daşıyanlar mütləq qabaqcadan hazır olmalıdırlar.

Bir neçə dəfə belə edildikdən sonra adətə keçər, çətinlik aradan qalxar, pərdə endirməyə, qarşı bağlamağa ehtiyac qalmaz. Başqa cür etsələr razı qalmazlar. (s. 112)

İyirmi doqquzuncu bölüm: Şadlıq və kef həftəsi çatdıqda bir və ya iki gün ümumi qəbul düzəlmək azımdır. adətə görə, kim istəyir gəlsin, heç kəsin qarşısı alınmamalı, əksinə, xəbər edilməlidir ki, hamının gələni gündür. Əyan-əşraf üçün ayrılan

günlərdə başqaları bilər ki, onların günü deyil, özləri gəlməzlər, daha birini buraxıb, o birini buraxmamağa ehtiyac qalmaz.

Xüsusi məclisə layiq görülmüş adamların kimlər olduğunu əvvəlcədən bilmək lazımdır, bu üzürlü sayılar. Hər gələn özü ilə yalnız bir qulam gətirə bilər, hər kəsin sürəhi və saqi gətirməsi yaxşı deyil. Heç vaxt belə bir adət olmayıb və bu çox eyib sayırlar. Yemək, şirniyyat, şərab həmişə şahların sarayından evlərə aparılmalıdır, evlərdən saray məclislərinə gətirilməməlidir, çünki Sultan dünyanın ağası, dünya adamları isə onun ailəsi və qulu hesab edilir. Yaxşı olmaz ki, evindən çörək yeyib şərab içdiyini bir evə çörək və şərab aparasan.

Saray şərabdarı mənə yaxşı şərab vermir, -deyə öz şərabını gətirirsə, şərabdara qulaqburması vermək lazımdır, ona demək lazımdır: "Yaxşı, pis şərabların hamısı sənin ixtiyarındadır, nə üçün pisini verirsən?" Onda bu bəhanə ortalıqdan qalxar. (s. 127)

Otuzuncu bölüm: Gərək hamısı görünsünlər, hərəsinin də özünəməxsus durub-oturma yerləri olmalıdır. şah qarşısında bunların hər ikisi eyni sayılar. Durmaqda qayda belədir: ən məşhur əshabələr, məsələn silah saxlayanlar, şərab paylayanlar və bu qəbildən olan adamlar yaxında durmalıdırlar. Biri onların arasında durmaq istəsə, saray hacibi onu uzaqlaşdırmalıdır, eləcə də yad bir adam görsə, qışqırıb onu orada durmağa qoymamalıdır. (s. 128)

Otuz birinci bölüm: Ordunun nə ehtiyacı olsa, sərkərdələr dəstəbaşılardan dili ilə bildirilməli, əgər qəbul edilərsə, onların əli ilə ödənilməlidir. Bu üsul ilə onların hörməti artar.

Qoşun əhlinin ehtiyacı bilavasitə dinlənilib, bilavasitə ödənilsə, onda dəstəbaşılardan hörməti qalmaz. Dəstədən biri öz başçısına diliuzunluq etsə, ya hörmətini saxlamasa, həddini aşsa, cəza vermək lazımdır ki, böyük-küçük məlum olsun. (s. 130)

Otuz ikinci bölüm: Bahalı paltar geyən adlı-sanlı adamlara tapşırmaq lazımdır ki, təmtəraqlı yaraqlar, müharibə üçün keyfiyyətli silahlar hazırlasınlar, qulamlar alsınlar. Onların gözəllik, yaraşlıq, şən-şövkəti evlərinin bəzək-düzəyində, dəm-dastgahında deyil, məhz bunlarda olar. Kimin bu cəhətdən imkanı çox olsa, şah yanında daha çox bəyənilər, tay-tuşları içərisində, ordu içərisində, ordu arasında hörmətli, daha şövkətli sayırlar. (s. 131)

Otuz üçüncü bölüm: Bir adamı irəli çəkib böyütmək üçün çox vaxt və zəhmət tələb olunur. Onlardan bir xəta baş verdikdə açıq töhmət edilsə, rüsvay olanlar, sənə nə qədər əzizləyib tərifləsən də əvvəlki yerini tuta bilməzlər. Ona görə daha yaxşısı budur: belə bir adam səhv etdikdə dərhal onu çağırıdırıb sözlərini deməlidir ki, nə üçün belə edirsən, biz öz irəli çəkdiyimizi yerə vurmur, öz qaldırdığımızı yıxmırıq. Bu səfər səni bağışlayırıq, bundan sonra özünə fikir ver, bir daha səhv buraxma, yoxsa, mövqeyini itirər, hörmətdən düşərsən. Onda təqsir özündədir, bizdə yox. (s. 132)

Otuz dördüncü bölüm: Sarayın xüsusi keşikçiləri, növbətçiləri və qarıçıların işi haqqında çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bu adamlara nəzarət edən gərək onların hamısına yaxşı qayğı bəsləsin, yaxşı tanıсын, açıqda, gizləndə onların nə etdiklərini yoxlasın, hər gün onları nəzarət altında saxlasın; çünki onlar

əksər halda tamahkar, boş xasiyyət olar, qızıla aldanarlar. Onların arasında yabancını gördükdə kim olduğunu öyrənmək lazımdır. Hər gecə növbəyə gəldikdə gözdən keçirmək lazımdır. Nə gecə, nə gündüz bu işdə sayıqlığı itirmək olmaz. Bu vəzifə çox incə və məsulyyətlidir. (s. 133)

Otuz beşinci bölüm: Yaxşı süfrə açmaq haqqında şahlar həmişə səhərdən tədbir görməlidirlər ki, səhər xidmətə gələnlər orada bir şey yesinlər. Əgər saray adamlarının səhər yeməyə meyli olmasa, sonra vaxtı gəldikdə onlar üçün açılmış bu süfrədən yeməyə ehtiyat etməzlər. Hər halda, səhər süfrəsi açmaq zəruridir. Sultan Toğrul¹ hər səhər süfrə açdırar, cürbəcür ləzzətli və təmiz xörəklər hazırlatdırardı, mümkün qədər bol və yaxşı olmasını tapşırırdı. Ata minib gəzinti və ya ova çıxdıqda elə xörəklər hazırlatdırıb səhərəyə göndərirdi ki, bütün əmirlər, ayan-əşraf, qara camaat təəccüb edərdilər.

Türküstan xanlarının hamısında belə bir adət vardır: onlar mətbəxdə çox xörək bişirtirirlər ki, xidmətçilər də yesinlər, dövlətin də süfrəsi bərakətli olsun. Biz Səmərqənd və Yüzkəndə² gətdikdə eşitdik, sözgəzdirənlər çikilli və məvərrənnəhlilərin adından danışirlar ki, guya onlar həmişə deyirmişlər: "Sultanın gəlib getdiyi bu müddətdə biz bir dəfə də olsun onun süfrəsindən bir tika çörək yemədik". Hər kəsin əliaçıqlığı və səxavəti onun ağalığına müvafiq olmalıdır. Sultan dünyanın ağası və zamanın şahları ona tabe olduğundan gərək onun süfrəsi, əliaçıqlıq və səxavəti, bəxşis və xələti öz ağalığına müvafiq olsun, özündən əvvəlki şahların hamısından daha dəbdəbəli, daha təmtəraqlı

çıxsın. Rəvayətdə deyilmişdir ki, çörək süfrəsini xalq üzünə açıq saxlayan hökmdarın ömrü uzun, dövləti möhkəm, ölkəsi abad olar. (s. 136)

Otuz altıncı bölüm: Xidmətçilərdən kim yaxşı bir iş gördüysə, dərhal onu tərifləmək və mükafatlandırmaq, kim səbəbsiz olaraq səhv etsə, nöqsan buraxsa, qulaqburması vermək lazımdır ki, qulların işə həvəsləri artsın, gümahkarın canına qorxu düşsün, işlər düz getsin. (s. 137)

Otuz yeddinci bölüm: Bir vilayətin rəiyyətinin dağıldığı, özünün xaraba qaldığı haqqında xəbər versələr, bu xəbəri yayanların qərəz üzündən belə dedikləri güman edilsə, dərhal yaxın adamlardan birini bir bəhanə ilə ora göndərmək lazımdır. Heç kəs bilməməlidir ki, o hansı iş üçün göndərilir. Bir ay orada qalıb şəhərin, kəndin vəziyyətini, abadlıq və xarabazarlığını nəzərdən keçirər, iqtidar və amillər haqqında camaatın nə dediğini eşidər, həqiqətin necə olduğunu xəbər gətirər. Vəzifə adamları həmişə üzürlü səbəblər və bəhanələr göstərüb deyə bilərlər ki, "bizim düşmənlərimiz vardır". (s. 140)

Otuz səkkizinci bölüm: Tələsmək lazım deyildir. Bir xəbər eşitdikdə, ya bir hadisə baş verdikdə təmkinli olub həqiqətin necə olduğunu meydana çıxarmaq, yalanla doğrunu bir-birindən ayırmaq lazımdır. İki düşmən gəlib bir-birinin əleyhinə danışdıqda şah hansının tərəfində olduğunu bildirməməlidir ki, haqlı tərəf qorxub özünü çaşdırmasın, haqsız tərəf isə ürəklənib cəsurrəllənəsin. Haqq-Talının əmri belədir: "Kim nə deyir-desin, həqiqəti bilməyincə cavab verməyin. Allah-taala buyurmuşdur: "Ay möminlər, bir aravuran gəlib yalandan sizə bir xəbər gətirsə, siz ondan həqiqətin necə olduğunu öyrənin. (s. 142)

¹ Sultan Toğrul (1033-1063) Səlcuqlu imperatoru

² Türküstanda Səmərqənd yaxınlığında yer adı

Otuz doqquzuncu bölüm: *Mirqəzəblik bütün zamanlarda ən böyük vəzifələrdən biri olmuşdur: böyük əmir Hacıb nəzərə alınmasa, sarayda mirqəzəbdən böyüyü olmamışdır; çünki onun vəzifəsi cəza verməklə əlaqədardır. Şahın birinə acığı tutduqda boynunu vurmağı, əl-ayağını kəsməyi, dara çəkməyi, çubuq vurmağı, zindana aparmağı, quyuya salmağı əmr edir. Adamlar canlarının qorxusundan məl-dövlətlərini qurban verməyi əsir-gəməzlər. Mirqəzəbin həmişə təbili, bayrağı, carçıları olmuşdur. Xalq padşahdan çox ondan qorxmuşdur. İndi bu vəzifə kicildilmiş, onun rövnaqi qaçmışdır.*

Heç olmasa, həmişə sarayda ən azı əlli nəfər çubuqvuran olmalıdır, iyirmisi qızıl çubuqlu, iyirmisi gümüş, onu çomaqlı. Mirqəzəbin silahi, yarağı, təmtərağı son dərəcə yaxşı, nüfuzu son dərəcə yüksək olmalıdır. Belə etmək mümkün deyilsə, onu başqa adamlarla əvəz etmək lazımdır. (s. 143)

Qırxıncı bölüm: *Hər dəfə göydən bəla yağdıqda, dövlətə bədnəzər baxdıqda hökumət dəyişər, hakimiyyət əldən-ələ keçər, fitnə qulxar, qarmaqarışıqlıq düşər, bədxah qılınclar qınından çıxarılır. Bu qarmaqarışıqlıqda adlı-sanlı adamlar sıxışdırılır, müfsidlər iş başına keçib qudurar, istədiklərini edirlər. Düz adamların işi çətinləşər, vəziyyətləri ağırlaşar. Alçaq adamlar əmirliyə yüksələrlər, nəciblər məhrum qalarlar. Heç bir ulcaq öz üzərinə vəzir, şah adını götürməkdən boyun qaçırmaq. Türklər özünə "xuca" ləqəbi götürər, xacələr isə türklərə xas olan ləqəbləri özlərinə bağlayarlar. Şahın adından fərman verərlər. Şəriət zəifləyər, ordu əliuzunluğa, rəiyyət dikbaşlığa başlar, əy-düzliyi təyin etmək olmaz, heç kəs işi düzəltməyə can atmaz. Bir türk on tacikə ağılıq edə bilər, bir tacik on türkə ağılıq edə*

bilər. Ölkədə hərc-mərclik yaranar. İğtişəş, müharibələrin çoxluğundan şah belə işlərlə məşğul olmağa, onlar haqqında fikirləşməyə belə vaxt tapmaz.

Elə ki, xoşagəlməz günlər keçdi, əmin-amanlıq dövrü gəldi, asayış bərpa oldu, Haqq-Təala ağıllı bir padşah meydana çıxardar, ona bilik verər ki, hər şeyi aydınlaşdırmağa başlasın, hamıdan keçmiş şahların necə dolandıqlarını soruşsun, Şahlıq qayda-qanunlarını öyrənsin. Sonra qüdrət, dövlət verər ki, düşmənlərini məhv etsin. Sonra o, kitabları oxuyub, şahlara məxsus bütün qayda-qanunlarını ortaya çıxarar, özlərinə layiq vəzifə tapır. Düşmənlərin kökünü kəsər, din sevən olub, Allah-taalanın izni ilə kifri aradan qaldırar. Bu barədə çox danışsaq, daha çox aydın olar ki, nələr, hansı adət-ənənələr ortalıqdan getmişdir. Şah da bunları nəzərə alıb onlar haqqında ayrı-ayrılıqda ölçü götürər fərman verər. Şahların rəyət etdikləri qaydalardan biri də köhnə sülalələrə hörmət etmək, onların övladlarını əzizləmək və hakimiyyətləri dövründə onların ehtiyaclarını rəf etmək, ailələrini dolandırmaq üçün lazımı qədər şərəit yaratmaqdan ibarətdir. O birləri: xidməti olanları, alimləri, seyidləri, sərhəd qoruyunları, Qurran oxuyanları dövlət malından məhrum etməməkdir, onların xeyir-duası, naz-niyazi hökmdara bəsdir. (s. 145)

Qırx birinci bölüm: *İndi ləqəblər yaman çoxalıbdır, çoxaldıqca da qədir-qiyətdən düşübdür. Şahlar ləqəb verməkdə həmişə ehtiyatlı olmuşlar, çünki yaxşı məmləkət dolandırmaq qaydalarından biri də ləqəblərin verilməsi, hər kəsin öz mövqeyini, öz yerini bilməsidir. Bazar adamı¹ ilə dehqanın² ləqəbi eyni*

¹ Qara camaat

² Varlı kəndli, mülkədar

olsa fərqləri aradan qalxar, məşhur adamla qeyri-məlum adam eyni olar. Alimlə cahilin ləqəbi eyni olsa, onları tanımaq olmaz, ölkədə belə işlərə yol vermək yaxşı deyildir.

Eləcə də əmirlərin və türklərin ləqəbi Hüsəməddin¹, Seyfud-dövlət², Əminüddövlət³ və buna bənzər ləqəblər olmuşdur. Xacələrin⁴, amidlərin⁵, dövlət məmurlarının ləqəbləri: Əmirüddövlət⁶, Zahirəlmülk⁷ Qəvamiülmülk⁸ və buna oxşar ləqəblər olmuşdur. İndi belə fərqlər aradan çıxmışdır. Türklər xacələrin ləqəblərini götürür. xacələr də türklərin və bunu eyib hesab etmirlər, halbuki ləqəblər həmişə əziz tutulmuşdur. (s. 150)

Qırx ikinci bölüm: Sayıq şahlar, ayıq vəzirlər işləri düz getsin, müvəffəqiyyət qazansınlar, deyər- heç zaman iki işi bir adama tapşırıbmışlar, çünki iki işi bir adama tapşırırdıqda həmişə qayda pozular, bu iki işdən biri həmişə nöqsanlı olar, ya səhvə yol verirlər. Yaxşı diqqət etsən görərsən ki, iki işi olan adam da belədir, onun da həmişə bir işi axsar, üzü danlanar, əziyyət çəkər, müqəssir olar. Bu barədə bir məsəl də vardır deyirlər: "Ki xanımı olan ev süpürülməz, dağılar."

Vəzirin bacarıqsızlığının, şahın sayıqsızlığının birinci əlaməti odur ki, bir divan işçisinə iki vəzifə tapşırırlar. İndi elə adam vardır, heç bir ləyaqəti olmadan on vəzifə tutur, başqa bir

¹ "dinin xəncəri" anlamına gələn ləqəb

² "dinin qılıncı" anlamına gələn ləqəbdir

³ "dövlətin inamı" anlamına gələn ləqəb

⁴ Dövlət xadimi, saray adamı anlamına gəlir

⁵ Divan adamları, vilayət başçıları

⁶ "dövlətin dayağı" anlamına gələn ləqəb

⁷ "dövlətin kükəkçisi" anlamına gələn ləqəb

⁸ "dövlətin dayağı" anlamına gələn ləqəb

vəzifə ortaya çıxdıqda onun da verilməsini xahiş edir və buna nail olmağa çalışır. (s. 170)

Qırx üçüncü bölüm: şah əlatlarının başçı olmalarına imkan verilməməlidir. Bundan böyük zərərələr törəyər, şah qədir-qiyətdən, şan-şövkətdən düşər, xüsusilə "hicab əhli" sayılan arvadlardan. Çünki bunların ağıli kamil olmaz. Bunlar nəslini davamı etdirmək üçündür, nə qədər əsl-nəsəbli olsalar, o qədər dəyərlidir, nə qədər həyatı, ismətli olsalar o qədər tərifləyici hesab edilirlər. şah arvadları fərman verdikdə qərəzli adamların ona tələq etdiyi kimi verirlər, çünki kişilər hadisələrin xaricində necə cərəyan etdiklərini öz gözləri ilə görə bildikləri halda, qadınlar görə bilməz, ona görə yanlarında işləyən xadimə, sahib, xadimlərin dedikləri sözlərə əsasən fərman verirlər, bunlar da əlbəttə, həqiqətin əksinə olar, onlardan fəsad törəyər, şahın əzəmətinə xələl gələr, xalq ağır vəziyyətə düşər, dövlətə, dinə ziyan dəyər, camaatın malı tələf olar, dövlət başçıları neyləyərlər. Qədim zamanlarda da şahın arvadı şaha ağalığı etdikdə fitnə-fəsad, şər və şərddən başqa bir şey etməmişlər. Bu barədə az xatırladaq ki, çoxları da yada düşsün. (s. 194)

Qırx dördüncü bölüm: Qulunuz xəvaricilərin¹ xüruca haqqında bir neçə fəsil yazmaq qərarına gəldi ki, dünya adamları bu qulunuzun Səlcuq dövlətinə, xüsusilə dünyanın bugünkü hökmdarına (allah onun dövlətini əbədi etsin, övladlarını, dumanını, dövrünü bəd nəzərlərdən saxlasın) nə qədər sadıq və havadar olduğunu bilsin. Bütün dövrlərdə xəvaricilər olmuşlar.

¹ Xəvaricilər və ya xaricilər – İslamın ilk illərində meydana çıxan müxalifət qüvvələrinin adı. Hərfi mənası "həddini aşmış" deməkdir. Onlar Xəlifənin Hz. Məhəmməd və Qureys qəbiləsindən deyil, başqa qəbilələrdən də seçilməli olduqlarını iddia edirdilər.

Adəm ə.s. zamanından başlamış indiyə qədər dünyada olan bütün ölkələrdə şah və peyğəmbərlərə qarşı müxalif olmuşlar.

Bu gün heç bir qüvvətə malik olmayan, camaatı şialiyə çağıran adamlar bu dəstəyə mənəvi işlərini düzəldir, qüvvətlənmələrinə çalışır, təbliğat aparır, dünya hökmdarını, bəni-Abbasilərə xanədanını dağıtmağa təhrik edirlər. Əgər qulunuz bu qazanın ağzından qapağını qaldırırsa, çox rüsvayçılıqlar çıxar.

Bu məlun tayfa Şam, Yəmən, Əndəmlis torpaqlarında müxalif olmuş, qəll-qarətlər gerçəkləşdirmişlər. Lakin mən bunların hamısından danışmayacağam. Əgər biri onların hamısını gördüyü işləri öyrənmək istəsə, tarixlər oxumalıdır, xüsusilə İsfahan tarixini. (s. 204-205)

Qırx beşinci bölüm: Dünyada ilk qondarma məzhəb yaranan adam Əcəm torpağından meydana çıxmışdır. Ona möbidlər möbidli¹ -deyərdilər. Adı Məzdəke-Bamdadan² idi. O, Nuşirəvan adilinin atası, Firuzun oğlu Qubad dövründə atəşpərəstlik dininə zərbə vurmaq, dünyaya pis yol açmaq istədi. Səbəbi o idi ki, bu Məzdək nücum elmini yaxşı bilirdi, ulduzların hərəkətindən belə nəticə çıxarırdı ki, bu yaxınlarda bir adam zühur edib, atəşpərəstlərin, yəhudilərin, xaçpərəstlərin, bütpərəstlərin dinini batıl edəcək və öz dinini xalqa qəbul etdirəcək və bu din qiymətə qədər davam edəcəkdir. Birdən belə bir təmənnada oldu ki, bu adam elə onun özü olsun. Sonra ürəyində camaatı necə yoldan çıxarmaq və hansı din icad etmək haqqında fikirləşməyə

¹ Şahənə şahı, şahənşah. Zərdüşti məbədində baş kahin də belə adlandırılırdı.

² Məzdəkin digər adı

başladı. Baxıb şah məclisində, böyükər yanında tam hörmət sahibi olduğumu gördü. Peyğəmbərlik iddiası edənə qədər heç kəs Məzdəkdən yersiz bir söz eşitməmişdi. (s. 206)

Qırx altıncı bölüm: Rafizilər Mehdinin, Məzdəkin adını eşitdikdə onun başına çoxlu adam toplandı. Dəstəsi get-gedə böyüdü, axırda yüz min adam onun başına topladı. Gəbrilərlə xəlvat söhbət etdikdə deyirdi: "Ərəblərin dövlətinin axırı çatıbdır. Mən bunu sasanı tayfalarının kitablarından tapmışam. Kəbəni viran qoymayınca geri qayıdan deyiləm. Onu günəşin əvəzinə tikiblər, biz də qədimdə olduğu kimi, yenə də günəşi özümüizə qiblə edərək."

Xürrəmdinlərə deyirdi: "Məzdək şia idi, mən sizə əmr edirəm, şialərlə əlbir olun, Əbu Müslimin qanını alınız. Hər üç dəstənin könlünü alardı. O, Mənsurun bir neçə sərkərdələrini öldürdü, ordular məğlub etdi, yeddi ildən sonra Cümhur İclil¹ davaya gəlməli oldu. Cümhur Xuzistan fars qoşunlarını toplayıb İsfahana gəldi, İsfahan könüllülərini onlara qoşub Reyə yollandı. Üç gün Sunbadla bərk vuruşdu. Dördüncü gün Cümhur Sunbadı öldürdü. O tayfa dağıldı, hərə öz evinə qayıtdı. Xürrəmdin və Məzdək məzhəbi qarışdı. Onlar gizlində sözü bir yerə qoyur, hər gün bu məzhəbləri təkmilləşdirir və bir-birinə daha çox yaxınlaşdırırdılar. (s. 225)

Qırx yeddinci bölüm: Qərməti məzhəbinin səbəbi bu idi: "Cəfər əs-Sadiqin (allah ondan razı olsun) İsmayıl adlı bir oğlu var idi. İsmayıl atasından qabaq öldü. İsmayılın bir oğlu qaldı, adı Məhəmməd idi. Bu Məhəmməd Harun ər-Rəşidin dövründə qədər yaşamışdı. Zübeyrilərdən² biri şayiə yaydı ki, Cəfər əs-

¹ Ət- Təbəri "Tarixü-Təbəri" adlı əsərində bu şəxsin adını Cəvhar bin Mərrar əl-Ücəlli kimi göstərir.

² Əz-Zübeyr ibn Üvvəmin tərəfdarlarına verilən ad

Sadiq (allah ondan razı olsun) xüroc eşqinə düşmüşdür, gizlində təbliğat aparır, xilafəti ələ keçirmək arzusunda. (s. 227)

Qırx səkkizinci bölüm: İsfahan və Azərbaycanda xürrəmlərin xürcü haqqında. İndi qısa olaraq, bir neçə kəlmə xürrəmdinilər haqqında danışaq ki, dünya hökmdarının onlar haqqında da bir məlumatı olsun. Xürrəmdinilər nə vaxt üsyan etmişdilər, batinilər də onlarla əlbir olmuş, onlara kömək etməyə çalışmışlar, çünki hər iki məzhəbin kökü birdir. Xəlifə Mehdi'nin dövründə, yüz altmış ikinci ildə, Qurqan batiniləri "qırmızı bayraq" adlanan xürrəmdinilərlə əlbir oldular və dedilər: "Bu- Müslim diridir, biz ölkəni ələ keçirməliyik."

Onun oğlu Əbdül Qarami özlərinə böyük seçdilər. Reyə qədər irəlilədilər, halal-haram bilmədilər, arvadları ümumi elan etdilər. Mehdi ətrafı Təbəristanın valisi Əmr ibn Əl-Əlaya məktub göndərdi ki, birləşin, onlara qarşı davaya gedin. Getdilər, o camaatı darmadağın etdilər. Harun Ər-Rəşid Xorasanda olan xürrəmdinilər, İsfahan, Tərmədin, Kapulə, Fab və başqa yerlərdən bir də baş qaldırdılar. Reydən, Həmədandan adamlar dəstə-dəstə, topa-topa gəlib onlara qoşuldular. Onların sayı yüz mindən çox idi. Harun Abdullah ibn Mübarəki¹ iyirmi min atlı ilə Xorasandan onların davasına göndərdi. Qorxdular, dağılışıb, hərəsi öz yerlərinə qayıtdular. Abdullah ibn Mübarək məktub yazdı: "Biz Bu-Dələfsiz² keçinə bilmirik." Məktubun cavabı gəldi: "Çox doğrudur." Onların hər ikisi sözü bir yerə qoydular.

Xürrəmdinilər, batinilər çoxlu miqdarda bir yerə toplanıb yenidən qarətə, talana, fışq-fəsada başladılar. Bu-Dələf İclı,

Abdullah Mübarək qəfildən hücumə keçib onlardan saysız-hesabsız adam öldürdülər, oğul-uşaqlarını Bağdada aparıb qul yerinə satdılar.

Babəkin üsyanı. Bu hadisədən doqquz il keçdikdən sonra Babək üsyan elədi, bu tayfa Azərbaycandan qalxıb onlara birləşmək istədi. Lakin yollarının qoşunlar tərəfindən tutulduğunu eşitdikdə qorxub qaçdılar. O biri il Məmunun dövründə İsfahan nahiyəsindən iki yüz on ikinci ildə xürrəmdinilər üsyan etdilər, batinilər də onlara qoşuldular, Azərbaycana gedib Babəklə birləşdilər. Məmun Məhəmməd ibn Həmid ət-Taini Babəkin davasına göndərdi. Ona əmr etmişdi ki, Züreyq Əli ibn Sədaqə ilə vuruşsun. O, yağlı idi, İraq dağlarına çəkilib yol kəsir, kurvan çapırdı. Məhəmməd ibn Həmid təcili yola düşdü, Məmunun xəzinəsindən heç bir şey istəmədi, orduya malı öz xəzinəsindən verdi və Züreyqin vuruşuna yollandı, onu tutdu, qoşununu məğlub etdi, darmadağın oldular. Məmun Qəzvin və Azərbaycana ona verdi. Onunla Babək arasında altı böyük vuruşma oldu. Axırda Məhəmməd Həmid öldürüldü. Babəkin işi müvəffəqiyyət qazandı. İsfahana qayıtdılar. Məmun Məhəmmədin öldürülməsindən son dərəcə kədərlandı. Dərhal Xorasanın valisi Abdullah Tahiri çağırıb Babəkin davasına göndərdi, Kuhistan, Azərbaycan vilayətlərini ona verdi. Abdullah qalxıb Azərbaycana yola düşdü. Babək ona müqavimət göstərə bilmədi, möhkəm bir qalaya qaçdı. Ordusu dağıldı. İki yüz on səkkizinci il gəldikdə xürrəmdinilər yenidən İsfahan, Pars, Azərbaycan və bütün Kuhistanda üsyan etdilər. Məmun Ruma getdiyindən vilayətlərə ha-

¹ Qaraminlərin başçısı Mübarək nəzərdə tutulur

² Dələf əl-Qasim bin İsa İclı - məşhur şair və sərkərdə

zırlıq aparmış, gecə ikən hamısı birdən hücumu başlayaraq şəhərlər qarət etmiş, Parsdan çoxlu müsəlmanlar öldürülmüş, arvad-uşaqlarını əsir edərək qul aparmışdılar.

İsfahanda onların başçısı Əli Məzdək¹ adlı bir kişi idi. O şəhərdən iyirmi min adam yığıb qardaşı ilə birlikdə Kuhə² yola düşdü. Qardaşı Məqəl Kuhda idi. Beş yüz atlısı var idi, müqavimət göstərə bilməyib, Bağdada qaçmalı oldu. Əli Məzdək Kuhu tutdu, talan etdi, islam əhlindən əlinə keçəni öldürdü. Babəkə qoşulmaq üçün Azərbaycana getdi. Ətrafıdan xürrəmdinilər axışıb Babəkin yanına gəlirdilər. Əvvəl on min idilər, sonra iyirmi beş min oldular. Kuhistanın səhrıstana adlanan bir kiçik şəhəri var, ora toplandılar. Babək də gəlib onlara qoşuldu. Sonra Mötəsim İshaq³ qırx min qoşunla onun davasına göndərdi. İshaq qaf-lətən onların üstünü aldı, müharibə başladı, hamısını öldürdü.

İlk vuruşda xürrəmdinilərdən yüz min adam öldürüldü. Bir dəstə İsfahana üz qoydu, on minə yaxın adam Əli Məzdekın qar-duşu ilə İsfahanın evlərini, kəndlərini talan etdilər, oğul-uşaqlarını tutub qul apardılar. İsfahanın əmiri Əli ibn İsa orada yox idi. Qazi, əyan-əşrəf onlarla davaya çıxdılar, mühasirəyə aldılar, qələbə çaldılar, çox adam öldürdülər, oğul-uşaqlarını qul upardılar. Bundan sonra Mötəsim daha altı il xürrəmdinilərin işi ilə məşğul oldu, Afşini onların üzərinə göndərdi. Afşin qoşun toplayıb Babəklə müharibəyə yollandı. İki il vuruşdular, tərəf-darlarından çoxlu adam öldürüldü. Axırda Babəki tutmaqdan aciz qalmış Afşin hiyləyə əl atdı. Gecə öz qoşunlarına əmr etdi,

qadınları yığışdırıb daha on fərsəx irəliləsinlər və orada məskən salsınlar. Sonra Babəkə xəbər göndərdi ki, bir ağıllı, dünya görmüş adam göndər, sözüüm var. Bu hər ikimizin xeyrinədir. Babək də onun yanına bir adam göndərdi, Afşin ona dedi: "Babəkə de ki, hər başlanğıcın bir sonu vardır, insan kəlləsi kəvər deyildir ki, vurduqca yenə bitsin. Mənim adamlarının çoxu qırılıbdir, onda-biri qalmayıbdır, yaqın səninki də belədir, gəl sühl edək. Əlində olan ölkələrlə kifayətlən yerində otur. Mən qayıdıb xəlifədən sənə başqa vilayətlər də alaram, yazılı fərmanla rəsmiyyə-tə salaram. Mənim nəsihətimi qəbul etməsən, gəl onda birdəfəlik bəxtimizi yoxlayaq, görək tale kimə yar olacaqdır." Elçi onun yanından çıxacaq, Afşin iki min atlı, üç min atlı, üç min piyadam dəvələr və dağlarda gizlədi, pusquda oturtdu, gıyva geri çəkilmişlər. Elçi onun yanından qayıdıb əhvalatı Babəkə danışdı, qoşunun azlığı, çoxluğunu dedi, casuslar da haman cür xəbər gətirdilər. Üç gündən sonra möhkəm vuruşmaq qərarına gəldilər.

Sonra Afşin qoşunu bir fərsəx sağ, bir fərsəx soldan pusquda yerləşdirib dedi: "Mən qaçmağa üz qoyduqda onun qoşunu talana başlayacaq, bəziləri isə təqib edərək mənim dalımcə gələcəkdir. Siz onların ırxasında pusqudan çıxıb yollarını kəsərsiniz, mən bu zaman geri dönüb bacardığımı edəəcəyəm. Dö-yüş günü çatdıqda Babək yüz min atlı və piyada qoşun çıxartdı. Afşinin qoşunu gözlərimə az göründü. Müharibə başlandı. Hər iki tərəf bərk vuruşdu, çoxlu adam qırıldı. Gün batana yaxın Afşin qaçmağa başladı, bir fərsəxə qədər" ordugahdan uzaqlaşdıqda bayraqdara dedi: "Bayrağı qaldır!" Cılovu dartdılar, kim ora çatdısa dayandı. Babək demişdi: "Qarətli məşğul olmayan, birdəfəlik bu Afşinin işini bitirək, ordusundan başımız ayılsın."

¹ Ədəbiyyat Babəkən

² Axtarış mənbəsindən "dağ" deməkdir. Bir şəhər adı ola bilər

³ İshaq bin Əhrahim, Xəlifə Mötəssəm Əbdullah bin Tahir Dinavərə hücum edərkən İshaqı onun köməyinə göndərmişdi

Nə qədər atlı var idisə, hamısı Babəklə birlikdə Afşin təqib etməyə başladılar, piyadalar isə talan və qarətə məşğul oldular. İyirmi minə qədər atlı sağdan-soldan Afşinin ardına düşərək, dağlarda onu təqib etməyə getdi, piyadalar isə səhrada qaldılar. Xürrəmədini piyadalarının dərədə dolu olduğunu gördükdə dərənin yolunu onların üzünə bağladılar, qılinc çəkib qırmağa başladılar. Afşin öz dəstəsi ilə geri qayıtdı. Babək və onun qoşununu araya aldılar. Babək nə qədər çalışdısa, qaçmağa yol tapa bilmədi. Afşin özünü yetirib onu tutdu. Gecə düşənə qədər çapıb öldürdülər, səksən mindən çox adamı qılincdən keçirdilər.

Sonra Afşin bir qulunu on min atlı və piyada ilə orada qoydu, özü Babəki və başqa əsirləri götürüb Bağdada apardı. Babəkə xüsusi işarə vurub Bağdad şəhərini gözəldirdilər. Mötəsimin gözü Babəkə sataşacaq dedi: "Ay it, nə üçün dünyada fitnə qaldırdın, nə qədər müsəlman öldürdün?" Heç cavab vermədi. Əmr etdi, dörd əl-ayağını kəssinlər. Babəkin bir əlini kəsdiyə o biri əlini bulayıb qanı üzünə sürtdü. Mötəsim dedi: "Ay it, bu nə üçündür?" Dedi: "Bunda hikmət vardır. Sən mənim hər iki əlimi və ayağımı kəsdirəcəksən. İnsanın üzü qandan qırmızı olar, qan bədənəndən axdıqca üz saralar. Mən üzümü ona görə qana buladım ki, camaat deməsin qorxudan üz saraldı." Sonra əmr etdi, Babəki təzə öküz dərisinə qoyub elə tikdilər ki, öküzün hər iki bığnıcu Babəkin qulaqlarının dibinə düşdü. Sonra dəri qurudu, Babəki diri-diri dara çəkdilər, əziyyətlə öldü. Üsyanın əvvəlindən edam edilənə qədər onun haqqında çoxlu kitab və rəvayət vardır.

Onun cəlladlarından biri ələ keçmişdi. Ondən soruşdular: "Sən neçə adam öldürübsən?" Dedi: "Onun cəlladları çox idi.

Mən otuz altı min müsəlman öldürmüşəm. Başqa cəlladların öldürdülərləri bura daxil deyildir." Mötəsim üç qələbə çalmışdır, hər üçü də islamın qüvvəllənməsinə səbəb olmuşdur. Biri-Rum, ikincisi-Babək, üçüncüsü-Təbəristanlı Maziyar Gəbr üzərindəki qələbə idi. Bu üç qələbədən biri bclə baş tutmasaydı, islam məhv olub gedərdi. (s. 254-258)

Qırx doqquzuncu bölim: *Bütün şahların iki xəzinəsi olmuşdur: biri əsl xəzinə, o biri xərc xəzinəsi. Alınan malların çoxu əsl xəzinəyə toplanar, onun az hissəsi isə xərci xəzinəyə verilərdi. Zərurət olmayınca əsl xəzinədən xərcəlməzlər. Bir şey götürüldükdə borc kimi götürürlər; əvəzinə nə isə bir şey qoyulardı. Bu barədə ehtiyat lazımdır ki, gəlir ilə çıxar eyni olmasın. Birdən mala ehtiyac hiss edildikdə ürəyə tappılı düşməsin, o işdə tələməyə və gecikməyə, əyər-əskiyə yol verilməsin. Xəzinə vilayətlərdən yığılası malları heç vaxt dəyişmək, təxirə salmaq, həvalə etmək olmaz. Elə etmək lazımdır ki, vergilər vaxtında çatdırılsın, bəxşişlər, hədiyyələr, maaşlar, mızdlar yubadılmasın, həmişə xəzinə öz qaydasında olsun. (s. 261)*

Əllinci bölim: *Həmişə saraya çoxlu şikayətçi gələr, ərizələrinə cavab almayınca getməzlər. Saraya qərrib adam, ya elçi gəldikdə bu ah-fəğan və hay-küyü gördükdə elə güman edərlər ki, sarayda camaata zülm edilir. Ona görə bu sübhə qapısını onların üzünə bağlamaq lazımdır. Həm qərrib, həm də yeni adamların şikayətinə qulaq asmaq, oradaca da qərar yazmaq lazımdır. Əmr onlara çatdırılacaq dərhal qayıdıb getməlidirlər ki, bu fəryad və hay-küy kəsilsin. (s. 263)*

Əlli birinci bölim: *Vilayətin varının hesabətini aparmaq, onun gəlirini, çıxarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun qaydası*

orasındadır ki, xərclərin nədən ibarət olduğu meydana çıxar, lazım olmayanlar ixtisara salınar, qanunsuz olanların üstündən qələm çəkilər. Gəlir haqqında məlumat verənin sözündə mübaliğə, ya nöqsan olmasına baxmayaraq, ona diqqətlə qulaq asmaq lazımdır. Dedikləri doğrudursa, o mal ondan tələb edilməli, kəsir varsa, səbəbi aydınlaşdırılmalı, malın az olmasına imkan verilməməlidir. Dünya malı məsələsində və işlərin nizama salınmasında şahın vəzifəsi ondan ibarətdir ki, insaflı olsun, şahların qədim adət-ənənələrinə riayət eləsin, pis qayda-qanun yaratmasın, nahaq qan tökülməsinə yol verməsin. Şahın müqəddəs vəzifələrindən biri amilləri yoxlamaq, işlərinə göz qoymaq, gəlirini, çıxarını nəzarət altında saxlamaq, var-dövləti qorumaq, ehtiyat toplamaq, düşməni dəf etmək üçün həmişə hazır olmaqdan ibarətdir.

Şah elə dolanmalıdır ki, onu xəsis adlandırmasınlar, elə də bədxərc olmamalıdır ki, onu israfçı və ya pulunun qədrini bilməyən hesab etsinlər. Hədiyyə verərkən anduzəsini bilməlidir, bir dinara layiq olana yüz dinar, yüz dinar veriləsiyə min dinar verməməlidir. Belə şeylərin böyüklüyə zərəri vardır. Birdən deyərlər ki, "adamların qədir-qiyətini bilmir, fəzilət, istedad və elm sahiblərinin mövqeyini təyin etməyi bacarmır... Səbəb olmadan inciyər, işdə kahilliyə göstərməyə başlayırlar. Bir də düşmənlə elə dava etməlidir ki, barışığa yer qalsın. Dost və düşmənlə elə əlaqə saxlanmalıdır ki, onu qırmaq mümkün olsun, lakin elə qırılmalıdır ki, bağlaya bilsin. Şərabı məstliyə qədər içməməlidir. Həmişə qasqabaqlı və ya həmişə üzügülər olmalıdır. Bir müddət ova gedib, dünyanın kef və ləzzəti ilə məşğul olduğu kimi, bəzən də şükər, sədəqə, gecə namazı, oruc, Quran

oxumaq, xeyrat verməklə məşğul olmalıdır ki, həm dindən, həm də dünyadan istifadə etsin. Gərək adam bütün işlərdə mülayim olsun, orta bir mövqə tutsun. Peyğəmbər ə.s. buyurmuşdur: "xeyrat işlərin ən yaxşısıdır".

Hər işdə Allah-taalanı yada salmaq lazımdır, onda adama zaval gəlməz, əmr vermək, qadağan etmək imkan daxilində olar, elə işlər görülər ki, yadigar qalsın. Dünyada çəkilən zəhmətlərin hamısı yaxşı ad üçündür. Din işlərində fəal olmalıdır ki, böyük allah onu dünya və axirət malından qəni etsin, hər iki dünyada bütün arzularına çatdırsın. Budur, "Siyasətnamə" kitabı yazılıb qurtardı.

Dünyanın şahı mən bəndəsinə buyurmuşdu ki, bu mənada bir məcmuə yazım. Hökm yerinə yetirildi. Bir dəfəyə bədahətən, otuz doqquz fəsil yazılıb ali məclisə göndərildi və bəyənilədi. Çox qısa olduğundan sonralar iki bölümü və bəzi şeylər artırıldı, sadə bir dil şərhinə səy göstərildi. Dörd yüz səksən beşinci ildə Bağdad tərəfə yola düşmək istərkən bunu şah kitablarının xəttatı Məhəmməd Məğribiyə verdim və əmr etdim ki, aydın xətlə üzünü köçürsün. Əgər mən bu səfərdən salamat qayıtsam, bu dəftəri dünya hökmdarının yanına aparısın, ali məclisin məsləhəti artırsın, ayıq olsun və həmişə bu kitabı oxusun. Bu kitab onu yormaz, çünki bu kitabda həm nəsihət, hikmət, təmsil, həm də Quran təfsiri, Peyğəmbər ə.s. hədisi, peyğəmbərlər əhvalatı, adil şahlar hekayəti, keçmiş zamanlar, gələcək hadisələr, rəvayətlər vardır. Bu qədər uzunluğuna baxmayaraq, çox müxtəasdır. Adil şah layiq bir əsərdir.

Allah bilən məsləhətdir. (s. 266-268)

4.

**ƏBU MƏHƏMMƏD CƏMALƏDDİN İLYAS BİN YUSİF
BİN ZƏKİ MÜƏYYƏD NİZAMİ GƏNCƏVİNİN
"XƏMSƏ"Sİ**

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

Sadəcə Azərbaycanın deyil, dünyanın böyük şairlərindən biri olan Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas ibn Yusif bin Zəki Müəyyəd, digər adı ilə Nizami Gəncəvi Gəncə şəhərində anadan olmuş, orada yaşayıb yaradıcılıqla məşğul olmuş və ömrünü də orada başa vurmuşdur. Əksər alimlərin gəldikləri ümumi sonuc-lara görə şair h. 536-ci (m. 1141) ildə anadan olmuş, h. 611-ci (m. 1214) ildə haqqın dərğahına qovuşmuşdur.¹ Şairin ölümü ilə bağlı Azərbaycanda nəşr olunan kitablarda tarix olaraq 1209-cu il olaraq göstərilir.² Bilgilərin belə ziddiyyətli olması şairin həyatı və fəaliyyəti haqqında məlumatların azlığından irəli gəlir. Nizami Gəncəvi haqqında ilkin qaynaqlarda yer alan bilgilər isə olduqca önəmli olub yüksək dəyərə sahib olsa da, şairimizin həyatı haqqında təsəvvür yaratmağımıza imkan vermir.

Nizami Gəncəvi haqqında məlumatların yetərli olmaması-nın başlıca iki səbəbi mövcuddur. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, Nizami bir saray şairi deyildi. Saraylardan uzaq ya-şayar, çeşidli hökmdara əsərlər həsr edərək onlara göndərər və bununla öz dolanışığını təmin edərdi. Orta əsrlərdə kağız və mü-rəkkəb o qədər də geniş yayılmadığı üçün saray katibləri sadəcə

sarayda olan və dövlət üçün önəmli hesab etdikləri şəxsiyyətlə-rin həyatı haqqında məlumatları saray dəftərxanasında qeydiy-yata alardılar. Saraylardan uzaq duran Nizami Gəncəvinin də həyatı beləcə qeydə alınmadı.

İkinci səbəbə gəlincə, bu Nizami Gəncəvinin çağdaşları-nın ona qarşı biganəliyi ilə bağlıdır. Bilindiyi kimi adətən bir – birinin çağdaşı olan ədiblər bir-birləri haqqında məlumatlar ve-rirlər. Araşdırımıza görə Nizami Gəncəvinin çağdaşı ola bil-əcək iki mütəfəkkir ona daha yaxın bir dövrdə yaşamışdır. Bun-lardan biri Fəridəddin ibn Məhəmməd Əttar, digəri isə Əbu Bə-dil Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar ibn Osman ibn İbrahim Haqaiqi Həssanul-Əcəm Xaqani Şirvanidir. Çox təəssüflə ol-sun ki, hər iki şair öz çağdaşları olan Nizami Gəncəvi haqqında öz əsərlərində heç bir məlumat verməmişlər.

Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında cüzi də olsa məlumat verən qaynaqları iki qrupa ayırmaq mümkündür. Bu qaynaqlardan birinci qrupa şairin öz əsərlərini daxil etmək olar. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində onun həyatı haqqında olduqca ziddiyyətli məlumatlara rast gəlirik. Bu cür mübahisəli məqamlardan biri də Nizaminin doğum yeri haqqındadır. İran əsilli tədqiqatçılar şairin öz əsərində yer almayan, guya "İskən-dəməmə" əsərindəndə götürüdükləri məlumata əsasən onun Qum şəhərində anadan olması haqqında məlumat verirlər. Lakin bu beytə əsərin Azərbaycanda hazırda rast gəlmədik. Bu fikir Mə-həmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən də təsdiq edilməmişdir. İkinci bir məqam ondan ibarətdir ki, şairin Qum şəhərində ana-dan olması haqqında həmin məlum beytlər Nizami "Xəmsə"si-nin XVI əsrdən sonrakı əlyazma nüsxələrində yer alır. Daha erkən

¹ Nizami Gəncəvi. TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 33, Ankara, 2007, s. 183

² Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2022, s. 10

əlyazmalarda isə buna rast gəlinmir. O da məlumdur ki, bir əsərin ən erkən yazılmış əlyazma nüsxələri orijinal mətnə daha yaxın olur. Sonrakı yüzilliklərdə üzü köçürülən nüsxələrə nasəxlər hər hansı bir əlavə edə bilər, yaxud hər hansı bir parça çıxara bilərlər. Görünən odur ki, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin sonradan köçürülən əlyazma nüsxələri təhrif edilmişdir. "Xəmsə"nin avtoqraf adlandıracağımız hər hansı bir nüsxəsi elmə məlum deyil. Unutmaq olmaz ki, şair İraqa getmək arzusunu ifadə edərkən "Ləl öz mədəninədən (Gəncə şəhərindən) çıxmayınca ona qiymət verilməz." cümləsini işləmişdir.¹ Bu cümlə yuxarıda səslənən fikirləri tamamilə təkrar edir. Nizami Gəncəvi "Məhsənül-əsrar" əsərində Gəncədən olduğunu açıq-aşkar göstərmişdir.²

Digər bir iddia isə şairin fars olması ilə bağlıdır. Bunu iddia edənlər onun sadəcə fars dilində əsərlərinin olması, türkcə heç bir əsərinə rast gəlinməməsi ilə əlaqələndirirlər. Ümumiyyətlə bir şəxsiyyətin etnik kimliyinə linqvistik yanaşma sərgiləyərkən onun etnik kimliyini müəyyən etmək elmi baxımdan yanlış yanaşmadır. Unutmaq olmaz ki, XVIII yüzilliyin sonuna qədər Avropada elm və ədəbiyyat dili latın dili idi. Nizamının "Xosrov və Şirin" əsəri bu baxımdan önəmlidir. Bu əsərə nəzər yetirdikdə Türk olması və türklüyü çox sevdiyini açıq-aydın görmək mümkün olur. "Türklüyüm bu Həbəşdə heç getmir. Dadlı dovğaya xalq meyli etmir". Eyni əsərdə şairin yoxsul yaşadığını və çəkdiyi zəhmətə görə ona heç bir məbləğ verilmədiyini də müşahidə edirik.

Desin: - Ey Atabəy, sən, ey cahangir!

¹ Nizami Gəncəvi. Xəmsə, s. 10

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Farscaдан tərcümə və qeydlərin müəllifi Xəlil Rza Ulutürk. Bakı, 2004, s. 206

Axı, Nizamiylə bu rəftar nədir?
Belə söz ustadı nə zamanadək
Qalsın bir guşədə yoxsulluqda, tək?
Məgər yetişməyib hələ də zaman,
Ona hörmət edib əziz tutasan?!
Bir baxışınla aç qəmli gözünü.
Qaşını bir tərət, güldür üzünü.
Gecə Məhsətinin bir qəzəlinə
Sən ki, bəxş edirsən yüz-yüz xəzinə.
Bir xırman bəxş etsək ona biz əgər,
Varımız askılmaz bir arpa qədr.
Var-dövləti daşan bu mülkümüzdən
Bir xaraba abad olmasın nədən?¹
Bundan başqa artıq qırx yaşına çatmış şairinin həyatının çətin dövrlərinin başlamasını da "Xosrov və Şirin" əsərindən görmək mümkündür.
Əvvəl kefim kökdür, o günlər bitdi,
Gəncliyin qururu məhv oldu getdi.²
Nizami Gəncəvinin "Məhsənül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") əsərində sevdiyi qadının türk olduğunu aydın görmək mümkündür. Bunu göz önündə tutan şair türkləri də mədh etməkdən özünü saxlaya bilmir.
Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi daralır,
Ceyranların gözündən gözlər sürməni alır.
Kətan geyinib gəlir ay camallı türk yarım,

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəşad Rza. Bakı, 2004, s. 42

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 73

Sökülmüş kətan kimi çatlayır dodaqlarım.¹
Qarı ilə Sultan Səhcərin söhbəti zamanı qarı Sultanı tənqid edir.

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan.²

Şairin "Xosrov və Şirin" əsərində verilən bilgi isə onun kəniyi Afaq və oğlu Məhəmməd haqındadır. Dərbənd hakimi Bəybars bin Müzəffərə hər şər göndərdiyi zaman ona qiymətli hədiyyələr verərdi. Dərbənd hakimi bir dəfə ona Afaq adlı kəniyi göndərir. Onunla evlənən Nizamının Məhəmməd adlı bir oğlu olur. Lakin Afaq çox erkən həyatdan köçür və o adı keçən əsərdə öz kədərini dərin bir şəkildə təsvir edir:

Qırpaq bütüm tək ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özdü.
O, Dərbənd şahının bir təhfəsi idi,
Saf, ağıllı, gözəl gül qönçəsi idi.
Dəmir bir zirh idi əynində paltar,
Əynində donu var köynəkdən də dar.
Əğyara qəzəbli, mənə mehriban,
Könül yoldaşımı o nazlı canan.³

Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində yer alan məlumatlar unikal xarakter daşıyır, çünki şairin öz dilində söylənmişdir. Buna baxmayaraq məlumatlar pərakəndə haldadır. Bəzən sadəcə

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, s. 84

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, s. 111

³ Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, s. 459

bir simvolik işarə formasında təqdim olunmuşdur ki, bunun izahı ehtiyacı vardır. Nizamının təhsilini və bilik səviyyəsini məhz onun əsərlərini təhlil edərək müəyyən etmək mümkündür. Çünki, heç bir qaynaqda onun harada təhsil alması, hansı biliklərə yiyələnməsini göstərən faktlar yoxdur. Mütəfəkkirin əsərlərini incələdikcə məlum olur ki, o, bütün elm sahələrini dərinləndirənmiş mükəmməl təhsil almışdır. Dahi şair əsərlərində fizika, astronomiyaya, riyaziyyata, tibbə dair olduqca qiymətli, dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verən farsdilli narrativ qaynaqlarda məlumatlar ya çox qısa formadadır, ya da dağınıq şəkildə verilmişdir. Bu qaynaqlardan bir qismi Nizami Gəncəvinin əsərindən istifadə etsə də, onun həyatı haqqında məlumat verməmiş, digər bir qismi isə onun haqqında az məlumat vermişdir.

Böyük ədəbimiz haqqında məlumat verən əsas qaynaqlardan birincisi Məhəmməd bin Əli bin Süleyman Ər-Ravəndinin "Rəhətüs-südur və əyətüs-sürur" adlı əsəridir. Səlcuqlu tarixçisi olan Ravəndi tarixi hadisələri təsirli göstərmək üçün tarixi mətnlərin arasına Nizami Gəncəvinin əsərlərindən daxil etmişdir. Müəllif daha çox şairin "Məhsənül-əsrar", "Leyli və Məcnun" və "İskəndərnəmə" əsərlərindən istifadə etmişdir. Təəssüf ki, müəllif öz əsərində Nizami haqqında məlumat vermir.¹

Bu qəbildən olan əsas qaynaqlardan biri Həmdullah Mustovfi Qazvinini "Tarixi-qozide" əsəridir. Bu əsərdə müəllif Nizami Gəncəvinin Gəncədə anadan olması, beş poemadan ibarət

¹ Ər-Ravəndi. Rəhət-Us-Sudür və Əyət-Us-Sürür, s. 80, 208, 360

“Xəmsə” yazması haqqında məlumat verir.¹ Düzdür məlumatın həcmi olduqca qısadır, lakin burada yer alan “şairin Gəncədə anadan olması” faktı sübut edir ki, Nizami İranlı tədqiqatçıların israr etdikləri kimi Qum şəhərində anadan olmamışdır. Şairin farsca yazmağına gəlincə, bu haqda ən doğru fikir Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə aiddir. O bildirir ki, Nizami Gəncəvi digər türk şairlər kimi türkcə yazırdı. Çünki, Qaraxanlılar və Səlcuqlulardan başlayaraq saraylarda fars dili təbliğ olundu və dövlət sənədləşdirilməsi farsca aparıldı.²

Digər qaynaqlarla müqayisədə Nizami Gəncəvi haqqında ən geniş məlumat verən əsər Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirə” əsəridir. “Təzkirə”də qarşımıza çıxan ilk məlumat Nizami Əruzinin “Veys və Rum” adlı əsərini Nizami Gəncəvidən təsirlənərək yazması haqqındadır.³ Digər bir məlumat isə Şirvanşahlar haqqındadır. O, yazırdı ki, Şirvanşah sultanlığı dövründə Məlik Mənuçöhr bir çıraq kimi idi ki, ətrafına şair və ədiblər yığılardı. Onun zamanında Şirvanda bir neçə şair var idi ki bunlar Şeyx Nizami Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, Seyid Zülfüqar və s idi.⁴ Əsərinin digər bir yerində isə Dövlətşah Nizamini Atabəy Qızıl Arslan zamanında yaşamış şair kimi göstərir.⁵ Dövlət şah Səmərqəndi Nizami Gəncəvinin Gəncə şəhərində doğulduğunu və dilin onu təsvir etmək üçün aciz olduğunu yazır. O bildirir ki, onun laqəbi Şeyx Nizaməddindir, künyəsi

¹ Həmdullah Mustoufi Qazvini. *Tarix-e qozide*, s. 753

² Rəsulzadə Məmməd Əmin. *Azərbaycan şairi Nizami*. Bakı, 2011, s. 40

³ Dövlətşah. *Devletşah tezkiresi*. I-IV cildlər / Çeviren: N. Lugal. İstanbul, 1977, s. 97

⁴ Dövlətşah. *Devletşah tezkiresi*, s. 110

⁵ Dövlətşah. *Devletşah tezkiresi*, s. 164

Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas ibn Yusif bin Zəki Müəyyəddir. Dövlətşah Nizamini Qivami-ye mütənazi adlı qardaşının olduğunu da qeyd etmişdir. Onun qardaşı da qəsidələr yazan şairlərdəndir. “Təzkirə”dən əldə etdiyimiz məlumatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Nizami ömrünün son günlərini xəlvətə çəkilməmiş və ruhunu dinləndirmiş hətta, ömrünün son günlərində Atabəy şeyxlə görüşmək istəmiş, şeyx isə inzivaya çəkildiyi üçün onunla görüşmək istəməmişdir. Bundan sonra Atabəy şeyx ilə görüşmək üçün Gəncəyə gəlmiş və şeyx ona qeyblər aləmindən müxtəlif möcüzələr göstərmiş, bu Atabəyi heyran etmişdir. Hətta şeyxin ayaqlarını öpmək istəmişdir. Dövlətşah Nizamiyə “Xosrov və Şirin” əsərinə görə Qızıl Arslan tərəfindən dörd kənd verildiyini yazmışdır. “Xəmsə” haqqında məlumat verən Səmərqəndi, hətta, şairin “Xəmsə”dən öncə “Veys və Rum” əsərini yazdığını söyləyir. Şairin əsərləri o öldükdən sonra bir yerə toplanmış və kitab halına salınaraq “Xəmsə” adlandırılmışdır. Şairin ölümü haqqında yazan müəllif onun qəbrinin Gəncə şəhərində olduğunu və təxminən 1181-ci ildə vəfat etdiyini yazır.¹ Heç şübhəsiz ki, Dövlətşah burada yanlışlığa yol vermişdir. Çünki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnəmə” əsərini bitirərkən altmış yaşını keçmişdi.

Nizami Gəncəvi farsdilli ədəbiyyatda ilk “Xəmsə” yazan şairdir. 35 min beytdən ibarət olan və təxminən 40 il ərzində yazılan “Xəmsə” “Pənci-gənc” adı ilə tanınır. Azərbaycan, İran və Hindistanda yüzlərcə əlyazma nüsxəsi mövcuddur ki, bunların bəziləri çox unikal miniaturlarla bəzədilmişdir. “Xəmsə”nin ilk təshih nəşrini Vahid Dəstəgirdi gerçəkləşdirmiş və əsər h.

¹ Dövlətşah. *Devletşah tezkiresi*, s. 183-187

1317-ci ildə (m. 1938) Tehranda nəşr etdirmişdir.¹ Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan ilk əsər "Məhsənül-əsrar" adlanır ki, bu əsər 1174/1175-ci ildə yazılmışdır. 2400 beytdən ibarət olan əsər 20 bölməyə ayrılır.² "Xosrov və Şirin" adlanan ikinci poema 1180-ci ildə yazılmışdır ki, şair bu əsəri Atabəy Şəmsəddin Məhəmməd Cahən Pəhləvana həsr etmişdir. Nüsxə fərqlərinə görə əsər 5700-7700 beyt arasında dəyişir.³ "Xəmsə"nin "Leyli və Məcnun" adlanan üçüncü poeması bir az uğursuz kimi olduğunu müşahidə etmək olar. Əsər 1188-ci ildə Şirvanşah I Axsitana təqdim olunsada Şirvanşah hakimi əsəri "türk elementli" və "əski sözlü" olması səbəbi ilə bəyənməyib mükafatını vermir.⁴ Beşliyə daxil olan "Həft-peykər" adlı dördüncü poema 1197-ci ildə yazılmış və Ağsunqurlar sülaləsindən olan Marağa hakimi Ələəddin Körpə Arslana həsr olunmuşdur.⁵ "İskəndərnamə", Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"yə daxil olan beşinci və sonuncu poemadır. Əsər 1200-1203-cü illər arasında yazılmışdır, "Şərəfnamə"⁶ və "İqbalnamə"⁷ adlı iki bölmədən ibarətdir. İlk bölmə Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbubəkr ibn Məhəmmədə, ikinci bölmə isə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə ithaf edilmişdir. Bundan başqa Nizami Gəncəvinin qəzəl və qəsidələrinin daxil olduğu lirik əsərləri də vardır.

¹ Nizami-Gencevi. TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 33. Ankara, 2007, s. 184

² Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, 2004

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 2004

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Samad Vurğun. Bakı, 2004

⁵ Nizami Gəncəvi. Yeddi Güzəl. Farscaadan tərcümə edən Məmməd Rahim. Bakı, 2004.

⁶ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Tərcümə edən Abdulla Şaiq. Bakı, 2004

⁷ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı, 2004

Nizami "Xəmsə"sündən türklərə dair bəzi parçalar

Nizami Gəncəvinin çeşidli tərcümələrini gözdən keçirərək belə qənaətə gəldik ki, kitaba daxil ediləcək "Xəmsə"yə aid olan türklərlə bağlı parçaların ən uyğun tərcüməsi Azərbaycanda gerçəkləşdirilib. Ona görə də seçmiş olduğumuz aşağıdakı parçalar heç bir dəyişiklik olunmadan kitaba daxil edilmişdir.¹ N. Gəncəvinin əsərlərində tarixi məqamlarla bağlı görkəmli alimimiz Süleyman Əliyərli "Tariximiz: açıqlanmamış mövzuları ilə" adlı kitabında geniş məlumat vermişdir. Daha ətraflı məlumat üçün bəhs olunan kitaba baxa bilərsiniz.²

Nizami Gəncəvinin "Məhsənül-əsrar" və ya "Sirlər xəzinəsi" əsərində türklərə dair beytlər

Türkə bənzər yasəmən çöldə qurub ağ çadır,

Çadırın ayparası Sürəyyaya nur saçır.³

Lalənin bağı qara - ərəb yavrusu kimi,

Türk yasəmən Yəməndə Süheyl ulduzu kimi! (s. 74)

Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi daralr,

Ceyranların gözündən gözəl sürməni alır.

Katan geyinib gəlir ay camallı türk yarım,

Sökülmüş katan kimi çatlayır dodaqlarım.⁴ (s. 84)

Dağ kimi ıcalmışdı bir zaman Türk dövləti,⁵

Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.

¹ Nizami Gəncəvinin əsərləri yuxarıda göstərdiydi kimi ayrı-ayrı kitab halında, ilk dəfə latın dilində 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Biz də istinadları bu kitablara əsasən tərtib etmişik. Xatırlatmaq istərdik ki, "Xəmsə"nin tamamı bir kitab halında TEAS Press tərəfindən 2022-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur.

² Süleyman Ə. Tariximiz: açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012, s. 304-326

³ Aypara həmişə Türk dövlətlərinin bayraqlarında əsas simvol olmuşdur.

⁴ Türk qadının təsvir etmişdir

⁵ Böyük Səlcuqlu imperatorluğunu nəzərdə tutur.

*Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan¹. (s. 111)*
*Saçın ağ, saçın qara... Başında səngərmə var?
Türk ordusu elə bil zəncilərlə çarpışar. (s. 113)*
*Bizim hacı elə ki, Kəbədən geri döndü,
Öz hindlisi önündə bir Türk kimi göründü
Türk ki yağma elədi, kim dayanar önündə?
Evini hindli qula ismarlar hansı bəndə? (s. 167)*
Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində türklərə

dair beylər

*Bu adla fəxr edən hər iki diünya,
İki "mim" hərfindən taxmışdır sırğa.
"Aləm"də bir "mim" var, onda ikisi,
Bölmüşdür "aləmi" paxıllıq hissi.
Qələm türklərinə salaraq nəzər,²
Bir "mim" tac bağışlar, bir "mim" də kəmə. (s. 47)*
*Türklərdən çox ikən qoşunu Rumun,
Hindi qılıncıyla etdi sərnigün.
Atının sürəti ötər küləyi,
Yeddi mənzil geri qoyar fələyi.³ (s. 49)*

¹ Bu beytdə Nizami Gəncəvi Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun öncəki əzəmətini nəzərdə tutur. Sultan Səncər və ya tam adı Muizzəddin Ədudüddüvlə Əbu'l-İlis Əhməd Səncər bin Məlikşah (ö. 1157) imperatorluğun sonuncu Sultanı olmuşdur. Böyük şair imperatorluğun zəifləməsinə göstərmək üçün çox güman ki, bu ifadədən istifadə etmişdir. Bu Sultan haqqında kitabın həm öncəki, həm də sonrakı bölümlərində bilgilər yerləşdirilmişdir.

² Şair burada Atahay hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adındakı iki "mim" hərfinə işarə edir.

³ Çox güman ki, N. Gəncəvi burada 1071-ci il Malazgird savaşına işarə edir. Bu savaşda Sultan Əli Arslan az qoşununa rəğmən Bizans hökmdarı Roman Diogeni məğlub etmişdi.

*Mahir hindu onun könünü çaldı,
Türk əfət¹ hindunun soragın aldı.
Onu gəlinciktək oynadıb duran
Şəxslə oynamırdı özü bu zaman. (s. 109)*
*Bu türk xasiyyətli dövrən dönürkən,
Hürmüzü eylədi ikitə gözədən.
Cüt incini kəsib minadan yenə
İynəyə taxdılar bir sap yerinə. (s. 166)*
*Firəngiz, sərvo boylu gözəl Süheyla,
Əcəbnuş, Fəlkənaz, bir də Hümeyla,
Hüməyün, Səməntürk, nazlı Pərizad,
Xütənxatun, bir də Gövhərmülk² dilşad. (s. 194)*
*Türk kimi bir döyüş başladı həm də
Türk gərənaqları səslənən dəmədə.
Al, ipək bayraqlar dalğalanırdı,
Qamışlıq od tutub sanki yanırdı. (s.228)*
*Qara gözli türkəm bu dam üstə mən,
Ağ hindu adını almışam səndən.³ (s. 356)*
*Hindularım hələ atəşpərəstdir.
Sərxoş türklər kimi gözələrim məstdir. (s. 363)*
*Yaquf dodaqlarım şərab içirkən
Qədəh rüsvət alar şəkər ləhimdən.
Qəmzəylə naz alan türkəmsə belə⁴,
Könül də çalırım öpişlərimlə. (s. 364)*

¹ Müəllif Şirinin Türk qızı olduğuna işarə edir.

² Qadın adlarının çoxu fars və arab mənşəli olsa da Nizami Gəncəvi adının bir hissəsində Türk xüsusi ismi olan qız adını əsarına daxil etmişdir.

³ Şirin Xosrova cavab verərək özünün türk olduğunu, lakin ona hindu kimi yaşadıqları vurğulayır. Bu Sasaniyənin Azərbaycanda gerçəkləşdirdikləri assimilyasiya prosesinə işarə ola bilər.

⁴ Daha bir yerdə Şirin Türk olduğunu vurğulayır.

Ərəbcə bilməyən türk deyiləm mən,
 Naz-qəmzə də gəlir mənim əlimdən. (s. 384)
 Aya da atmışdı qara bir kəmənd,
 Çırağa tüstüylə vurmuşdu bir bənd.
 Nazı Türkünün qəlbini çalmış.
 Öpişü Xuzistan xəracı almış. (s. 423)
 Oxsuz qalsa türkün əlində kaman,
 Onu dəf qayırar axır dəf çalan¹. (s. 427)
 Üğyara qəzəbli, mənə mehriban,
 Könül yoldaşımıdı nazlı canan.
 Türklər tək olmuşdu bir köçə möhtac,
 Türklər tək elədi yurdumu tarac.
 O türkün getdisə bir gün çadırdan,
 Saxla türkdəmi sən, ey yaradan!² (s. 459)

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərində türklərə dair beytlər

Kamal cəvhərinin xəzinəsindən
 Gör, kimin sapına inci düzürsən.
 Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
 Öskiklik gətirər türk dili bizə.
 Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
 Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz³. (s. 34)

¹ Ən əski zamanlardan Türklər at çapmaq və sarıast ox atmaqla məşhur idilər. Ola bilsin ki, Nizami bənzətməni bu özəlliyə əsasən vermişdir.

² Nizami Gəncəvi Qıpçaq Türkü olan Afəqin ölümündən təsirəlnərək yazmışdı.

³ Şirvanşah I Axsitən əsərini Türk dilində yazmaq istəyən Nizami Gəncəviyə sitam edirdi və Nizami məcburən farsca yazırdı.

Ərəb ayı kimi sifəti vardı,
 Əcəm türkü kimi könül ovlardı.¹ (s. 65)
 O evdən türk kimi çıxaraq yənə,
 Düşdü köçərlik düşərgəsinə. (s. 77)
 Olmuşam o türkə² çolaq bir şikar.
 Oxuna hədəfəm açıq, aşikar. (s. 79)
 Ərəb torpağında türk idi onlar,
 Xoşdur ərəbboylu türk olan nigar³. (s. 100)

Nizami Gəncəvinin "Həft Peykər" və ya "Yeddi gözəl" əsərində türklərə dair beytlər

Almaz türklüyümü həbəş ölkəsi,
 Olmuş xoş dovğadan məhrum cümləsi.
 Bir zaman vardı ki, qoraydım, kaldım,
 Onda sevilirdim, elə bil baldım. (s. 45)
 Bir kəlik yürüşlü, şux, solmaz pəri,
 Xarəzm şahzadəsi gözəl Nazpəri.
 Slavyan şahının rumi geyimli
 Gözəl Nəsrinnuşu, türk tək sevimli. (s. 70)
 O türk ordusunun artdı dəhşəti,
 Qılıncaqdan küt oldu, ayaqdan iti.⁴ (s. 111)
 Bir türkdür, rumluydu əsil-nəsəbi,
 Hindlilər göz nuru vermiş laqəbi. (s. 150)

¹ Bu beytdən aydın görmək olar ki, Əcəm sadəcə farslardan ibarət deyildir. Çox təəssüf ki, Avropa ədəbiyyatları bəzən "əcəm" sözüylə "İran" və ya "fars" sözüylə ilə cəmləşdirir.

² Leylini nəzərdə tutur. Nizami Gəncəvi Leylini də Şirin kimi Türk olaraq görür. Halbuki, Leyli və Məcnun bir ərəb hekayəsidir. Bu onu bir daha göstərir ki, Nizami Gəncəvi farsca yazan bir Türk şairidir.

³ Müəllif Türk adından bənzətmə kimi istifadə edib.

⁴ Nizami Gəncəvi burada Çin ordusu ilə Türk ordusunu cəmləşdirir.

*O türk gozlü¹, hindu nəsilli ceyran
Açdı xəznəsini müşkünün haman: (s. 128)
Dedim: - Ey sevgilim, muradın nədir?
Şöhrətin, şanın var, de, adın nədir?
Dedi: - Bir türkəm ki, mənə tay olmaz,
Nəzənin bədənəm, adım Türkünaz.
Söylədim: - Köüllər bir olsa əgər,
Qohum tək ad dəxi ada bənzəyər.
Xeyli qəribədir, qoy deyim sənə,
Türkünaz ləqəbi verilib mənə.
At çapar, türk kimi geniş səhrada,
Ataq hinduları qızğm bir oda, (s. 142)
Onun türk baxışlı, xoş hindu xallı
Bir qızı vardı ki, xeyli kamallı.² (s. 229)*

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” (“İqbalnamə”) əsərində türklərə dair beytlər

*Tədbir soruşardı iş bilənlərdən.
Odur ki, olmuşdu özü işbilən.
Yoxsa rum papaqlı bir türk nə sayaq
Çinə, Hindistana basardı ayaq? (s. 38)
Elə bil ovcuya çatdı bir ceyran,
Doymadı o şirin, əmlik quzudan.
Sevdi çinli türkü³, könlü şad oldu,
Qəmlər hindusundan o, azad oldu (s. 50)*

¹ Hind qızı olmasına baxmayaraq gözləri türklərin gözləri kimi qıyıqdır.

² Nizami Gəncəvi öz “Xəms”ində həmişə fiziki, yaxud mənəvi olsun müsbət keyfiyyətləri ifadə etmək üçün Türk məthumundan istifadə edir.

³ Çox güman ki, Uygur türklərini nəzərdə tuturdu

*Çinli türk gözəli açıldı gültək,
Meyxana yolunu süpürdü külək.
Yenə Arşimides¹ gələrək cusa,
Bənzədi gül görmüş uçan bir quşa. (s. 53)
Çala badam gözlü bir türk² nəğməkar,
Simlərin üstünə töküldü saçlar.
O simlər dəyəndə nazlı allərə,
Qırılıb qarışa ipək tellərə. (s. 157)
Yaşillıq içində gördü bir şəhər,
Ona Fərruxbehişt deyirlər türklər
Gördü orda gözəl bir bütxana var,
Qoymuşlar adını onun Qəndəhar. (s. 158)*

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” (“Şərəfnamə”) əsərində türklərə dair beytlər

*Türk payı qopardı elə bir şivən
İgidlər coşaraq qopdu yerindən.
Zinclərin sədəsi elə müdhişdi,
Bəzakli günbədi dəlib keçmişdi. (s. 145)
Türk simalı idi o hindli afət,
Şaha Hind elindən vermişdi cənnət.
Yox, hindu deyildi o türk dilbəri,
Hindu tək çalırdı bu köniülləri. (s. 274)
Dünyanın şahına verdilər xəbər,
Çin, Xətə³ türkləri hər bə gəldilər. (s. 283)*

¹ Yunan alimi Arximed nəzərdə tutulur.

² Bu fiziki özəlliklə Nizami türkləri çinlilərdən ayırır.

³ Buradakı “Ya” hərfi “a” səsinə deyil, ənənəvi qaydada “i” səsinə verir. Yəni “Xitay”

Çin türkü, beynində nə varsa, burax,
 Bu kəskin külləkdə yandırma çıraq.
 Əlinə yay alsə nişançı türklər
 Atdığı hər oxla bir ordu yenər.
 Ox atanlara da padişah olsan,
 Kamanı tutanlar alacaq nişan. (s. 286)
 Türklərin xaqanı dünya şahından
 Daşqın bir sevinclə oldu kamirən.
 Dərgahın tozunu kirpik ucuyla
 Süpürə-süpürə söylədi belə: (s. 300)
 Dil açdı, türklərə eylədi qarğış:
 "Fitnəsiz anadan bir türk doğmamış.
 Çinlidən gözləmə çin qaşdan başqa,
 Verdiyi peymanə çevirir arxa. (s. 302)
 Türk şahı xaslarla yola çıxaraq,
 Getdi İskəndəri çağırсын qonaq, (s. 310)
 Ordunun sayına çatdı hökmürən,
 Var idi beş yüz min adlı pəhləvan.
 Qubaqda, arxada tovuzrəng türklər¹,
 Sağ, solda poladyol aslanlar gedər.
 Ordunun qəlbində durmuş hökmdar.
 Sahildə dağ kimi dəmir külahlar. (s. 316)
 Heykələ vurmuşdu elə bir həzək,
 Türklərin nəqşinə bağladı ipək. (s. 329)
 Xəzər dağından Çin suyuna qədər
 Türklərlə doludur bütün bu yerlər.

¹ Nizami Gəncəvi türklərin hərbi baxımdan ündə olduqlarını hər zaman vurğulamaqdan çəkinir.

Bilirəm Rımları sevməyir bir türk,
 Rımlara kinləri rusdan da böyük.
 Türklərin oxuyla yenə bu zaman
 Qabar əskik olmaz rus ayağından¹.
 Zəhər ki, vücuda salır zəlzələ,
 Sağalır yenə də başqa zəhərlə. (s. 333)
 Göyləri sarsıdan təbil və boru
 Yerlərin qarınına salırdı buru.
 Zorba türk borusu etdikcə şiddət
 Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət.² (s. 336)
 Gecə türk üzümü görmüşmü, nədir?
 Xalımtək mənə bir hindli bəndədir.
 Yeni ay bir hilal kimi doğaraq,
 Vüsalım fikriylə boşaltmış otaq. (s. 378)

¹ Həm Türk-rus, həm də Türk-yunan əlaqələrini çox gözəl təsvir ediblər. Burada eyni zamanda Xəzər dağlarından (çox güman ki, Qafqaz dağlarını nəzərdə tutur) Çin dənizinə qədər geniş bir coğrafiyada Türklərin yaşadığını bildirir.

² Demək olar ki, bütün ilkin tarixi qaynaqlar türklərin savaş zamanı burudan – şeyrudan istifadə etdiyini bildirirlər. Bu məqamə halta "Kitabi-Dədəm Qorqud" əsərində də rast gəlinir.

5.

XACƏ İMAM ZAHİRƏDDİN NİŞAPURİNİN “SƏLCUQNAMƏ” ƏSƏRİ

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

Müəllifin adı bəzi qaynaqlarda Xacə İmam Zahirəddin Nişapuri, bəzi qaynaqlarda isə Zahirəddin Nişapuri kimi qeyd olunur. Onun doğulduğu tarix haqqında dəqiq bir bilgiyə rast gəlinmir. Belə təxmin etmək olar ki, Z. Nişapuri təxminən h. 582-ci ildə (m. 1186) vəfat etmişdir. Müəllif haqqında ən geniş araşdırmalara sahib olan A. H. Morton müəllifin zamanımıza qədər gəlib çatan yeganə əsəri “Səlcuqnamə”nin məzmunundakı tarixi hadisələrə əsaslanaraq əsərin aprel/may 1186-cı ildə qəti şəkildə tamamlandığını bildirir.¹ Belə ehtimal etmək olar ki, Zahirəddin Nişapuri məhz bu tarixdən sonra vəfat etmişdir. Zahirəddin Nişapuri haqqında əlimizdə olan yeganə bioqrafik ilkin qaynaq materialı Əbubəkr Nəcməddin Məhəmməd bin Əli bin Süleyman bin Məhəmməd bin Əhməd bin əl-Hüseyn Rəvəndinin “Rəhətüs-südüür və əyətüs-sürür” adlı əsərində verilir. O, əsərinin müqəddiməsində Zahirəddin Nişapurinin İraq Səlcuqlarının sonuncu hökmdarı Toğrul bin Arslan bin Toğrul (Sultan III Toğrul) dövründə (1177-1194) “Səlcuqnamə” əsərini yazdığını vurğulayır. Ə. Rəvəndi eyni zamanda bildirir ki, onun uzaqdan da olsa qohum olan, eləcə də Sultan Məsuda (1134-1151) və Sultan Alp Arslana (1161-1176) müəllimlik edən Zahirəddin Nişapuri “Səlcuqnamə” əsərində öz dövrünün unikal məlumatlarını əks

¹ Morton, A. H., The Saljuqnâme of Zahir al-Din Nishâpûri, s.45.

etdirir.¹ Hər iki müəllifin əsərinə diqqət yetirdikdə hadisələrin təsviri, üslub özəllikləri baxımdan çox bənzərliklərin var olduğunu görmək olar.

A. H. Mortonun qeyd etdiyi kimi, Nişapurinin həm Sultan Məsudun, həm də Sultan Alp Arslanın müəllimi olması xronoloji cəhətdən mümkün görünür, çünki bu halda Z. Nişapuri “Səlcuqnamə” əsərini bitirdiyi zaman onun səksəndən çox yaş olmalı idi. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, o sadəcə olaraq Sultan Məsudun müəllimi olmuşdur. Zahirəddin Nişapurinin əsərində təhsillə bağlı yeganə istinad Sultan Alp Arslan və əmisi oğlu Məlikşah bin Səlcuq bin Məhəmməd bin Məlikşahın təhsilinə işarədir.²

Xacə İmam Zahirəddin Nişapuri “Səlcuqnamə” adlı əsərində öz həyatı haqqında çox məlumat verməmişdir. Girişdə müəllifin əsəri Əbu Talib Toğrul bin Arslana təqdim etmək üçün yazdığı³ göstərildiyinə görə yalnız müəllifin yaşadığı dövrü müəyyən etmək mümkündür. Bundan əlavə, Əbu Talib Toğrul bin Arslan⁴ haqqında müəllif əsərinin son hissəsində bildirir ki, “Allah onun mülkünü əbədi qılsın!” Bu da deməyə əsas verir ki, o Əbu Talib Toğrul bin Arslanın ölmünü görməyib.⁵ Bu da onu deməyə əsas verir ki, Zahirəddin Nişapuri 1187-ci il ilə 1194-cü il aralığında vəfat etmişdir. Amma əsərin Sultan III Toğrulun hakimiyyətə gəlişi ilə anıdan bitməsi onun 1187-1188-ci illərdə ölmüş ola biləcəyinin göstəricisidir.

¹ er-Rəvəndi, Rəhət-üs-Südüür və Əyət-üs-Sürür, s. 64

² Zahirü'd-din Nişâbüri, Səlcuqnâme. Hazırlayan Ayşe Gül Fidan. İstanbul, 2018, s. 50

³ Morton, A. H., The Saljuqnâme of Zahir al-Din Nishâpûri, s.48-49.

⁴ Sultan III Toğrul (1177-1194)

⁵ Morton, A. H., The Saljuqnâme of Zahir al-Din Nishâpûri, s. 120

Xacə İmam Zahirəddin Nişapuri dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeganə əsəri “Səlcuqnamə” əsəridir. Yaşadığı dövr və sonrakı əsərlərdə müəllifin günümüzə qədər gəlib çatmış başqa əsərlərinin olub-olmaması barədə məlumat yoxdur. Xacə Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” günümüzə qədər gəlib çatan ilk Səlcuqnamə hesab olunur. Əsər H. Morton tərəfindən tapılmış və 2004-cü ildə Londonda nəşr edilmişdir. H. Mortonun tapdığı əlyazmanı XV yüzilliyin ikinci yarısına və ya sonuna aid etmək olar.¹ Mövcud olub-olmadığı daim mübahisələr yaradan “Səlcuqnamə”nin əlyazma nüsxəsi Londonda “Royal Asiatic Society” kitabxanasında Farsca 22 (b) Morley 138 identifikasiya nömrəsi ilə qeydiyyatdadır. Bu əsər tapılana qədər İranda Mirzə İsmayıl xan Əfşar eyni əsəri h. 1332-ci ildə (m. 1954) yayımlamışdır.² O, bu çapın sonuna Əbu Hamid Məhəmməd bin İbrahiminin “Zeyli-Səlcuqnaməyi-Nişapuri” əsərini daxil etmişdir. Lakin, A. H. Morton bu yeni nüsxəni tapdıqdan və digər əsərlərə müqayisəli təhlil gerçəkləşdirdikdən sonra, Mirzə İsmayıl xan Əfşar təshih çapını saxta nüsxə adlandırıb, onun Abdullaha bin Kaşaninin “Zübdətüt-təvrix” əsərinin Səlcuqlular bölümlü olduğunu vurğulamışdır.³ Lakin hər iki nüsxəyə nəzər saldıqda onlar arasında bir o qədər də fərqin olmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

“Səlcuqnamə”nin müqəddiməsində müəllif əsəri üçün heç bir başlıq qoymamışdır. Zahirəddin Nişapuri “Səlcuqnamə”sinə

¹ Morton, A. H., *The Saljūqnāma of Zahir al-Dīn Nishāpūri*, s. 6.

² سلووقنامة تاليف حواجه امام شهيدالدين نيشابوري، زيل سلووقنامة شهيدالدين نيشابوري تاليف ابو محمد بن ابراهيم تهران: چاپخانه خوارن تهران، ۱۳۳۰، ص ۹۸

³ Morton, A. H., *The Saljūqnāma of Zahir al-Dīn Nishāpūri*, s. 23-31

dair ən ilk qəti istinada XIV yüzillik Azərbaycan tarixçisi Həmdullah Mustoufi Qəzvinin “Tarixi-qozide” əsərində rast gəlinir. O, əsərini yazarkən istifadə etdiyi mənbələr arasında Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə”sinin adını çəkir.¹ Sonrakı tarixçilər Hafiz Əbrü da öz qaynaqları arasında “Səlcuqnamə”nin adını çəkir. A. H. Morton qeyd edir ki, başlığın olub olmaması önəmli deyil. Çünki, əsər haqqında çeşidli müəlliflərin “Səlcuqnamə” olaraq bəhs etməsi ona ad vermək üçün yetərlidir. O, “Səlcuqnamə”nin h. 581-ci ilin zilhiccədən əvvəl (m. aprel-may 1186) tamamlandığını bildirmiş və onun Sultan III Toğrulun hakimiyyətinin əvvəlinə aid edilməli olduğunu qeyd etmişdir.²

Səlcuqluların ilk fəaliyyətlərindən başlayan Z. Nişapuri “Səlcuqnamə”si, İraq Səlcuqlarının son hökmdarı Sultan III Toğrulun hakimiyyətinin əvvəlinə qədər olan hadisələri əks etdirir və onun padşahlığının ilk illərindən bəhs edən hadisələrə anidən bitir. Əsər böyük Səlcuqlu və İraq Səlcuqlu dövlətinin hökmdarlarından, siyasi və ictimai hadisələrdən bəhs edir. Türklərdə tarix yazma ənənəsinin və metodologiyasının yeni olmasına baxmayaraq burada hadisələr xronoloji şəkildə nəql olunur, üslub və struktur səliqəlidir.

A. H. Morton əsərin əlyazma nüsxəsi ilə bərabər, digər yeddi bu tip əsərlərə³ də göz gəzdirmiş, əsərin elmi-tənqidi nəşrini hazırlamış və bildirmişdir ki, əldə olan yeganə nüsxə avtoqraf nüsxədən çox-çox sonra yazıya alınmışdır.⁴ 62 vərəqdən

¹ Həmdullah Mustoufi Qəzvinin. *Tarix-e qozide*, s.7

² Morton, A. H., *The Saljūqnāma of Zahir al-Dīn Nishāpūri*, s. 45, 48-49

³ Ravandinin “Rəhətüs-südur və ayətüs-sürur”, Əbülqasım Kaşani “Tarixi-Səlcuqyan”, Fəzlullah Rəşidəddin “Cəmeüt-təvrix”, Məhəmməd bin Əli bin Şəbankarəyi “Məcmuət-tənsab” kimi əsərlər buraya daxildir.

⁴ Morton, A. H., *The Saljūqnāma of Zahir al-Dīn Nishāpūri*, s. 5

(124 səhifə) ibarət olan əlyazma nüsxəsinin hər səhifəsində 35 sətir vardır. Əlyazmada əksər hallarda şəxs adlarının bir qismi qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Nəstəlik xətti ilə yazılmış əlyazmanın nasəxi məlum deyildir. Zahirəddin Nişapurinin əsəri ədəbi əsər olmaqdan çox, Səlcuqlular dövrünün tarixi hadisələrini çatdırmaq məqsədi ilə yazılmış mühüm tarixi qaynaqdır. Müəllif bunu öz əsərinin müqəddiməsində çox açıq şəkildə ifadə etmişdir. O, məxluqların ən üstünü mələklər, peyğəmbərlər və padşahlar olduğunu qeyd edərək, onların xalqı müxtəlif fəlakət və bəlalardan qoruyan hökmdarlar olduğunu bildirir. O deyir ki, padşahlara dini elmlərdən sonra lazım olan şey idarəçilik və əcdadlarının tarixini bilməkdir. Orada bildirilir ki, yalnız bu yolla öz idarəçiliyinə rəhbərlik edəcək əvvəlki idarə edənlərin ən yaxşı keyfiyyətlərindən pay ala bilərlər.

Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” əsəri türkiyəli alim Ayişə Gül Fidan tərəfindən A. H. Morton nəşri əsasında Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilmişdir.¹ Biz də aşağıda sizlərə təqdim olunan “Səlcuqnamə” əsərinin bir neçə parçasının çevrilərini hər iki əsərdən yararlanaraq gerçəkləşdirmişik.

Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” əsəri müqəddimə və on dörd fəsildən ibarətdir, hər bir fəsildə dövrün hökmdarlarının siyasi-ictimai hadisələri öz əksini tapır. Hadisələrin tarixləri tam olaraq göstərilmişdir, yalnız günlər, aylar, bəzən illər kimi verilir. Kitabın müqəddiməsindən sonra gələn başlanğıcı olan birinci fəsil Səlcuqoğullarının tarix səhnəsinə çıxması ilə başla-

¹ Zahirəddin Nişaburi. Səlcuqnamə. Hazırlayan Ayşə Gül Fidan. İstanbul. 2018

yır və Toğrul bəyin ölümünə qədər uzanır. Birinci fəslin sonunda Toğrulun taxta çıxma tarixi və hakimiyyətinin nə qədər davam etdiyi bildirilir.

Sonrakı on üç fəsil növbə ilə sultanların hökmdarlıqlarından bəhs edir. Başlanğıcda hökmdarların xarakterləri haqqında məlumat, fəsilərin sonunda isə sultanların zahiri görünüşləri, vəzir və haciblərinin adları verilir. Alp Arslanla bağlı ikinci fəsildən başlayaraq, hər fəslin sonunda sultanların hakimiyyət dövrü qeyd olunur. Digərlərindən fərqli olaraq, III Toğrul dövrünün təsvir edən əsərin sonuncu və on dördüncü fəsilərinə isə sultanın fiziki təsviri, sultanın vəzir və haciblərinin adları, hakimiyyəti dövrü, həyatı və saxlanması haqqında heç bir məlumat verilmir. Dövrün digər tarix kitabları ilə müqayisədə iri həcmli bir əsər olmasa da, Səlcuqnamə Səlcuqlular tarixi üçün ən əhəmiyyətli farsdilli qaynaqdır. Əksər ərəb qaynaqlarından daha erkən yazılmış olan “Səlcuqnamə” əsəri eyni zamanda özündən sonradan gələn demək olar ki, bütün tarixçilərinin Səlcuqlu dövləti haqqında yazmaqları üçün əsas istinad mənbəyidir.¹

“Səlcuqnamə” əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

Birinci fəsil: Kitabın başlanğıcı

11. Onlar (Səlcuqoğulları) bu məktubun² etibar edilən Əbu İshaq Əl-Fuqqayin³ vasitəsilə göndərdilər. O zaman onların (Səlcuqoğullarının) vəziri Salar Bucqan idi. Bu məktubu göndərdik-

¹ Zahirəddin Nişaburi. Səlcuqnamə, s. 58

² Səlcuqlular 1037/38-ci il qələbəindən sonra Xəlifə Əmirəl-Möminin Qaim Bi-Omirillah

³ “Səlcuqnamə” əsərlərinin heç birində bu şəxsin kimliyi haqqında bilgilərə rast gəlmirik. Ehtimal etmək olar ki, bu hər iki tərəfin sayğı duyduğu bir şəxsiyyət idi. Yaxud elçi də ola bilərdi.

dən sonra vilayətləri böldülər və əsildələrin hər birini bir tərəfə başçı təyin etdilər. Böyük qardaş Çağrı bəy Mərvî darülmülk (paytaxt) etdi və Xorasanın böyük hissəsini özünə götürdü. Çağrı bəyin böyük oğlu Qavurd (götürülmüş) Təbəs və Kirman bölgəsini, Toğrul bəy İraqa gəlmiş, anasının qardaşı İbrahim Yinal, qardaşının oğlu Əmir Yaqudı və əmisinin oğlu Qutalmış onun xidmətində idi. Rey şəhərini xilas etdikdə onu darülmülk etdi. İbrahim Yinalı Həmədana, Əmir Yaqudini Əhər¹, Zəncan və Azərbaycan bölgəsinə, Qutalmışı isə Qorqan və Damğan vilayətlərinə göndərdi. Qardaşının oğlu Alp Arslan Məhəmməd bin Çağrı bəy onun xidmətində idi (s. 14-15)

17. Sultan² Azərbaycana köçərək Təbrizə gəldi və onun üçün xəlifənin bacısı Seyidə üçün elçi göndərdi. Xəlifə bununla razılaşmadı və çətinlik yaratdı. Amidülmülk³ xəlifənin naiblərinin əl-qolumu bağladı və maaşlarını kəsdi, ona görə də xəlifə icazə verməli oldu. Sonra Bağdad Qaziül-quzzar⁴ Seyidətin-nisa Fatiməyi-Zəhra Əleyhissəlamın⁵ mehrinə bənzər mehr idi. Onu dörd yüz dirhəm gümüş və bir dinar qızıl xütbə oxumaq üçün Təbrizə göndərdi. Seyidənin taxtı-rəvayını Təbrizə çatanda şəhəri bəzədilər, Bağdadın qaziül-quzzarı toy xütbəsi oxudu.

¹ İlk qaynaqlarda Cənubi Azərbaycanda yerləşən Əhər şəhəri "Əbhər" kimi verilmişdir.

² Səlcuqlu Sultanı Toğrul bəy (1037 – 1063) nəzərdə tutulur. (Nəcəf Ə. Səlcuqlu dövlətləri və ələbəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər). Bakı, 2010, s. 721)

³ Əbu Nasr Amidülmülk Mənsur bin Məhəmməd əl-Kunduri (ö. 1064) Sultan Toğrul və Sultan Alparslan zamanında Səlcuqlu dövlətində vəzirlik etmiş və Səlcuqlularla Ərəb Xilafəti arasındakı münasibətlərin dərinləşməsində rolu böyük olmuşdur. (TDV İslam Ansiklopedisi, c. 26, 2002, s. 554-555)

⁴ Səlcuqlular zamanında dövlətin ən böyük qazısı. Bütün qazılarının əmiri. Şeyxül-İslam və Əl-həna bərabər vəzifə. (Şəmsəddin Sami. Kamusu-ı Türki, s. 567)

⁵ Hz. Məhəmməd s-a v-s-in qızı. Hz. Əli a-s-in həyat yoldaşı

"Bu, insanların (hesab və əzab üçün) toplanacağı bir gündür." (s. 18-19)

18. Toğrul bəy dünyasını dəyişəndə Alp Arslan Məhəmməd Xorasanı idə. Onun kiçik qardaşı Süleymanı taxta oturdular. Alp Arslan h. 455-ci ilin zilhiccə ayında (m. noyabr/dəkabr 1063) (Rey)ə gəldi və hələ uşaq olan Süleymanı taxtdan saldı və taxta çıxdı. İraq və Xorasanın hökumətləri onun əlinə keçdi. (s. 20)

İkinci fəsil: Əs-Sultan Ədudüdd-övlə Əbu Şüca Alp Arslan Məhəmməd bin Çağrı bəy bin Mikayıl

3. Sultan Alp Arslan bütün dünya üzərinə (fəth etmək üçün) hərəkətə keçdi, Parsı¹ aldı, Şəbankarayə² hücum etdi, say-sız-hesabsız insanları öldürdü və Rum kralı Ermanus³ döyüş⁴ getdi. Ermanus otuz min əsgərlə Rum torpağından yola düşərək İslam ölkələrinə doğru irəlilədi. Alp Arslan Ermanusun ordusuna yetişib on iki minlik əsgərini dağıtdı, sonra onlar bu əyani oxudular: "Bir çox kiçik dəstələr var ki, Allahın izni ilə böyük bir dəstəyə qalib gəldilər".

4. Ermanus bir qul tərəfindən tutuldu. Şayiə var ki, Sultan Alp Arslan Rum torpağına döyüş gedərkən Bağdadda olan ordunun da ona qatılmasını xahiş etmiş və o zaman Sadüddövlə Gövhərayin⁵ onun xidmətində idi və onu əsgərlə təmin edirdi.

¹ Farsdilli qaynaqlarda adətən Fars vilayəti "Pars" kimi qeyd olunur. Mətn daha rahat anlaşılın deyə biz "Fars" variantından istifadə etmişik.

² Şəhər adı

³ Bizans kralı Roman IV Diogen (1068-1071) nəzərdə tutulur.

⁴ 1071-ci il Malazgird savaşını nəzərdə tutur.

⁵ Səlcuqlu amirlərindən birinin adı. Ahmed bin Mahmud. Səlcuqnəmə, s. 341

Onun xidmətində çox alçaq boylu bir yunan qul var idi. Ərz etməyə¹ gəlmişdi. Katiblər onun adını ərz siyahısına yazmaq istəmədilər. Saduddövlə dedi: "Adını yaz, bəlkə Rum padşahını özünə tutar". Bu qul rum padşahını yunan torpağında görmüşdü və təsadüfən məğlubiyət zamanı onu tanıyaraq yaxalayıb əsir kimi Sultanın hüzuruna gətirdi. (Rum krallığı) bir neçə gün əsirlikdə qaldı. Sonra onun hər iki qulağına sığa taxıb canını qurtardı və hər gün min dinar göndərməyi qərara aldı. (s. 32)

Altıncı fəsil: Sultan Müizzid-dünya vəd-din Əbülharis Səncər bin Məlikşah Burahan Əmirəl-möminin

3. Həmin dövrdən sonra Sultan (Səncər) ən böyük sultan oldu və onun xütbəsi Kaşqar sərhədlərindən Yəmənin uzaq şəhərlərinə, Məkkə, Taif, Oman, Məskən və Azərbaycandan Rum və Bolqarıstan sərhədlərinə qədər çatdı. Ölümündən sonra bir il onun udından xütbə oxudular. Kölgəsi xeyirli, Allahdan qorxan, mibərək görünüşlü sultan idi. Elm ocağına, fəzilət mənbəyinə, hünər və sənət yatağına çevrildi. Din alimlərinə böyük ehtiram göstərir, zahid və abdallarla oturur, əqidə sahibidir. (s. 56)

7. H. 548-ci ilin (m. 1153/1154) sonunda Oğuz hadisəsi baş verdi. Sultan Məsudun vəfatından bir il yarım keçmişdi. Oğuzlar türkmənlərin bir tayfası idi. Torpağı və otlaqları Bəlxin tabeliyində olan Huttalan şəhərində yerləşirdi. Sultanın mətbəxinə hər il verdikləri iyirmi dörd min qoyun vergisi var idi və bu vergini toplamaq hansaların vəzifəsi idi və ora bir adam göndərildi. Sultanın məmurlarını camaatı sıxışdırıb güc işlətdiyi kimi, hansaların göndərdiyi həmin adam da camaatı (daha çox vergi

¹ Yəni bələdçisi kralını yaxalamaq üçün edilən bir addım

² hansə - bələdçilə saraylarının mətbəxlərini ərzaqla təmin edən məmur

üçün) məcbur edir, qoyunların verilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı qiyməti aşağı salır, ağızına gələni (harada gəldi) danışırdı. Onların arasında (Oğuzların) varlı, nüfuzlu adamları və böyük əmirləri vardı. Onlar bu haqsızlığa dözə bilmədilər. Onlar bu şəxsi (zülüm edən) gizlicə öldürdülər. Vaxtında qayıtmayanda ona nə baş verdiyi anlaşıldı. Sultana deyər bilmədilər. Bəlx valisi olan Əmir İsfəhsalar Qomac paytaxt Mərvdə Sultanın hüzuruna gələndə qədər hansalar cəza çəkməyə davam edir və mətbəxin davamlılığını təmin etdirdilər (Əmir İsfəhsalar) Qomac Sultana dedi: "Oğuzlar itaətsizliyə qapılıb, qulunun vilyətinə yaxındırlar. Əgər saltənət sahibi quluna öz əzəmətinə baxsə etsə, mən onları cəzalandıracağam və hər il otuz min qoyun kimi mətbəx vergisini göndərəcəklər". Sultan onun xahişini qəbul etdi. Qomac əyalətə gedəndə onlara bir şəhənə¹ göndərərək vergi istədi. Şəhənəni qəbul etmədilər, hörmət etmədilər və "biz sultanın xüsusi adamlarıyıq, heç kimin təbəçiliyində deyilik" deyib şəhənəni təhqir edərək işdən çıxardılar. Qomac və oğlu Ələddin Məlik Əl-Məşruq nizami ordu ilə oğuzlara hücum etdi. Oğuzlar çıxıb döyüş meydanında tərəf tutdular. Qomac və oğlunun hər ikisi öldürüldü. (s. 60-61)

Doqquzuncu fəsil: Əs-Sultan Qiyasüddünya vəd-din Əbülqat Məsud bin Məhəmməd Qasım Əmirəl-möminin

2. (Sultanın) Qardaşı Sultan Toğrul² Həmədanda Ələüddövlənin sarayında vəfat edəndə o, Bağdadda idi. İraq əmiri "Nə gözəlayirsən? Qardaşın dünyadan gəldi, ağamızın üzəngisininin

¹ Və ya "şihna". İri şəhərlərin güvənliyini qoruyan məmurların başçısı. Əzəlliklə şəhərlərdə gecə vaxtı asayışı qoruyam polis məmuruna da deyilir. (Şəmsəddin Sami. Kamus-ı Türki, s. 1124)

² II Toğrul bin Məhəmməd (1132-1135) nəzərdə tutulur. (Nəcəf Ü. Səlcuqlular, s. 722)

gəlməsini gözləyirik" deyə elçi göndərdilər. Sultan Davud Təbrizdə, Atabəy Qarasunqur da onun yanında idi. Onun yanına bir elçi göndərdilər və sultanlıq üçün Həmədana çağırtdılar. Sultan Məsud dərhal ora doğru irəlilədi, Hilvandan keçərkən yollar qarla örtülüb idi, soyuqlar şiddətlənmişdi. Dəvələri yolu açmaq üçün qabağa göndərdilər, atlar da onların arxasınca getdilər və qısa zamanda Həmədana çatdılar. Əmirilər tələb olunduğu kimi onun (kimin) əlindən öpdülər, o da taxtda oturdu. Davudu vəliəhd elan etdi və qızı Gövhər Xatunu ona verdi.

3. Bundan sonra Xəlifə əl-Müstəşid Bi-İllah Bağdadı tərk edərək Kuhistana tərəf getdi, (o) İraq və Xorasanı tutmaq istəyirdi. Sultan Davud və Atabəy Qarasunqur ona qoşulmağa söz verdilər. Dinəvərdən keçib Pəncəngüştə çatanda Sultan Məsud ona yetişdi və üz-üzə gəldilər.¹ (Bu savaşda) Bağdad əmirləri hamısı məğlub oldular, Xəlifə hündür bir təpədə dayanmışdı. Sultan Əmir Hacıb Tatarı² göndərdi, o da yerdən öpdü və xəlifəyə gözətçi olduğunu göstərdi. Onun üçün çadır qurdular, ayləncələr təşkil etdilər, hörmətlə onu hərəmxançaya endirdilər, Sonra Sultan Azərbaycana üz tutdu. O, Marağaya çatanda bir dəstə fusiqlər və bir dəstə mayasız xəlifənin xeyməsinə daxil olub onu şahid etdilər.

4. Sultan Azərbaycandan Kuhistana, oradan da böyük qoşunla Bağdada gəldi, çünki Xəlifə əl-Müstəşidin oğlu Rəşid ordu toplayıb atasının intiqamını almaq istəyirdi. Həmin il İraq və Kuhistanda böyük qıtlıq oldu və ordu böyük çətinliklərlə Bağdada çatdı. (s.55-56)

¹ Savaş 1135-ci ildə baş vermişdir.

² İraq Səlcuqlu Sultanı Məsud bin Məhəmmədin (1135-1152) haciblərindən biri

6. Sultan Məsud Həmədandan Reyə getdi, Sultanı-əzəm Səncər Abbasa qəzəbləndi və Sultan Məsud onu tutub Rey şəhərini almasını əmr etdi. Sultan Məsud gələndə Abbas tayı-bərabəri olmayan hədiyyələr gətirdi və təqdirəlayiq xidmətlər gös-tərdi. Sultan Məsud onu incitməyi düzgün görmədi, çünki o, qazi olmuşdu. Sonra Həmədana, oradan da İsfahana gəldi. Xarəda əmir vəzifəsində Hacı Əbdürrəhman idi. Bütün əmirlər Bacə İzzülmülkə¹ qarşı onunla birləşərək Sultanı onu həbs edib hacibliyi (Əmir Hacıb) Tatarə təhvil verməyə təhrik etdilər. (İzzülmülk) Həmədana çatanda vəfat etdi. Yayın sonunda Hacıb Əbdürrəhman Sultanı qonaq etdi; zəhməti, ianələri və hədiyyələri nəzərə alsaq, bu, heç bir dövrdə görünməmiş bir hadisə idi.

Bu zaman Bozabanın² iki məliyi Məlikşahın İsfahana gətirdiyi xəbərini yayıldı. Sultanın xidmətində əsgər yox idi. Bir nəfəri göndərüb nöqərlərinin ən itaətkarı Atabəy İldənizi çağırtdı. "Bacara büldikcə mənə çat" deyə onu əmr etdi. Sultan Bağdad istiqamətində irəlilədi, lakin Bozaba Həmədana çatana qədər o çox az yol getmişdi. Atabəy İldəniz Sultanla birlikdə tam ordu, əmirilər və qulamları ilə Kirmanşaha gəldi. Hilvana çatanda o qədər qar yağmışdı ki, heç kəs şiddətli soyuqda belə qar görməmişdi. Sultan qışın dörd ayını Bağdadda keçirdi. Bundan sonra Dərbəndi-Qarabəli yolu ilə Azərbaycana getdi. Məlik Arslan və Məlikşah bin Səlcuqu Tikrit qalasına, Bağdad şahməsi və qalanın müqəddəs valisi Əmir Məsudun yanına göndərdi.

¹ İraq Səlcuqlularının vəziri Əbülizzə Tahir bin Məhəmməd İzzülmülk əl-Borucərdi nəzərdə tutulur. (er-Ravəndi. Rəhat-Üs-Sudür, s. 215)

² Fars hakimi Məngüberzin əmirlərindən birini ad

7. Sultan Marağaya çatdı və bütün Azərbaycan əmirləri Çavlı¹ ilə onun qabağına gəldilər. Onlar bir neçə gün məskən saldılar və oradan da Sultanın xidmətində Miyanəyə gəldilər. O dövrdə Sultan Bəy Arslan bin Pələngərinin² mövqeyini yüksəltmişdi və bu, Sultanın əmlərinə zidd idi. Onun üzərinə hücum çəkərək Çavlıni qıcıqlandırmaq üçün ona şikayət edərək onu tutmağa çalışıblar. Sultan bundan xəbər tutdu və Çavlıya dedi: "Mən səni düşmənlərimi qovmaq üçün çağırıdım. Sən mənim həsəkim³ və məni yüksəldənlərə hücum edirsən?" Birini göndərdi. Çavlı ondan əfv dilədi və bu hücumdan geri çəkildi. (s. 77-79)

12. Sultan kiçik bir qoşunla Bağdaddan Həmədana gəlmişdi. Xəşbəy Pələngəriyə, "Gəncə və Arran ordusu ilə tez gəl" deyərək, Şəmsəddin Atabəy İldənz və Əmir Şirin qardaşı Atabəy Arslan-Abaya⁴ Azərbaycan ordusunu toplayıb gəlməsi üçün bir-birinin ardınca təcili Sultanın yardımına çatsınlar deyərək elçilər göndərdi. Təsədiqən Bozaba İsfahana aradabir dayanaraq gəlirdi. O, Kuraba (?) çatanda Arran və Azərbaycan qoşunları eyni gündə (həmin yerə) gəlmişdilər. Sultan onlara Biyar kəndinin meydanına enməyi əmr etdi. İkinci gün Sultan bütün qoşunu ilə Mərgəzarı-Qaratəkinə⁵ doğru yola düşdü. Çəmənlin ortasına çatanda Bozaba Kəhran kəndində onlara rast gəldi və dərhal döyüşə başladılar. Bu, çox çətin müharibə idi və tərəflər (qalib

gəlmək üçün) çox səy göstərdilər. Sultanın sol cinahını zəiflətdilər. Nəhayət, döyüşün ortasında Bozabanı piyada olaraq tapdılar. Əmir Həsən Candarın xidmətində olan Rüstəm adlı zənci qul onu tanıdı və bu qul da (zamanında) Bozaba xidmət etmişdi. Bozaba (həmin qula) dedi ki, Fars vilayətinin yarısını sənə verim, mənə at ver. Zənci gəlib Həsən Candara xəbər verdi. Onu əsir kimi Sultanın hüzuruna gətirildilər. Sultan öz qılıncını Xəşbəyə (Pələngəri) verdi ki, onu yarından kəssin. O, (Bozabanın kəsilməsi) başını Əmirülmöminin əl-Müqtədinin sarayının qarısına asmaq üçün Bağdada göndərdi. Hər iki padşah dönüb Farsa getdilər. Sultan Həmədan yaxınlığındakı Köşki-Kohənə gəldi. Bu müharibə h. 541-ci (m. 1146/1147) ildə baş vermişdir. (s. 82-83)

13. Sultan həmin qış Savəyə, oradan da Azərbaycana, yayın axırlarında Həmədana gəldi. H. 543-cü ilin payızının sonunda, şəban ayında (m. dekabr/yanvar 1148/1149) Bağdada getməyə qərar verdi. Atabəy Xəşbəy və bütün əmirlər onun yanında idilər. Əsədabada çatanda xəbər gəldi ki, Sultanı-əzəmin bayraqları Reyə çatmışdır. Atabəy Xəşbəy Sultanı Bağdada getməyə və əmisini görməməyə təşviq edirdi. Sultanı-əzəm Səncərdən qorxduğu üçün İraqa basqına gəlmişdi, Sultan Məsuda danladığı və İraq vilayətini Atabəy Xəşbəy verdiyi üçün əmisinə qarşı çıxaraq üsyan etdiyi deyilirdi. Sultan Məsud bir neçə Həbəş əmiri ilə əmisinin yanına getdi və qərara alındı ki, Atabəy Xəşbəy və digər əmirlər, ordu və təchizat Sultan qayıdana qədər Əsədabadda qalsın. Bu qərara uyğun hərəkət etdilər. Atabəy Xəşbəy çoxlu hədiyyələr göndərdi və Sultanı-əzəm ondan razı qaldı.

¹ Çavlı Candar – Azərbaycan əmirlərinin başçısı

² İraq hakimi, Sultanın yaxın əmiri

³ Türk saray və əsgəri təşkilatlarında bəzi vəzifəliyə üçün istifadə olunan ünvan, titullar

⁴ Marağa hakimi Nüsrəddin Arslan-Abay ibn Ağsunqur Əhməd (1133/34-1174) nəzərdə tutulur. Ağsunqurlular sülaləsinin hakimidir. (Nəcəf Ə. Səlcuqlu, s. 723)

⁵ Səncə yaxınlığında məntəqə adı

Sultan Məsud on səkkiz gün Reydə əmisinin yanında olmuş, yaxşı rəftar və lütf görmüşdür. Xorasan əmirləri ona güvəndilər və hamı onun xələtini geydi¹ (s. 83)

14. (Sultan) h. 544-cü ilin səfər ayında (m. iyun/iyul 1149) Bağdaddan Həmədana gəldi və həmin ilin rəcəb ayında (m. noyabr/dekabr 1149) Savəyə, şəvval ayının sonunda (m. fevral/mart 1150) Azərbaycana getdi. Təbrizə bir mənzil uzaqlıqda Dul məhəlləsində qaldı. Məlik Məhəmməd bin Mahmud Urmiyədə, Sultan Məsudun qızı Gövhər Xatun isə onun nikahında idi. Onlar bir-biri ilə yola getmirdilər. Sultan Gövhər Xatunu gətirmək üçün Camedar Rəşid² və Müvəffəq Girdəbazı³ göndərdi. Daha sonra Məlik Məhəmməd Sultandan əvvəl Həmədana gəldi. Sultan h. 545-ci ilin yayında səfər ayında (m. 1150-ci ilin may/iyun) Həmədana, h. 545-ci ilin qışında, rəcəb ayında (m. oktyabr/noyabr 1150) isə Savəyə getdi. Şəvval ayının sonunda (m. yanvar/fevral 1151) bir daha Azərbaycana gedərək Marağaya endi, iki gündə həmin yeri mühasirəyə aldı və şəhər divarlarını uçurdu. (s. 84)

On birinci fəsil: Əs-Sultan Qiyasü-dünya vəd-din Əbu Şüca Məhəmməd bin Mahmud Qasım Əmirəl-möminin

3. Bu zaman Sultan Məsud vəfat etmiş, Məlikşah taxt-taca oturmuş, Xasbəyi-Pişkar Süleymanşah qardaşı tərəfindən Fərzin qalasında yeddi il həbs edilmiş və qala sərkərdəsi Əminüddin Muhtasın tədbiri ilə azadlığa çıxdı. O, Azərbaycana gedərək Atabəy İldəniç, Atabəy Aslan-Aba, Fəxrəddin Zəngi, Yarənquş

¹ Təbə olduğu bir daha təsdiqləndilər

² İsfahan valisi

³ Səlcuqlu sarayında ən güvənli əmir idi. Müvəffəq Girdəbazın adı bəzən Gürdəbaz kimi də qeydə alınmışdır.

Bazdarın oğlu Müzəffərəddin Alp Ərqu və arvadının qardaşı Xarəzmiş Yusif kimi ətrafdakı əmirləri əsir götürdü. Sultan Məhəmməd Xasbəyi öldürəndə Süleymanşah böyük qoşunla Həmədana doğru yol aldı. Xasbəyin əsgərləri pəran-pəran düşdüyi üçün Sultan Məhəmmədin də yanında kiçik bir ordu var idi. Onlar itxilafa düşmüşdülər və bu adət halını almışdı. Sultan Məhəmməd onları sakitləşdirmək üçün çuvalarla paltar və torbalarla qızıl paylayırdı. Onlar götürüb qaçırtdılar, ona görə də Xasbəyin xəzinələrinin çoxu yoxa çıxdı. Düşmənin yaxınlaşanda ordu tükənmişdi. Sultan Həsən Cədar, Rəşid Cədar, Müvəffəq Girdəbazı, Yemimüddin Əmiri-Bar, Kaymazoğulları və onunla birlikdə Xuzistandan gəlmiş başqaları ilə Həmədandan İsfahana getdi. Üç gündən sonra Süleyman (şah) dağ və düzənliyi örtən bir qoşunla gəldi və Həmədanda uzunluğu və eni iki fərsəx olan bir çəmənlikdə düşərgə qurdular. (Onun) əzəmət və heybətini tamam idi. Evi Həmədandan olanlar (hadisələrdən bezib) ordundan qaçırtdı. Ona görə də Sultan Məhəmmədin nizami və nizamsız ordusu xeyli azaldı. (Onlar) qərara aldılar ki, əgər Sultan Süleyman İsfahana yürütsə, Xuzistana gedəcəklər, çünki heç bir şəraitdə müqavimət göstərə bilməyəcəkdilər. (s.91-92)

6. Süleyman (şah) Həmədandan qaçıb Mazandarana, oradan da Xorasana getdi. H. 550-ci (m. 1155/1156) ildə səhra yoldundan beş yüz atlı ilə İsfahana gəldi. Rəşid Cədar İsfahan valisi idi. Süleyman şah onun yanına elçi göndərdi və onu şəhərə uparmaq üçün söz verdi. O getmək istəmədi və dedi: "Mən bu əmanəti qardaşımdan almışam. Əmanətə xəyanət etmək mənim işim deyil. Get ona cavabını ver, İsfahan və onun bütün vilayətləri sənə olsun." Bu qapıdan ümidini kəsincə o, Bağdadla

gedib xəlifənin himayəsinə sığındı, (ona görə də) ona "əl-Məlik əl-Mustəcirə" - "sığıntı hakimi" deyirlər. Bir müddətdən sonra Xəlifə Muktəfi ona toparladı, hər cür təchizatla təmin edib taxt-taca namizəd etdi. (Süleyman şah) Bağdaddan Azərbaycana gəldi, Atabəy İldənizin çadırına gəldi, (Sultan) Məhəmməd¹ qardaşı Məlikşah onun yanında idi. Ağsınquri-Piruz Kuhi² yanlarında olan İnanclar³ qorxdı. Atabəy İldəniz ona kömək etməli oldu. Bir ordu topladılar. Bu xəbər Sultan Məhəmmədə çatdı. Həmədandan böyük bir qoşunla onlara tərəf irəlilədi. İnanç (Sultanın) xidmətində idi. Araz çayının sahilində döyüşürdülər. Sultandan öncə İnanç keçdi, sonra Sultan. Süleymanşahın ordusu məğlub oldu və dağıldı. Süleymanşah Mosula qaçdı. Atabəy İldəniz etdiyinə görə üzr istədi, Sultan onun üzrünü qəbul edib onun könlünü aldı, (Atabəy İldəniz) oğlu Pəhləvanı Sultanla birlikdə İraqa göndərdi.

7. Sultan (Məhəmməd) Azərbaycan torpaqlarından əmin olduğdan sonra h. 550-ci ilin (m. 1155/1156) sonunda Bağdada gəldi. Müvəffəq Girdəbə Zeynəddin Əli Kuçeki Mosuldan kömək üçün gətirməyə razı olduğu üçün bir ay Quzayə Köşkündə qaldı. Sonra But və Razan nahiyələrinə gəlib xüsusi yer taparaq Dəclə çayını keçdi. Zeynəddin Əli böyük və nizami ordu ilə gəldi. (s. 94-96)

¹ İraq Səlcuqları hökmdarı Sultanı Məhəmməd (1153-1159) nəzərdə tutulur. (Nəcef Ə. Səlcuqlu, s. 722)

² Ravəndi (er-Rävəndi, s. 255) onun sadəcə adını çəkir və kim olduğunu bildirmir. İbn Bibi isə ondan Şərqi və ya Xorasan Səlcuqlularının hökmdarı Sultan Səncər zamanında (1096-1157) onu xidmət edən aşağı rütbəli sadiq bir məmur kimi xatırlayır. (İbn Bibi, s. 656)

³ Əmir Hüsəməddin İnanç nəzərdə tutulur. Rəşidəddin onun Rey valisi olduğunu yazır. (Rəşidəddin Fəzlullāh Cəmi'ül-təvārih, s. 150)

On üçüncü fəsil: Əs-Sultan Rüknu'd-dünya və-din Arslan bin Toğrul bin Məhəmməd Məlikşah Qasım Əmirəl-möminin

2. Atası Sultan Toğrul bin Məhəmməd¹ vəfat edəndə o, bir yaşdan kiçik idi, əmisi Məlikşah bin Səlcuq bin Məhəmməd də eyni yaşda idi. Sultan Məsud bin Məhəmməd² onları böyütdü, məktəbə göndərdi və hər şeyi onlara öyrətdi. H. 540-cı ildə (m. 1145/1146) Bozabarı sultanlığın mərkəzi olan Həmədandar³ qovmaq üçün Bağdaddan qoşun toplayıb Qarabeli keçdi ilə Azərbaycana yola düşərək onları Tikrit⁴ qalasına göndərdi. O, bunu Bağdad valisi və Tikrit qalasının komandanı Əmir Hacı Məsud Bilalə həvalə etdi. Bir neçə il Tikritdə qaldılar. Zaman dəyişdi və vəziyyət dəyişdi və Sultan Məsud dünyadan köçdü. Ondan sonra Məlikşah bin Mahmud dörd ay taxtda oturdu. O dövrdə Sultan Məsudun varisi və kürəkəni Səədət Sultan Məhəmməd bin Mahmud İraq hakimi Xasbəy Pələngərinin xahişi ilə Xuzistandan gəlib Məlikşahı zindana saldı və h. 547-ci il şəvval ayının sonunda (m. dekabr/yanvar 1152/1153) hakimiyyətə keçdi. H. 548-ci (m. 1153/1154) ildə Bağdaddan qaçaraq, vilayət idarə mərkəzinə öz nəvəsinə həvalə edən əmir Hacı Məsud Bilal xəlifənin ordusu ilə bağlı aldığı xəbərə uyğun olaraq Dizi Məlikliyi və Bəndenican əyalətinin sahibi Hüsəməddin Alpquş əs-Silahi ilə birlikdə Bağdada xilas etmək və Əmirəl-mömininin

¹ İraq Səlcuqlularının Sultanı. Hakimiyyət illəri: 1132-1135 (Nəcef Ə. Səlcuqlu, s. 722)

² İraq Səlcuqlularının Sultanı. Hakimiyyət illəri: 1135-1152 (Nəcef Ə. Səlcuqlu, s. 722)

³ Zahirəddin Nişapuri də Sultanlığın mərkəzinin Həmədan olduğunu vurğulayır. Bu olanda onun İraq Səlcuqluları adlandırılması elmi baxımdan doğru deyildir. Burarı da Həmədan Səlcuqluları, ya da Azərbaycan Səlcuqluları adlandırmaq məqsəddə uyğundur.

⁴ İraqda qala və şəhər

ordusunu qovmaq üçün Sultandan icazə istədi. O dedi: "Ağamının çətirindən başqa heç nə bizə dərman ola bilməz. Əmirəl-möminin özü müharibəyə getsə, əmirələr ona qarşı dura bilməzlər. Tikritdə iki şahdan birinin xəlifənin çadırının qarşısında dayanmasına icazə vermək lazımdır". Sultan icazə verdi, lakin Məsud Bilal öldükdən sonra peşman oldu və məliyin həbsi üçün məktub yazdı. Daha sonra Alpqus ilə birlikdə Bağdadı xilas etməyə çalışdı. "Allah istəmədiyini rədd edər". Tale bunu etdi. Arslan şahı taxtdan çıxardılar. Əmirəl-möminin əl-Müktəfi onlarla vuruşdu. Əvvəlcə əmirəl-möminin ordusu məğlub oldu. Onlar qarətə məşğul oldular. Xəlifənin qoşunu qayıdıb Alpqus və Əmir Məsud ordusunu məğlub etdi. (Onlar) Mahki vilayətinin qalasına sığındılar. Alpqus (Diz-i məliyini) yanında saxladı. Alpqus dünyasını dəyişdi. Sonra Sunquru-Həmədani¹ padşahla birlikdə Atabəy İldəninizin (yanına) gəldi, çünki padşahın anası² onun nikahında idi və (Sunqur) bu xidməti ona yaxınlaşmaq üçün bir fürsət olaraq gördü. Bu, Allah üçün yaxınlıq, qazanc və qənimət üçün böyük bir fürsət idi. Məhəmməd bin Mahmud dünyadan gedəndə qədər Məlik Arslan³ və atası kimi gördüyü Atabəy İldəni və anası ilə yaşadı, (o) sakitlik və bolluq içərisində yaşadı. (s. 104-106)

3. Deyilənə görə, h. 554-cü ilin (m. 1159/1160) sonunda Sultan Süleyman öz taxtını⁴ oğurlatmışdı. Sultanın əmrləri dərğahda hazır vəziyyətdə dayanmışdılar. (Əmirələr) Şərəfəddin

¹ Bu şəxs Həmədan valisi Sunqur əl-Himər Təkindir. (er-Rüvəndi. Rəhat-Üs-Sudür, s. 272)

² Möminə Xatunu nəzərdə tutur

³ Atabəy Qızıl Arslan nəzərdə tutulur

⁴ Həmədiyyəti əldən verdi

Girdəbazı, İzzəddin Satmaz, Atabəy Ayaz və Nəsrəddin Aqış sultanlığa və dünya hökranlığına layiq gözəl sözlər söylədilər. Məlikşah bin Məhəmməd Xuzistanda, əmisi Süleyman bin Məhəmməd Mosulda, Əmir Hüsəməddin İnanc isə Reydə idi və onlar tərəddüd edirdilər. "Onun¹ fikrini öyrənmədən hər hansı bir təyinat olmaz" dedilər və qışın ortasında onu Həmədana çağırtdılar. Onlar Sultan Süleymanın (hökmdar olması üçün) qoraxdılar. Bu qorax Atabəyi-Əzəm İldəni² olmadan alındı. Sultanlığın və mülkün qurulmasında ən böyük dəstək o (İldəni) idi. Süleymanşahın xütbəsindən sonra Məlik Arslanın vərsəliyinin Atabəy tərəfindən onun rəyinə uyğun olaraq təyin edilməsi qərara alındı. Yeddi ay ərzində yeddi mələk ona edib-etməməli olduqları şeyləri təlqin etdi və Arslanın dünyanı bəzəyən bayraqları Həmədan sultanlığı mərkəzində dalğalandı. Cahan sultan dövlətinin uğuru, qılıncının höknüvü və Atabəyi Əzəmin doğru qərarı ilə yeni bir işıq və parlaqlıq qazandı. Əyalət əmirələri sədaqət və bəndəlik kitabəsinə boyun əydilər, xalq ədalət və lütf kölgəsi altında rahatlıq tapdılar, sultanlığı taxtı Arslanla bəzəndi. Xacə Şihabəddin Sika vəzir vəzifəsinə təyin edildi. Xatunu-Kirmaninin ali məqamı Sultanın evliliyi ilə taclandı. Ölkənin işləri hər sahədə nizam-intizam tapdı. (s.106-107)

4. Sultan və Atabəy h. 555-ci ilin sonu (m. 1160) və h. 556-cı ilin (m. 1160/1161) əvvəlində qış mövsümündə Savadəndə İsfahana getdilər; Əmir İzzəddin Satmaz (orada) vali idi. Hüsəməddin İnanc Məlik Məhəmmədi qəbul etmişdi. Bu vaxt İzzəddin Satmazda xəstəlik yaranır və Hüsəməddin İnanc ilə bir olurlar.

¹ Əmir Hüsəməddin İnanc nəzərdə tutulur

² Atabəy Şəmsəddin İldəninizin laqəblərindən biri

Onlar Fars vilayətindən Məlik Məhəmmədi çağırmaq üçün adam göndərdilər. (Əmir) İzzəddin Salmaz üsyan etdi. (Bu zaman) Atabəyi-Əzəm Həmədanda idi; Sultan, Şərəfəddin Girdəbəzi və Əmir Nəsrəddin Aqıs da Həmədandan gəlmişdilər. Məlik Məhəmməd Farsdan İsfahana gəldi və İncə və Salmaz onunla birlikdə Həmədana doğru Qaplə yolu ilə getdilər. Sultan, Atabəy və əmirlər onların qabağına gəldilər. Qaplə yaxınlığındakı Pərzin qalasında qarşılaşdılar və çox çətin döyüş oldu. Sonda Məlik Məhəmməd məğlub oldu və Xuzistana qaçdı. İzzəddin Quma və İncə isə Reyə getdi. Sultan və Atabəy İncənin ardınca sonra Reyə getdi, (İncə) oradan Qorqana keçdi. (s. 107-108)

5. Atabəy Əzəmin dövlət işlərini təşkil etmək məqsədi ilə xeyli müddət Arran və Azərbaycanda olmadığı bir dövrdə Abxaz Məliyi¹ qonşuluqda yerləşən İslam torpaqlarını ələ keçirmək üçün yola çıxdı, həvəsləndirmə təbili çaldı. İslam ordusu Atabəyin diktəsi ilə Sultan bayrağının kölgəsi altında kəfirlər yurduna yürüş etdi. Cihad niyyəti və şahadəti dərəcəsinə çatmaq fikri ilə kəmərlərini möhkəm bağlamışdılar. Onlara yaxınlaşanda (abxazlar) qəflətən (Şəmsəddin İldəninin) ordugahına saldırdılar. Əgər Atabəy Əzəm ehtiyatlı və uzaqqörən olmasaydı və İslam ordusunun hücumunun qarşısını almasaydı², onlardan bir nəfər də olsun can sağ qalmazdı. Abxaz Məliyi əsir düşməzdi. Bu arada onlar (Atabəyin ordusu) ağ bayraqlarını, qızıl xaçlarını, gülmüş küplərini, xəzinənin və şərabxananının bir çox məmulat və ərzaqlarını qarət edib gətirdilər. O, (Abxaz Məliyi) çəkməsiz bir ruh kimi atına minib qaçdı. (s. 108)

¹ Gürcüstandakı Kartli-Kaxetaya çarlığı və onun hakimi III Georgi (ö. 1184) nəzərdə tutulur

² Çarlığa çəkilmə həmləsi tətbiq etməsəydi

9. H. 561-ci ilin rəcəb ayının yeddisi (m. 1166-cı il 9 may) çərşənbə axşamı Sultanın anası və əmir Sipahsalar Mütəffəhəddin Qızıl Arslan¹ Naxçıvana getmək üçün düşərgədən çıxıb Tehrannın yuxarısına gəldilər. H. 561-ci ilin rəcəb ayının on beşi çərşənbə axşamı (m. 17 may 1166) dövlətin əmirləri Firuzqah tərəfə getdilər, Sultan əvvəllər də qaldığı Dulaabda idi. İncə qorxdu və ümitsiz oldu, yardım istəmək üçün Xarəzmşahın yanına getdi. Sultan Həmədana, Atabəy isə Azərbaycana getdi. Rey vilayətinin idarəsini Əmər Əlibarə verdilər.² Bu şəxs Təbərək³ qalasının tikdirərək oraya çoxlu məmulat və taxıl qoymuş, İncənin hücum edib-ətməməsindən əmin olmadığı üçün qalanı xeyli möhkəmləndirmişdi. (İncə) h. 562-ci ildə (m. 1166/1167) Sultan Zəncan yaxınlığındakı Merqzari-Şərviyəzə gəldi. İncə (bir daha) Xarəzmşahın yanına gedib kömək istədi. O, Reydən böyük bir ordu ilə gələrək İraqa doğru yol aldı, bir neçə gün Təbərək qalasını mühasirəyə alsada ora fəth etmək ümidi qalmamışdı. Əmər Əlibarə o (İncə) gəlməmişdən öncə Azərbaycan Atabəyinə yardım göndərməsi ona məktub yazmış və onu gəlməyə təşviq etmiş, onu tələsməyə sövq etmişdi. İncə Təbərək qalasını mühasirəyə almaqdan vaz keçərək Əhər və Zəncana getdi, çünki Xarəzm ordusu onun yanında idi və dayanmadan soyğunçuluq edərək geri qayıtmaq istəyirdi. İncə Reydən Zəncana doğru irəliləyərkən Sultan da Şərviyəzədən Zəncana doğru hərəkət etdi və (bu zaman) Atabəy də yaxınlaşdı. Sultan Zəncandan bir az məsafə qət edib Atabəylə görüşdü. İncə Atabəyin gəldiyi

¹ Müminə Xatun və Atabəy Qızıl Arslan

² Əmir Hüsəməddin İncə Sultana qarşı çıxınca onu Rey valiliyindən azad edib yerinə Əmər Əlibarə təyin etdilər.

³ İraqda şahər

xəbərini alanda Əhər çatsa da oradan qayıtmaq qərarını aldı. Xarəzm ordusu Əhər və Qəzvin əyalətlərində çoxlu qanunsuzluqlar törətmişdi; (Xarəzmşahlər) müsəlman övladlarını qarət edib qul kimi götürdülər. Onlar (həmçinin) Qəzvin yaxınlığından iki minə yaxın damazlıq dəvə sürərək Xorasanə və Xarəzmə qayıtdılar. Sultan, Atabəy və onların ardınca da əmirlər Reyə gəldilər. İnanç sülh üçün heç bir işi ucu qoymamışdı və (buna görə də) Qorqan tərəflərinə getdi. Sultan həmin qış Reydə qaldı və h. 563-cü ilin yazında (m. 1167/1168) Məşhəd yaxınlığındakı Nəl-Bəndən (kəndinə) gəldi. Atabəy Azərbaycana qayıtdı. Bu ilin qışında Sultan isə Savəyə qayıtdı. (s. 113-114)

10. Sultan h. 563-cü ilin yayında (m. 1167/1168) Həmədan ətrafına, qışda isə Savəyə gəldi. (Üsyana cəhd edən) Əmir Əlibarın əsir düşməsi xəbəri İnanca çatdıqda o, Rey şəhərinə hücum etmək istəyirdi və (bu məqsədlə) Mazandaran şahından kömək istədi, (o da) qoşun ilə onun köməyinə gəldi. Əmir Hacıb-i Kəbir Nüsrəddin Pəhləvan¹, Cəmaləddin Əmər² və xidmətində olan əmirləri ilə birlikdə Reyə çatdılar və İnanca qarşılaşdılar. Başlanğıcda İnançın ordusunu yenilməsi Sultanın ordusu bir az rahatladı, bu da orduda nizamsızlığa səbəb oldu. Əmirlər geri qayıtdılar və Sultan Savədən Həmədan tərəfinə gəldi. Çalidavud-abadda çox adam soyuqdan həlak oldu. Sultandan sonra Əmir Hacıb-i Kəbir və digər əmirlər də Həmədana gəldilər. İnanç Reydən Savəyə gəlib Mezdekana çətana qədər vilayətləri dağıtsa da, Həmədana hücum etməyə cürət etmədi. O, Reyə döndü. (s. 113-114)

¹ Atabəy Məhəmməd Cəhan Pəhləvan nəzərdə tutulur.

² Ola bəsin ki, böyük əmirlərdən Xacə Cəmaləddin bin Qivaməddin nəzərdə tutulub. Bundan başqa ilkin qaynaqlarda alternativ bilgi tapa bilmədik.

11. H. 563-cü ilin sonu - 564-cü ilin əvvəlində (m. 1167/1168 - 1168/1169) Atabəy Əzəm bu hadisədən xəbər tutaraq İraqa hərəkət etdi, yaz mövsümündə böyük bir qoşunla Rey şəhərinə gəldi. Sultan Harrekana gəldi, İnanç şəhərin qala divarlarını möhkəmləndirir, (burada) mancınıq və arrad¹ quraşdırırdı. Atabəylər bütün vilayəti xərəcə bağladı. İnançın işi çətinləşdi və şəhəri qoruyub bilməyəcəyini anladı. Araya elçilər qoşub İldəniz ilə görüşmək istədi, and içdikdən sonra Sultanın hücumuna gəlmək istədi. Ertəsi gün görüşlərin vaxtı razılaşdırıldı. Şəhər onlar İnançı öz çadırında şəhər darvazasını əhatə edən qala divarları arxasında öldürülmüş halda tapdılar. O gecə keşik çəkən bir neçə xidmətçi də qaçıb getmişdi. Şəhər və əyalət təslim alındı. Sultan Harrekandan Reyə gəldi. Qalanı dağıtdılar və Rey Hacıb-i Kəbir Nüsrəddinə verdi. İşlər yoluna düşdü. Əmər Əlibar Atabəy Əzəmin mühafizəçilərinin əlində üç həbsdə qaldı və sonra öldü. (s. 115-116)

13. H. 569-cu ilin sonunda (m. 1173/1174) qışın ortasında Abxaz Məliyi nalayiq hərəkət etdiyi üçün Sultanın anası Sultanı çağırmaq üçün Azərbaycandan Həmədana gəldi. Havalər yaxşılaşınca Sultan Azərbaycana yola düşdü və heç yerdə çox qalmadı. Onlar Qurban bayramını Naxçıvanda keçirdilər. Atabəy, Əmir Hacıb-i Kəbir və Müzəffərəddin də orada idilər və ertəsi gün Sultanın bütün ordusu ilə Abxaza getməsi üçün hazırlıq görürdülər. Onun vilayəti üç mənzillik məsafədə yerləşirdi. Sultan (anidan) xəstələndi. İki-üç gün gözləndilər, lakin xəstəlik getmədi. Sultan üçün Kiliyə qalasının yanında yer düzəldib onu anası

¹ Çarx üzərində dayanan, hərəkətli kiçik mancınıq. (Şemsəddin Sami. Kamus-ı Türki. s. 66)

ilə birlikdə göndərdilər. Sultanın xəstəliyi uzun sürdü və Kiliyə qalasından¹ Divinə gəldi. Qırx gündən sonra Araz çayının sahilinə gəldi. Ordu taun xəstəliyinə tutuldu, yüz nəfərdən biri belə sağ qalmadı; insanların çoxu bu vəbada öldü. Sultan xəstə halda Araz çayının sahilindən Naxçıvana gəldi. Qalan xəstələr isə Naxçıvana gedərkən yolda həlak olublar. Atabəy Əzəm misilsiz bir ordu ilə Abxaz Məliyinin üzərinə çıxdı. Abxazlar dağlara və meşələrə sığınmışdılar və müqavimət göstərəcək gücləri yox idi. O sıldırım dağlıq ərazidə İslam ordusu üçün heç bir keçid yox idi. Nəhayət, (İslam ordusu) Abxazların tikiirdiyi möhtəşəm şəhər olan Ağşəhəri talayıb yandıraraq Naxçıvana gəldilər. Sultan əlli gün Naxçıvanda qaldı. Bundan sonra Sultan Həmədan tərəfinə keçməyi əmr etdi. Təbrizə çatanda Naxçıvandan anasının ölüm xəbəri gəldi. Həmədana çatana qədər Sultana xəbər vermədilər. (Xəbəri eşidincə) Sultan böyük yasa boğuldu. Sanki o dövlətin nizamı, o ölkənin nizamı o xoşbəxt qadının suyasındadır. Ondən sonra bir ay sonra Naxçıvandan mihrək Atabəy (İldənizin) vəfat xəbəri gəldi. Onların cənazələrini Həmədana, tikiirdikləri mədrəsələrə upardılar. (s. 117-118)

¹ Qərbi Azərbaycanda Dvin və ya Devin şəhərinin şimalında yerləşən və ona yaxın bir qala. Adı sadəcə olaraq Nişapuridə və Ravəndidə keçir. Çağdaş dönm üçün buranın konkret hara olmasını müəyyən etmək mümkün deyil. Ehtimal ki, qala kiçik olduğu üçün dağılmışdır və bu səbəbdən də ilkin qaynaqlarda bilgilərə rast gəlinmir.

6.

ƏBU HƏMİD MƏHƏMMƏD BİN İBRAHİMİN "ZEYLİ-SƏLCUQNAMƏYİ-ZAHİRƏDDİN NİŞAPURİ" ƏSƏRİ

Əbu Həmid Məhəmməd bin İbrahim Xacə İmam Zahirəddin Nişapurinin "Səlcuqnamə" əsərinə qısa bir "Zeyl" ("Əlavə") yazmışdır. "Zeyli-Səlcuqnaməyi-Nişapuri" adlı bu parçada Sultan III Toğrulun hakimiyyətinin ilk illərindən onun ölümünə (h. 590 / m. 1194) qədərki bir dövrü əhatə edir. Bu əlavə mətni Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani, Abdullah əl-Kaşani, Hafizi Əbru kimi tarixçilərin əsrlərində günümüzdə gəlib çatmışdır.¹ Çox güman ki, Mirzə İsmayıl xan Əfşar da təshih elədiyi nəşrə daxil etdiyi bu parçanı da adını çəkdiyimiz əsərlərin müvafiq bölümlərindən götürmüşdür. Çox təəssüf ki, "Zeyli-Səlcuqnaməyi-Nişapuri" əsərinin günümüzdə qədər dəqiq bir əlyazma nüsxəsi gəlib çatmamışdır. Lakin, Mirzə İsmayıl xan Əfşar Zahirəddin Nişapurinin "Səlcuqnamə" əsərini hazırlayarkən Sultan III Toğrulun hakimiyyəti dövrünü "Zeyli-Səlcuqnaməyi-Zahirəddin Nişapuri" başlığı ilə eyni kitaba daxil etmişdir. Bu parça analoji mətnlərdə bir neçə özəlliklərinə görə fərqlənir.² Bu səbəbdən də bu parçanın tərcüməsinin tamamını mövcud araşdırmağa daxil etmək istədik. Çevirinin səhihə istinadı da məhz bu nəşrə əsasən verilmişdir.

Zahirəddin Nişapuri Səlcuq nəslinin hakimiyyəti o yerə qədər zikr etmişdir ki, bu zaman cahanda əmin-amanlıq, nizam-

¹ Zahirüddin-I Nisābūrī. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 44, Ankara, 2012. s. 103

² سەلجوقنامە تەلەف خواجه امام ظهیر الدین نیشاپوری، زیل سلجوقنامە ظهیر الدین نیشاپوری، تەلەف ابو حامد محمد بن ابراهیم. تهران: چاهتە خوار تهرآن، ۱۳۳۲

intizam olmuşdur. Onun əsərinin davamını Əbu Hamid Məhəmməd bin İbrahim h. rəbiüləvvəl ayının 599-cu (m. 1203) ildək yazmışdır. Sultan Toğrulun tarixi və xatimə onun ölümündən 8 il 5 ay sonra qələmə alınmışdır.

Səlcuq soyundan olan Sultan Toğrul (Toğrul bin Arslan) ədalətli və siyasətəbaz padşah idi ki, Xalığ ondan gözəl xasiyyət, ədalət, iffət, hünər, mədəniyyətdən heç nəyi əsirgəməmişdi. Mərdlikdə Heydər və zamanın Rüstəmi idi. Dünyada ədalət, saxavət və bəlağətdə bənzəri yox idi. Aləmin dostu və mərhəmətli sultanın yalnız bir eybi vardı ki, o da dövlətin gövdəsinə düşən xəyənət, məkr və hiylə ilə əlaqədar olub nə qədər çalışsa da bir fayda əldə edə bilmədi. Nə qədər ki, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan həyatda idi, Sultan və əhali əmin-amanlıq nizam-intizam içərisində idilər. Belə ki, Atabəy Məhəmməd bin Eldəgəz¹ h. zilhiccə 581-ci ildə (m. 1186) Reydə vəfat etdikdə Sultan Toğrul bu zaman Savədə idi. Bəzi əmirilər onun, bəziləri də Reydə Qutluq İncənin, bir çoxu da Cəmaləddin Ay Aba və Seyfəddin Rusun² xidmətində olub, onlar İsfahanda idilər. Hakimiyyət (həmin) əmirilərin əlində idi. Sultan (Toğrul bin Arslan) istəyirdi ki, məmləkət işlərini əvvəlki qaydalarına qaytarsın. O, bu məqsədlə Atabəy Qızıl Arslanın yanına xəfiyyə göndərdi. Atabəy qoşunla Həmədana gəlib yaxınlıqda yerləşən bağdakı saraya düşdü. İraqın böhtançılar (s. 85) və fitnəkarları onu Sultandan Sultana da ondan qorxutdular (onların aralarında fitnə-fəsad törətdilər) və nəticədə Atabəyin mövcudluğunda dövlət işləri Sultandan əlindən çıxdı. Atabəy Sultanın işlərini gözlənilmədən nəzarətə

¹ Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan nəzərdə tutulur.

² Cəmaləddin Ayaba və Seyfəddin Rus – hər ikisi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın mülkü və ordu başçısı idilər. (er-Rävendi. Rəhət-Üs-Sudür, s. 314)

götürüb onun iştirakı və məşvəti olmadan Sultanın hakimiyyətinə tamah saldı. Onun bəzi dövlət xadimi olan ayanları həbs edildi. Bəzilərinin də əmlakları ələ keçirildi və Sultan da fitnəkarların sözü ilə təzyiqlərə məruz qaldı. Cəmaləddin Ay Aba və Seyfəddin Rus (Sultana qarşı) açıq-aşkar üsyan etdilər və vəziyyəti xəfiyyə ilə Sultanın nəzərinə çatdırdılar. Atabəy və Sultan İsfahana doğru hərəkət etdilər. Onların məqsədləri Rey idi. Atabəy Savəyə gəldi və orada İncənin qızı Əl-Mülk Xatunla¹ nikah müqaviləsi imzaladı. Oradan Reyə yola düşdülər və Sultanın mühafizəçilərindən tam ehtiyat etdilər. Camal Ay Aba və Şəfəddin Rus Simnanda idilər. Bir axşam Sultan firsət tapıb h. cəmədiüləvvəl ayı, 589-cu (m. 1193) ildə öz ayanları ilə atlarını minib Dulaqdan hərəkət edib Ay Aba və Rusun yanına getdilər. Atabəy Simnandan bütün ordusu ilə onun (Sultanın) ardınca yola düşdü. Bir gün iki fırqə arasında üzhbüz döyüş baş verdi. Atabəy onun çoxsaylı ordu və yaxın adamları tərəfindən məğlub oldu və Reyə qayıtdı. Sultan da burada dinsizlərin olduğu kəndləri mühasirəyə alıb dağıtdıqdan sonra Mazandarana getdilər. Oranın məliyi Sultanı yaxşı qarşılayıb özünü təqdim etdi. Ancaq bədxahlar Sultanı qorxuya saldılar. Bir gün ki Sultan qonaq dəvət etmişdilər, bu vaxt sultan məliyi xəbərdir etmədən atlarına minib Simnana gəldilər.

Məlik heyətləndi və pərt olub Sultanın yanına bir nəfər göndərdi və günahsız olduğunu bəyan edib üzrxahlıq etdi. Zahirən Sultan məliyin üzrxahlığını qəbul etdi. Atabəy² h. ramazan ayı, 583-cü (m. 1187) ildə Şəhərə gəldi. İraq əmirlikləri müxalifətə və təhrikçiliyə başladılar. Boş və mənasız şayiə və sözlərlə

¹ Azərbaycan tarixi kitablarında daha çox İncə Xatun kimi tanınır.

² Atabəy Qızıl Arslan nəzərdə tutulur.

Sultana təsir etdilər ki, (Həmədana) gəlsin. (Bunu eşidən) Atabəy məyus oldu və elə həmin ili ramazan ayının 4-də gecə xəbərsiz (qəflətən) Azərbaycana yolu düşdü. Bütün yol yükələrini Həmədana düşükləri yerdə qoyub getdilər. Bu zaman Əmir Əbubəkr¹ Bərcərdə idi. Siracəddin Qaymaz² təcili İsfahana və oradan da ramazan ayının 4-ü, 583-cü (m. 1187) il Həmədana gəldi. Qutluq İncə isə Zəncan yolu ilə məhrusə Reyə, Əmir Ayaz Behstan qalasına gəldi. Həmin ilin ramazan ayının 4-də (s.86) İzzədin vəzir təyin edilir. Siracəddin Qaymaz İsfahandan gəldi və Əmir Əbubəkrə müttəfiq oldu və Azərbaycana doğru yola düşdülər. Bu zaman Toğrul bozqır yolu ilə qış fəslində Savəyə, Əmir Ələmdar Həmədana gəldi. Elə ki, Əbubəkrin yol istiqaməti xəbərini Sultan eşitdi, dünyada görünməmiş bütün cavənlər, böyük adamların övladları və böyük bir ordu ilə h. 584-cü (m. 1188) il, məhərrəm ayında Kərəkəhiyə getdi və onların yolunu tutdu (qarşısını kəsdi). Əmir Ələmdar ələ keçirilib həbs edildi. Elə ki, bahar fəslə gəldi Qutluq İncə Reydən sultanın yanına gəldi və birlikdə diqqətlərini Azərbaycana yönəldilər. Atabəyin İraqa getməsi haqqında yalan şayiələr və xəbərlər yayıldı. Bu ilin səfər ayının axırında ərdiril olaraq xəbər oldu ki, Bağdad vəziri on beş min süvəri ilə Atabəyə kömək üçün İraqa çatmışdır. Sultan Səfidrud səhlinəndən iki gün, iki gecə hərəkət edib Day-Mərcə gəldi. (Lakin bu zaman) h. 584-cü (m. 1188) il, rəbiüləvvəl ayının 6-da onun qoşununda döyüşçü az olsa da Bağdad qoşunu ilə döyüşdə onları dərhal məğlub etdi. Vəzir

¹ Əmir İkin qaynaqlarda bu adda çox şəxsiyyətin adı çəkilir. Lakin ər-Ravəndi öz əsərində bu adı tam formada, yəni Nüsrəd-dünya vəd-din Atabəy Əbu Bəkr kimi çəkir. (ər-Ravəndi. Rəhat-Üs-Sudür, s.318)

² İraqlı ordu başçılarından birinin adıdır. (ər-Ravəndi. Rəhat-Üs-Sudür, s.318)

İbn-Yünişi də ələ keçirdilər. Elə ki, Bağdad əsgərləri haqqında xəbər verdilər, Atabəy istədi ki, İraqa hərəkət etsin, Sultan Həmədana gəldi. Atabəy Həmədanın bir mənzilliyinə çatmışdı. Sultan Saraya, Atabəy isə köhnə bir saraya düşdülər. Bir ay ərzində onların arasında az-çox möhkəm cəng oldu. Atabəyin əsgərləri tənqə gəldilər. Yenə də Bağdad əsgərləri haqqında şayiələr yayıldı. Atabəy bu səbəbdən qalxıb Əsədabad vilayətinə getdi. Sultan bu ilin cəmədiüləvvəl ayında köhnə sarayda qədim böyüklərin nəslindən olan Aybə və Ay Abanı öldürdü. İstilalar ki, etmişdilər bundan Qutluq İncə həm ehtiyat etdi və həm də qəbul etməyib Ələddinlə atlarına minib sultandan icazəsiz bozqıra getdilər. Sultan Xatuna rəğbətində görə onun yük ləvazimatını arxasına göndərdi. Ələddini yanına qaytarmaq üçün məhribanlıq və iltifatın göstərilməsini buyurub oğlanlarından birini bu səbəblə onun yanına getməsi barədə göstəriş verdi. Sultan Azərbaycana yola düşdü. Əmir Ələmdarı qaladakı həbsxanadan azad etdi.

Atabəy Bağdad qoşunu ilə Əsədahəddən Həmədana gəldilər. Həmin ilin rəcəb ayında Səncər bin Süleyman şah adına xütbə oxunur, dövlət sikkəsi zərb edilir. Bundan az bir müddət sonra Atabəylə Bağdad ordusu arasında ciddi əlaqələr oldu. Atabəy Azərbaycana yola düşdü. Sultan isə İraqa hərəkət edir. (s.87) və həmin ilin zilhiccə ayının 7-sində Qutluq İncə Sultandan əvvəl böyük qoşunla Reydən İsfahana gəldi. Özdəmir¹ İsfahanın şərti şəhnəsi idi. Bir neçə dəfə ağır döyüşlər oldu. Özdəmirin oğlu Sultana fəryadnamə yazdı. Və Sultan qış səbəbi ilə döyüşü təxirə saldı. (sonraya saxladı) və h. 585-ci (m. 1189) ilin

¹ İsfahan şəhnəsi olan bu şəxs Ravəndinin əsərində Özdəmir oğlu kimi verilmişdir. (ər-Ravəndi, s. 321)

səfər ayı şəhərə gedən yolu yazsa qədər bağlatdırdı ki, havalər qızdıqda oranı ələ keçirib Özdəmiri də öldürsünlər. Sultan baharın əvvəlində İsfahana gətməyi qərara aldı. Qutluq İnanç qoşunu ilə öncə hərəkətə keçdi. (Sultan) ondan sonra yola düşdü. Zəncandan keçdilər və bu zaman Qutluq İnanç əmisi Qızıl Arslanın ardınca hərəkət etsə də daha tez çoxsaylı qoşununu İraqa gətirdi. Sultanın yaxın adamları az idi. İsfahana hərəkət edərkən ona xəyanət etdilər və İsfahana yumuşaldıcı məktub göndərmişdilər. Elə bu səbəbə görə İsfahana hücumu ləğv etdi və elə bu zaman da Atabəy Həmədana çatmışdı. Sultan Bərucard yoluna döndükcə, Atabəy də çoxsaylı ordusu ilə onun ardınca hərəkət edirdi. Atabəy onun ardınca hərəkət edərkən Sultanın bütün döyüş ulət və ləvazimatları, xəzinəsi artıq arxada qalmışdı. Əsgərlərindən bir çoxu Atabəyin qarşısından qaçır və bəziləri də savşadan imtina etdilər. Sultan əyanları ilə Azərbaycana doğru hərəkət etməyə məcbur oldu. Sultanın ilxısını aparən İzzəddin Qıpçaq¹ da Atabəyə birləşdi və Sultan xəlifəyə məktub yazıb göndərtdi. Onun vəzirinə müqavimət göstərüb savaşıdığına görə üzr istədi. Elə ki, elçi geri qayıtdıqda ondan oğlunun ora göndərilməsini tələb etdiklərini bildirdi. O da oğlunu göndərdi. Bundan sonra (İzzəddin) Həsən Qıpçaq səlahiyyətlə Azərbaycana göndərildi. Və Sultan da getdi. Atabəy Həmədana gəldi ki, Səncər bin Süleyman taxta otursun. Bundan sonra bir neçə xəbər gəldi ki, on min qıpçaq Azərbaycana gəlmişdir ki, oranı dağıtsın. Atabəy ağıllı hərəkət edib dərhal Azərbaycana yola düşdü və Sultanla qarşılaşsa da onun kifayət qədər qüvvəsi yox idi.

¹ Azərbaycan valisi İzzəddin Həsən bin Qıpçaq nəzərdə tutulur. Rəvəndinin əsərində Qıpçaq kimi verilmişdir. (er-Rəvəndi. Rəhat-Us-Sudür s. 327)

O hiylə işlədərək aralarında barış imzaladılar. Anlaşmaya görə sonralar Atabəy qıpçaqlara qarşı qəsd təşkil etməməli idi. Sultan arxayın olub qıpçaq ordusunu tərxis etdi və onlara öz vilayətlərin dönməyə icazə verildi. Atabəy hücum etmək üçün əlvərişli fürsət əldə etdi. O, Sultan üzərinə hücum edib onu məğlub etdi. O, Həmədana doğru hərəkət etdi. (s.88) Bu zaman onun günahı az deyildi. Həmədana çatana qədər bir neçə yerdə Atabəylə döyüşdü, və məğlub olub yüz nəfərlə Həmədana çatdı. Atabəy əzəmətli ordu yaradıb onun ardınca göndərdi ki, Atabəy İsfahana çatana qədər yolları qorusunlar. Sultan həddən artıq natəvan idi və düzgün bu idi ki, Atabəy çatana qədər onun hərəkətinə imkan verilməsin. Atabəy iki gündən sonra ona çatdı. Sultan zərurət və zamanın məsləhatindən onun qarşılaşmağa hazır deyildi. Yolda onu ələ keçirib vəziyyətini Atabəyə çatdırdılar.

H. 586-cı (m. 1190) il ramazan ayında, iki gündən sonra onu və oğlu Məlikşahı Azərbaycana Araz çayı sahilindəki Kəhəran¹ qalasına göndərdi. Atabəy İraq məmləkətini azad etdi və onun hakimiyyətə keçməsi qərarlaşdı. Səlcuq nəslinin hakimiyyətinə qarənliq çökdi və dayandı. Hicri 587-ci ilin şəvval ayında (m. 1191) Atabəy Qızıl Arslan Həmədanda sarayında öldürüldü. Onun bədəninə əlli bıçaq yarası vurulmuşdu. Atabəy Qızıl Arslanın öldürülməsi xəbəri Azərbaycanda yayıldı və bu zaman qoşun əhli cəng etməkdən əl çəkildilər. Elə həmin gecə Atabəy Əbubəkr Azərbaycana yola düşdü. Qutluq İnanç və validəsi də Reyə getdilər. Həmədan valisi Atabəy Bədrəddin Qarugöz, rəis Məcidədvölə bin Ələddədvölə Həmədan qalasında idilər. Bu əsnada xəbər gəldi ki, Toğrul qaladan xilas olubdur. Tezliklə

¹ Naxçıvan yaxınlığındakı Qəhrəman qalası

xəbərini doğru olduğu meydana çıxdı. Məcidəddövlə bu şad xəbərə arxayın olub çalışdı ki, Qaragözü şəhərdən çıxarsın. Dörd gün Atabəy Qızıl Arslan və Qaragözün tərəfdaşları ilə Məcidəddövlənin tərəfdaşları cəng etdilər. Elə bu vaxt bərk zəlzələ oldu. Bu səbəblə cəngdən əl çəkildilər. Atabəy Qızılın hadisəsi zamanı xəbər yayılmışdı ki, Kəhram qalasının kutvalı Mahmud Abbasqulu və Bədrəddin Dızmarininin köməyi ilə Sultanı həbsdən xilas etmişdi. O, oradan Təbrizə gəlmiş və hər gün onun ətrafına qoşun cəmlənir. Sultan üç min adamla İraqa doğru hərəkət etdikdə Nurəddin Qarabađı¹ Şərəfəddövlənin oğlu Ömərini süvari dəstəkləri onunla birlikdə idilər. Qutluq İncan hər biri igid olan on iki min süvari ilə (s. 89) ona doğru hərəkət edib Qəzvin yaxınlığında h. 588-ci (m. 1192) il, 15 cəmaidülaxır ayının adına günü döyüşdülər. Sultan qələbə çaldı, Qutluq İncan məğlub oldu. Sultan Həmədana getdi. Xarəzmşah Təkiş bin Arslan bin Atsız bin Məhəmməd bin Nuştəkin və Sultan Toğrulla (bin Arslan) Atabəy (Qızıl Arslan) arasındakı savaştan əgah olduqda onda vicdan və qeyrət baş qaldırmışdı və o, səlcuqların üzərindəki haqqı nəzərə alıb onlara kömək üçün qəflətən hücum etmək (Atabəyə) istədikdə artıq (II Toğrul) həbsdə idi. O, dayanıb gözlədi. Bu zaman həmə də öz qardaşı Sultanşah Mahmud bin il Arslan münaqişə törədib tube olmadığını ona (Toğrulla) yardım göstərə bilmədi. Elə ki, Atabəy hadisəsi baş verdi Sultan Xarəzmşah ədaləti, haqqı, tələbi ilə İraqa hərəkət etdi. Və o vaxt ki, Reyə çatdıqda Sultan həbsdən azad olmuşdu və Qutluq İncancı məğlub

etmişdi. Bu zaman Qutluq İncan anası (İncan) Xatunla Reyə gəldilər və Xarəzmşahın ordusundan öndə gedib Sərcəhan qalasına sığındılar. Sultan da əzəmətli ordusu ilə Reyə tələyə düşdülər. H. 588-ci (m. 1192) ilin cəmaidülaxır ayında Xarəzmşah məsələyə başqa cür baxaraq (Sultan II) Toğrulun ordusunun tam olmamasından istifadə edib İraq mülkünü tamah saldı və Toğrula məktub göndərərək bütün İraqda adına xütbə oxunub sikkə zərb edilməsini xəlifədən sonra onun adının zikr edilməsini tələb edir. Dəfələrlə elçilər gəldi Xarəzmşaha onun təklifinin nəzərə alındığı aydınlaşdırıldı, tərəflər arasında əhd-peymandan sonra Xarəzmşah geri qayıtdı. Atabəyin adamları Oran xan, Qaragöz, və bu zaman Cərbəqdan (?) vilayətində idilər. Elə ki, Xarəzmşah geri qayıtdı, bu zaman adamlar onun ardınca getmədilər. Onun əhdini pozub döndüyünü hesab etdilər. Xarəzmşah geri qayıtdı və Sultan Qutluq İncancı validəsi ilə nikah müqaviləsi bağlandı. H. 588-ci ilin ramazan ayında onu Sərcəhan qalasından Həmədana gətirdi. Qutluq İncan da Azərbaycana getdi. O qoşun toplayıb qardaşı Əbubəkrə müqavimət göstərərək və sonra üç-dörd döyüşdə Əbubəkrə müzəffər oldu. H. 589-cu (m. 1193) ilin məhərrəm ayında Toğansşah bin Məvəyyəddin Xarəzmşahın əsgərləri tərəfindən məğlub olub Sultanın yanına gəldi. Həmin ilin rəbiüləvvəl ayında vəzir Müəyyəddini əsir götürdülər. Səbəbi onun Bağdaddakı iltifat məktubu yazması idi. Xarəzmşahlarla sazişin pozulması baş verdi. Aralarındakı savaşlar zamanı Sultan xəstələndi. (s.90)

Bu ildə Qutluq İncan da Azərbaycanda məğlub olub Həmədana gəldi. Və Müzəffərəddin Bəzdar onunla müqavilə bağladı və

¹ Məcidəddinə görə onun adı Nurəddin Qaradır. O, Qəzvin tərəfdən gəlmişdir. Ehtimal etmək olar ki, o, Qəzvin şəhəri idi. (Reşidü'd-din Fəzlullāh Cəmi'ül-təvārih, s. 181). Ər-Ravəndiyə görə, onun adı Nurəddin Qaraxan-Bədrəddin Qaragöz Atabəydir. (Ər-Ravəndi. Rihət-Üs-Sudür s. 312)

Reyə yolu düşdü. Şahnə və vəzir Savəyə gəlib oradan da Həmədana yola düşdülər. Sultan Əmir Ələmi bu ilin şəvval ayında dörd min süvari ilə Reyə göndərdi. Qutluq İnanç məğlub oldu və Damğana getdi. Bu zaman Əmir Ələmin gözlərinin tutulmasını Qutluq İnanç fürsət hesab edib Xarəzmilərə sığındı. Sultan Savəyə gəldi və Əmir Ələmi kəcavədə Həmədana apardılar. Sultan bu ilin zil-hicrə ayında Reyə yola düşdü. Qutluq İnanç isə çoxsaylı qoşunla Damğana gəldi. Sultan da onun ardınca Reyə gəldi. Qutluq İnanç 7 min Xarəzmi ilə Təkişə köməyə gəldilər. H. 590-cı (m. 1194) il məhərrəm ayının 4-də Reydə döyüşdülər.

Qutluq İnanç və xarəzmilər məğlub oldular. Qutluq İnanç Qorqana getdi. Toğrul Reyə gəldi və vəzir Müizzəddini ələ keçirdi. Bu zaman Sultan bütün günü şərab içib qoşun əhlinə etinasızlıq göstərərək onları saymadı. Məşhur əmirlərin bəziləri Xarəzmşaha məktub yazıb onu sultana qarşı qaldırdılar. H. 591-ci (m. 1195) ilin rəbiüləvvəl ayının axırıncı pəncəşənbə günü Xarəzmşah Təkiş sayı-hesabı bilinməyən ordu ilə gəlib onu məğlub etdi. Başını bədənindən ayıraraq Bağdada göndərdi. Bədəni isə Rey bazarının ortasında asdılar.

Qədim Xanədən süqut edəndən sonra İraqda asayış, nizam-intizam, nə də onu tənzimləyən olmadı. (s.91) Sultan Təkiş İraqı tamamilə ələ keçirib öz oğlu Yunis xanı (ora hakim) təyin edib, Rey əyalətini Məhəmməd xana, Həmədan taxtını İnanca verdi. İsfahana İzzəddini şahna təyin edib, beləliklə İraqı əmirlərinə bəxş edir. Əmir Miyançuğu da onlara kömək üçün yola saldı. (s. 92)

ANONİM "MOCMƏLÜT-TƏVƏRİX VƏ-L-QİSƏS" ƏSƏRİ

Əsər haqqında

"Mocməlüt-təvərix və-l-qisəs" adı ilə məşhur olan bu qaynaq ümumdünya tarixini qısa şəkildə, insan nəslinin yaranmasından başlayaraq h. 520-ci ilə (m. 1126) qədər əhatə edir. Əsərdə ümumdünya tarixi ilə yanaşı, o əsrlərdə məşhur olan məmləkətlərin coğrafiyasına da müəyyən qədər yer verilmiş, bir çox ölkələrin şəhər və nahiyələrindən də bəhs edilir.

"Mocməlüt-təvərix və-l-qisəs" əsəri 25 fəsil, 698 səhifədən ibarət olub onun yeganə nüsxəsi Paris milli kitabxanasındadır. İlk 8 fəsil çox müxtəsər və giriş xarakterlidir, bu fəsillər şahların və xəlifələrin hakimiyyətdə olduqları illərin xronologiyasından ibarətdir ki, birlikdə 30 səhifəni əhatə edir. Əsərin 9 və 10-cu fəsillərində İranın islamdan əvvəlki qədim tarixi, 11-ci fəsildən 18-ci fəsillə qədər Türklər, Hindlilər, Rum, Bəni-İsrail, Ərəb və Peyğəmbərlərin (ə) tarixləri haqqındadır. Bu fəsillər birlikdə 180 səhifədən ibarətdir. Kitabın ən geniş fəslə, 19-cu fəsil, islamdan sonra hicri tarixinin 1-ci ilindən 520-ci hicri qəməri ilə qədər əhatə edir. H. 520-ci ilini kitabın yazıldığı il kimi götürmək olar. Bu fəsil 205 səhifədən ibarətdir. 20-ci fəsildə xəlifələr ilə müasir olmuş müsəlman sultanlarına 40 səhifə ayrılmışdır. 21-ci fəsildə 19 səhifə müxtəlif sultanların ləqəbləri barədədir. 22-ci fəsildə məşhur kafirlərin (zərdüştlərin) qəbirləri və məqbərələri haqqında yazılar var. 23 və 24-cü fəsillər məsləklər, məmləkətlər, məşhur şəhərlər, çaylar və dənizlər, həmçinin

nin bəzi tarixi binalar, abidələr haqqındadır. 25-ci fəsil isə pərakəndə bölmələrdən ibarətdir. Bu kitabın bütün fəsil və bölmələrində o zamanlarda yayılmış nağil və hekayələrə, tarixi və lokal əfsanələrə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Kitabı başdan ayağa mütaliə edəndə görünür ki, müəllifin zövqü kəskin olaraq bu sahəyə meyillidir. O, xalq arasında nağılların, həmçinin müxtəlif ölkə, məkan, abidə, binalar və sair haqda olan məşhur əfsanələri toplamışdır, məhz bu səbəbdən də müəllif kitaba “Mocməlüt-təvarix” əvəzinə “Mocməlüt-təvarix və-l-qisəs” adı vermişdi. Müəllifin öz dövründə tarixi və yerli əfsanələrin toplanmasına olan diqqəti bu kitabın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Kitabın mətnindən müəllifin adını aydınlaşdırmaq mümkün olmur, ancaq aydın olan məsələ ondan ibarətdir ki, müəllif Əcəm İraqının əhalisindən olmuş və çox ehtimalla Həmədan ya Əsədabad, yaxud oralara yaxın məkanlardandır.¹

Müəllif əsərinin səkkizinci səhifəsində qeyd etmişdir ki, “məndə bu kitabı yazmaq fikri Əsədabadda böyük və məşhur şəxs olan bir mehtər tərəfindən təklif edildikdən sonra əmələ gəldi. İraqi-Əcəm şahlarının həyatı ilə bağlı maraqlı məsələlər də sözsüz ki, kitab yazmaq marağıma az təsir etməmişdi. Bir müddət fikirləşdim. Məndən yadigar qalsın deyə, yazacağım hadisələr haqqında düşündüm və çox zəhmət çəkdim ki, məqsədimə çatam. Sonra bu kitabı yazmağa başladım, hərçənd boş vaxtım az idi, öz bacardığım qədər yazdım və Allah Təaladan bu işdə yardım dilədim.” Xırda məsələlərin sərhəndən məlum olur ki, kitabın bir çox yerlərində, xüsusən 81, 83, 397, 403, 520 və 522-ci səhifələrində

¹ Mocməlüt-təvarix və-l-qisəs. Nəşr Məliküşşərə Bahar. Tehran, 1318, s. 33-35, 42; В.В. Бартольд. Сочинения, т.1, с. 72-73.; İ.P. Behzadi. Ravəndinin “Rahət-üs-südur və əyət —üs-sürur” əsəri tarixi bir mənbə kimi. Bakı, 1963, s. 6-7

Həmədan, Əsədabad, Kəngavər və Dinavərin tarixi hadisələri kiçik detallarına qədər əhatə edilmişdir.¹

Əsərin müəllifinin adı və ümumiyyətlə bioqrafiyası məlum deyildir. Ancaq müəllif əsərinin girişində verdiyi bir məlumatdan belə qənaətə gəlmək olur ki, onun ulu babası Məhləb ibn Məhəmməd ibn Şadi adı ilə məşhur bir şəxs olmuşdu. Müəllif kitabının 344-cü səhifəsində yazır: “Cəddim Məlhəm ibn Şadının xətti ilə yazılan kitabdan oxudum ki, Abdulla ibn Sabit ibn Abdulla ibn əl-Zübeyr, beyət vaxtı, beyətə gəldi sonra bu beyti oxudu və ilaxır.” Müəllif əsərində verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, onun bərməkilər haqqında da ayrıca bir kitabı da olmuşdur. Bu barədə əsərinin 343-cü səhifəsində yazır: “Bərməki dövründən dövlətlərinin axırlarına qədər Bərməkilərin haqqında məlumat çoxdur və mən axıra qədər onu vahid kitab halına gətirmişəm. Onların hökumətinin dövrü, o dövrdə xalq üçün etdiklərini, o bəlalı dövr, səbəbləri və onların başlarına gələnləri də nizamlamışam. Müəllif “Mocməlüt-təvarix və-l-qisəs” əsərinin müxtəlif fəsillərində dəfələrlə özünün də qeyd etdiyi kimi Sultan Səncər (1118-1157), Sultan Mahmud ibn Məhəmməd ibn Məlikşah (1118-1131) və Xəlifə əl-Müstərşid (1118-1135) dövründə yazmışdır.²

Müəllif özündən əvvəl yazılmış bir çox mənbələrdən istifadə etmiş və onların adlarını əsərində qeyd etmişdir. Onlardan bəziləri, məsələn, Həməzə İsfahaninin “İsfahan tarixi”, “Təbəri tarixi” və İbn Vazih Yəqubinin “Tarix” əsəri zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Lakin onların bir çoxu, o cümlədən Əbdürrəhman

¹ Mocməlüt-təvarix və-l-qisəs, s. 35-36, 81-83, 397-522

² Mocməlüt-təvarix və-l-qisəs, s. 36-37

İbn İsa Əl-Katib Həmdaninin "Həmədannamə", Həməzə İsfahani-nin "İsfahan tarixi" və s. yoxa çıxmış, onlardan əsər-ələmət qalmamışdır. "Mocmälüt-təvarix və-l-qisəs" əsərinin elmi-tənqidi mətni İranda Məliküş-Şüəra Bahar tərəfindən tərtib edilib şəmsi 1318-ci (1940)-ci ildə Tehrandə çap edilmişdir. Baharın fikrincə əsərin müəllifi Səlcuqluların katiblərindən biri olmuşdur. V.V.Bartold bu əsər haqqında yazır ki:" Əsər xüsusilə Şərq hakimlərinin titull, yəni ləqəblərini özündə əks etdirir Burada elə titullar var ki, onlara başqa mənbələrdə təsadüf edilmir".¹

"Mocmälüt-təvarix və-l-qisəs" əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

Mahmud bin Səbuktəkinin nəslə haqqında qeydlər- Al-lah ona rəhmət etsin: Mahmud² otuz üç il, Məsud bin Mahmud³ on iki il, Məvdud bin Məsud⁴ doqquz il, Əli bin Məsud⁵ bir il, Əbdürrəşid⁶ on il, Fərruxzad bin Məsud⁷ qırx, İbrahim bin Məsud⁸ yeddi il, Məsud bin İbrahim⁹ qırx üç il, Məlik Arslan bin

¹ В.В.Бартольд. Сочинения, т.1, с. 72

² Sultan Mahmud Qəznəli-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı 998-1030-cu illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

³ Məsud bin Mahmud-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı, 421/1031-432/1041-ci illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

⁴ Məvdud bin Məsud-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı, 432/1041-441/1050-ci illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

⁵ Əli bin Məsud-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı, 441/1050- ildə hakimiyyətdə olmuşdur.

⁶ Əbdürrəşid-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı, 441/1050- 444/1053-cü illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

⁷ Fərruxzad bin Məsud-Qəznənilər Dövlətinin hökmdarı, 444/1053-451/1059-cu illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

⁸ İbrahim bin Məsud-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı, 451/1059-492/1099-cu illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

⁹ Məsud bin İbrahim-Qəznənilər dövlətinin hökmdarı, 492/1099-508/1115-ci illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

Məsud¹ on səkkiz il, Bəhrəmşah bin Məsud² iki il hakimiyyətdə olmuşdular. Bizə bu tarixlər Əmir Emadi Mahmud ibn əl-İmam əl-Sancəri əl-Qəznəvinin (Allah onu qorusun) yazısından məlum olmuşdu və onu inamla yazmaq olar. Belə ki, Sultan Mahmudun Hindistanda, Moltandaki din uğrunda müqəddəs müharibələri, qənimətlər əldə etməsi, eləcə də Türkiyənin bir çox nahiyələrinin fəthinə və Qəznəvilər dövlətinə dair xəbərlər haqqında Yəmini, Beyhaqi və başqaları əsərlər yazmışlar ki, onlara irad tutmaq mənim kimi kiçik adama layiq deyil, bacarsaq, deyərik.

Məsud boy-buxunlu, möhkəm bədənli, çox güclü və qüdrətli adam idi. Belə ki, onun güc və bacarığını Qəznəyində gürz oynatması haqqındakı məlumat təsdiq edir. O, diüriüst xasiyyətlə malik olub, onu sabiq pəhləvanlardan Gərşəsi, Sam, Rüstəm və digərlərinə oxşar təsəvvür etməklərdi. Qəznəyindən Lahora gedən yolda olan iki su arasında Marbeklə (Mariqala) adlı kəvənsarada qulamları dərin bir quyuya qazıb üstünü dəyənək və çubuqlarla örtüdülər ki, Məsud həmin quyuya salıb öldürsünlər. Və belə də oldu. Məsudu hiylə ilə quyuya saldıqdan sonra burada yerdə daş tapa bilmədikləri səbəbindən, çuvallar, çöp və qumu onun üstünə doldurdular. Məsud da o ağırılıqda olan çuval və sairəni ayağının altına yığıb quyudan çıxmaq istədikdə, mətbəxdən həvəng və daşdan olan alətləri gətirib onun başına töküdünlər, çırpırdılar, nəhayət o öldürüldü.³ Bu macərə Rüstəm

¹ Məlik Arslan bin Məsud-Qəznəvilər dövlətinin hökmdarı, 509/1115-512/1118-ci illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

² Bəhrəmşah - Qəznəvilər dövlətinin hökmdarı, 512/1118-547/1152-ci illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

³ Sultan Məsud Dəndənəkən məğlubiyətindən sonra 1040-cı ilin noyabr ayında Qəznəyə dönmüş, ancaq bu şəhərin də Səlcuqlular tərəfindən işğal edilməyindən qürəub Hindistana getməyi planlaşdırmışdı. O, 1040-cı ilin noyabr ayında xəznə, hərəm və

quyusundan daha əcaib idi ki, Şoğad qazmışdı ki, o da böyük gücə malik idi. Əvvəlcə əmir yəni padşahlar üzərində padşahlıq adı Sistan hakiminin varisinə qəbul etdirildi. Mahmud onu ələ keçirib Qəzneynə gətirdi və dedi ki, Mahmud sultandır və bundan sonra bu ləqəb işlək oldu.¹ Məsudun qulunu Toğrul padşah Sultan Alp Arslanla vuruşdu və sahibinin oğlu Əbdürrəşidi tutub qalada həbs etdi və bu hadisədən sonra Fərruxzad ayağa qalxdı və Toğrulun işi bitdi,² Bəhramşah Sultan Səncər zamanında onunla mehriban idi. Lakin Sultan Səncər Qəzneyn ordusunu məğlub edib Bəhramşahı da tutub Xorasana gətirdi, sonra onu şahlıq hüququ ilə öz evinə göndərdi³ və hələ də o indiyə qədər öz yerindədir və xəbərlərin sonunda deyərik, İnşallah. (s. 387-389)

Allahın hökmündə olan Səlcuq nəslı haqqında qeydlər:
Böyük sultanlıq bayrağı ilə Əbu Talib Məhəmməd bin Mikayıl bin Səlcuq Xorasanın şimal-şərqdən peyda oldu və onun ləqəbi

mayıyətli ilə Qəzvinə ayrılmiş Marqəla deyilən yerlə üsyan edən qulamları xəzinəni yağmalamış və onun qardaşı Məhəmməd sultan elan etmişdilər. Məsudun üsyanı yaltırmaq cəhdi baş tutmamış, üsyançılar onu ələ keçirib Giri qalasına göndərmişdilər. O, 28 yanvar 1041-ci ildə həmin qalada öldürülmüşdü (Beyhaqi, Tarixi-Beyhaqi, Əli Əkber Fəyyaz, s. 663; Beyhaqi tarixinə görə Gaznelilərdə devlet teşkilatı və kultür.s. 22-23).
¹ Sultan Mahmud Sistana bir neçə dəfə hərbi səfər etmiş, ən azı 1003-cü ilin oktyabr ayında bu torpaqları öz ölkəsinə qatmışdı. (Боченор К.С., мусульманские династии. Пер.с англ. ИА.Грэнвенча, М.1971.Стр. 150; Güllər Nuhəğlu, Beyhaki tarixinə görə Gaznelilərdə devlet teşkilatı və kultür. İstanbul, 1995, səh. 8).

² Qəzəvilərdə hakimiyyətə 1050-ci ilin yanvar ayında Sultan Mahmudun yaşlı oğlu Əbdürrəşid keçmişdi. Lakin onun hakimiyyəti uzun olmamışdır. 1053-cü ildə İbrahimiyyəti qəsb edən xasso qulunu Toğrul tərəfindən öldürülmüşdür. (Beyhaki tarixinə görə Gaznelilərdə devlet teşkilatı və kultür.s. 24).

³ Səlcuqlu Sultani Səncərdən (1118-1157) yardım alan Bəhramşahı (1118-1152) Qəznədə hakimiyyətə keçmiş və Sultan Səncərin vassalı olmuşdu. Bir az sonra öhdəsinə götürüldü vergini ödəmək istəməmiş, ancaq Səncərdən ehtiyat edib Hindistana qaçmışdır. Səncər onu geri qaytarıb günahını da əfv etmişdir. (Göstərilən əsəri, s. 25).

Toğrul bəy idi, dövlətinin başlanğıcında Sultan Məsud bin Mahmud Dəndənganda dörd yüz otuz birinci ildə məğlub etdi, ondan sonra Rey və İsfahanı fəth edib Fəməhr bin Əlaüddövlə (Zahirəddin Əbu Mənsur Fəməhr bin Əlaüddövlə Əbu Cəfər bin Məhəmməd əl-Kakiyə) ilə sülh bağladı və ona müəyyən ərazilər o cümlədən Yəzd və Əbəküh iqtə verildi. və Əmidülmülk Əbu Nəsr Kəndəri vəzir oldu, Toğrul Bağdada getdi və əmirəlmöminə [ə-Qaim-bi- Əmrilləh] Basasirinin əlindən qurtarıb onu yenidən xəlifə taxtına oturtdu, Şam və Rum sərhədlərinə getdi və böyük fəthlər əldə etdi. Şamdan çıxaraq bir neçə siivari ilə Həmədana gəldi, iki həftədən az müddətdə qardaşı Seyfud-Dövlə İbrahim Yınalı məğlub etdi və o şəhərin qala divarlarını əldən verdi və bundan sonra Seyfud-Dövlə öldürüldü. Ondan daha mübarək heç bir dövlət (başçısı) yox idi, onun gözəl xasiyyəti də Səlcuq sülaləsində qaldı. O, dörd yüz əlli beşinci ildə bu dünyadan köçdü və iyirmi altı il hakimiyyətdə olmuşdu. Ondan sonra böyük Sultan Mahmud bin Davud - Mikayıl bin Səlcuq taxta oturdu, onun ləqəbi Alp Arslan idi və dörd yüz səksən beşinci ildə İraqa gəldi, sonra Şama getdi və Miladçərdə (Malazgird döyüşü nəzərdə tutulur – Z. B., B. Q.) böyük bir fəthə imza atdı, bu zaman Nizamülmülk əl-Həsən bin Əli bin İshaq (Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk) vəzir olmuşdu və onun əmri ilə Əmidülmülk Əbu Nəsr Kəndəri öldürüldü və Toğrul dövründə məsciddə kor qızıl sahibi oldu və bununla dəbdəbəli həyatı başladı, Məsudun xidmətinə daxil olmuş və bu iqtidalla o zəifliyin əvəzini çıxmış və xeyriyyəçilik işlərində uğur qazanmışdı.

Sultan Məvəratiməhr çayına çatmaq əzmi ilə Xorasana gəldi, altı yüz altmış dörd ildə Yusif Kutvulm əlilə Ceylun ça-

yın kənarında qərribə bir hadisə ilə öldürüldü. Onun Təteş, Məlikşah, Arslan, Börü, Bars, adlı beş oğlu vardı. Toğrul Təteşi Şam padşahlığı məqamına təyin etmişdi və onun nəslində Hələbdə idi, qardaşı Qavurd isə Kirman şahlığına sahib idi və hələ də onun övladları Kirmandadılar, Sultan Alp Arslan bu zamanda doqquz ildir ki, hakimiyyətdə idi, ondan sonra böyük sultan Əbülfəth Məlikşah İbn Məhəmməd şahlıq taxt-taca çıxdı, o, Arslan Arğuna Xorasani və digər qardaşlarına da, vilayətlər verdi. Bu dövrdə bütün məmləkətlər ədalət və intizamından asudə oldu. Əmisi Qavurd onun Həmədan mülkiinə tamah saldığına görə onu ələ keçirib Həmədanda Əmir Seyid qalasında həbs eləyib və bundan sonra da ələ həmin yerdə öldürdülər. Onların adət və ənənələrinin əsas mahiyyəti bu əməli lazım görürdü. Bir çox düşmənləri məğlub etdi, dövlətin mübarək padşahu idi və ordu ilə rəiyyəti üzərində dövlətin ədalət kölgəsi idi. Məvəənnəh-rə- çayın o biri tərəfinə keçdi və Səmərqəndi müharibə ilə aldı və Əfrasiyab nəsilindən olan xanlar evi və onun xəzinələrinin hamısını Əhməd xanla İraqa gətirdi və Uzkəndə qədər getdi. Uğurlu sərkərdə kimi İsfahana qayıtdı və bu dövrdə İsfahanda butini məzhəbi yeni yaranmışdı və hər yerdə təbliğ edirdilər, onlar güc qazandı və möhkəm qalalar tutdular, sonra dörd yüz səksən dörd ildə Sultan Bağdada getməyə qərar verdi, səksən beşinci ildə Sultana Haqqın (ölüm) əmrini çatdı, deyilənlərə görə ona dərman verilmişdi. Onun Borküyarıq, Məhəmməd, Səncər adlı üç oğlu olmuşdu və Sultan Məlikşah zamanı vilayət (bəylik) idilər. Ondan sonra, böyük Sultan İnvani ilə Əbülmü-zəffər Borküyarıq atasının yerinə padşah taxtına oturdu və Ta-

cülmlük Əbülfəthənin məqamı böyümüşdü. Lakin Nizamülmülkün qulamları hökumətin böyükləri idilər, onu Nizamülmülkün qanunun ittihamı ilə öldürdülər və Nizamülmülkün oğlu Əz-əl-Mülkün (Əzülmülk) vəzirliyindən sonra Məcdülmülk Quminin məqamı yüksəldi. Sonra İsmayıl Nəalinin oğlu İsmayıl (Əmir İsmayıl bin Yaquti bin Cəfəri Borküyarıqın anası Zübeydə Xatunun qardaşdır) Borküyarıqın xalası oğlu dörd yüz səksən altı ildə Şərqi Anadoludan ordu ilə gəldi və savaşda (Kərəc savaşında) onların çoxu öldürüldü. Ondan sonra əmisi Təteş padşahlıq tamahı ilə çox böyük bir ordu ilə müharibəyə gəldi və Həmədanı aldı və Reyə tərəf getdi və İraq ordusu qədr güclü qoşun onunla birgə idi, Sava ilə Rey arasında müharibə başladı, onlar Məvə düzənliyi adlanan yerdə vuruşdular və Təteş həlak oldu və Təteş ilə birgə olan Əli ibn Fəraməz ibn Əlaüddövlə də öldürüldü, bu hadisə m.1095-ci ildə baş verdi. Sultan Məhəmməd Baraniyə o hüdüdlərini padşahu idi. Sultan Səncər əmir sipəhsalar böyük Borsuq Xorasana tərəf upardı və onun üzərində səltənət quruldu, həmin yerdə Borsuğu batınilər xəncər yarası ilə həlak etdilər. Bundan sonra döyüşlər Sultan Borküyarıq və Məhəmməd arasında baş verdi, o cümlədən Sefidrud çayı kənarında döyüşdə Özbək Əmirdad həlak oldu. Təməz etiqad ilə Məşhur olan Nizamülmülkün oğlu Müəyyədülmülk Əbubəkr Ubeydullah Şərrah¹ yanında əsir düşdü, Sultan Borküyarıq onun başını öz əli ilə kəsdi. Və bundan sonra Ezzülmülk (Ezzülmülk Hüseyin bin Nizamülmülk) və Məcdülmülk (Məcdülmülk Əbülfəth əl-Qumi), Nizamın böyük oğlu Fəxrülmülk əl-Müzəffər

¹ Şərrah, Şəra-Həmədan yaxınlığında nahiyə

vəzir oldular. Xorasana gedəndən sonra vəzirlik Ezzülmülk Əbdül-Cəlil Əmid Bağdadiyə həvalə etdi. Onu batinilər həlak etdilər, sonra Xətirolmülk Əbu Mənsur vəzir oldu, Sultan Bprküyarıq (Allah ona rəhmət eləsin) Borucerddə uzun sürən xəstəlikdən xilas olandan sonra belə əmr olundu və sipəhsalar əmiri Ayaz idi, Börküyarğın oğlu Məlikşahi padşahlıq üçün Bağdada apardı, Sultan Məhəmməd o vaxt Mosuldan gəldi.

Sultan Börküyarq o günlərdə hakimiyyətdə idi və on il ondan sonra Sultan Muazzəm Əbu Şüca Məhəmməd ibn Məlikşah Bağdada gələrək Ayazı tənbeh etdi. Dörd yüz doxsan səkkizinci ildə o şahlıq taxtına oturdu, Sədülmülk onun vəziri idi, sonra İsfahana tərəf yola düşdü, Ərəb əmiri Seyfüddövlə Sədaqə bin Məzid Deyləmi tərəfdə, Sorxabda üsyan qaldırdı, sultan Bağdada gedib müharibə edərək saysız-hesabsız ərəb öldürüldü və Sədaqənin ölüsünü ələ keçirib, başını sultanın hüzuruna gətirdilər, Sorxabı da əsir tutub Tikrit qalasında zindana saldılar, gözlərini kor etdilər və illər boyu orda qalıb öldü.

Bu ildə İsfahandakı Dejkuh qalasını batinilər uzun müddət idi ki ələ keçirmişdilər, bu hadisədən sonra beş yüz birinci ilin əvvəlində bu qalanı tutub bütün mühlidləri o cümlədən onların başçısı Əttası (Əhməd bin Əbdülmülk Əttas) öldürdülər və asdılar. Ondən sonra Sultan Sədülmülkü bəzi digər məşhur əyanlar ilə birgə tənbehi haqqında fərman verdi, İsfahanın yaxınlığında Zərrinə çayı kənarında onların hamısını asdılar. Bu hadisədən sonra Sultan Ziyülmülk Əhməd Nizam oğlunu vəzir təyin etdi. Sultan batinilərin tam məhv edilməsinin təşəbbüs göstərdi. Bu zaman hökumətin bütün böyükləri batinilərin tərəfindən xəncər ilə

öldürülmələrindən ehtiyat edirdilər. Sultan həmin tayfanın sıgı-nacağı olan Əlamut qalasını mühasirəyə almağa qərar verdi.

Vaxtaşırı qoşunları göndərib qalaları darmadağın edib, həmin ərazidə bəzi qalaları bağlayıb dağıtdı, mühasirənin sonunda qalaların fəthi yaxınlaşırdı və sultanın dövlət başçılarının çoxu ordunun yanında idi və qalının fəthinin sona çatdırmaq üçün dayaqqlar və binalar tikdirmişdilər. Mühasirə zamanı vəziyyət çətin olduğu üçün, qalada heç bir ehtiyat və ərzaq qalmamışdı və gündən günə qalanı tutmaq ümidi artırdı. Allah-Təala onların fitnələrinin müddətini - qədərini təyin etməmişdi, Sultan hadisəsi İsfahanda baş verdi və qoşun təşvişə düşüb dağıldı. Şərhələrdən məlum olduğu kimi, o zaman sultan Bağdada gedəndə Ziyülmülk Əhməd vəzifəsindən azad etmiş və Xətirolmülk Əbu Mənsuru vəzir təyin etmişdi. Beş yüz səkkizinci ildə Əhmədil Rəvvadi Sultan sarayında batinilər tərəfindən öldürüldü və Sultan beş yüz doqquzuncu ildə İsfahana gəldi və Xətiri işdən azad etdilər. Və bir ildən sonra vəzir Əbu Şücanun oğlu Rəbiyyəüldövlə Əbu Mənsur İsfahana gəldi və o, xəlifə əl-Müstəzəhbəbillahın vəziri idi. Beş yüz on birinci ildə Sultan ağır xəstəlik yatağındaikən ona vəzirlik xələti bəxş etdi, Xəstəlik sultana qalib gəlmişdi. O, Xorasana möhiir göndərib böyük oğlu Mahmudu vəliəhd təyin etmişdi. Sultan beş yüz onbirinci ilin zülhəccə ayında rəhmətə getdi. Onun Sultan Mahmud, Məlik Məsud, Məlik Toğrul, Məlik Səlcuqşah, və Məlik Süleymanşah (Allah onların dəlilini aydın eləsin) adlı beş oğlu qalmışdı., Həmin günlərdə Sultan Məhəmmədin hakimiyyətdə olduğu müddəti 12 il qeyd etmişlər.

Dünya və dinin ən böyük köməkçisi Sultan Əbu əl-Haris Səncər ibn Məlikşah əmirəl-möminin padşahlığı dəlili bütün Xo-

rasanı azad edib, düşmənləri məğlub etməsidir. Həmd olsun Allaha, o gündən etibarən hər gün qələbə və zəfər bol oldu, heç bir Quran sahibi onun kimi çoxlu fəhrlər və əməllər görməmiş, bütün İslam padşahları, İslam diyarları xütbə oxuyub ona itaət etmişlər. Müsəlmanlar minbərlərdə onun adına xütbələri bəzəyirdilər və heç bir sultan, Əfrasiab sülaləsi, Qəzneyn şahı Mahmud belə hökmranlıq etməmişdir və bu sultandan başqa heç kim belə bəxtəvər və səadətli olmadi, qələbədən sonra bəxşiş etdi və onların evini saxladı və ədalətli bir padşah oldu, onun təbəələri ondan asudə idilər. O dövrdə Fəxrülmülk Buxaraya gedəndə ona vəzirlik vəzifəsini verdi və batinilər tərəfindən öldürülməyə qədər ovzi-fədə qalmışdı. Və ondan sonra oğlu bir müddət vəzir oldu. Xeyli sonra sultanın ona qəzəbi tutduğu üçün öldürüldü. Ondən sonra isə Nizamülmülkün qardaşı oğlu Şəhabəddin vəzir oldu və beş yüz on ikinci ildə sultan Həmədana gəldi bu zaman Şəhab vəziridi və beş yüz on səkkizinci ildə Muinəddin Əbu Nəsr əl-Fəzl İbn Mahmudu Kaşandan çağırıb ona vəzirlik vəzifəsini həvalə etdi. Onun həyatının və fəhrlərinin şərhini şairlər əmiri Muizzi nəzmə çəkmişdir. Əgər Allah-taala tofiq versə inşallah kitabı onunla bitirəcəyəm və bu dövrdəki böyük sultan hökuməti və onların əziz tərfədlərinin bir çoxunu bir-biri ilə əlaqələndirəcəyəm.

Dünyanın və dinin böyük sultanı Əbi əl-Qasim Mahmud bin [Məhəmməd bin] Məlikşah ən xoşbəxt taleyə malik idi, beş yüz on birinci ildə İsfahanda taxta oturdu on ikinci ildə Mövlana əl-İnnan əl-Mostərşed Billah əmirəlmömin Həmədanda onun adına xütbə oxumuşdu.

Sultan Məhəmməd (Allah ona rəhmət etsin) öz dövründə Məlik Məsudu Mosul və Şama göndərmişdi. Ağsunqur Bərsəoqi

onun atabəyi idi. Məlik Toğrul isə Arana və Azərəbadəqana (Azərbaycan) göndərmişdi. Onun atabəyi isə Sultanın oğul adlandırdığı Gündoğdu idi. Məlik Səlcuqşaha da Parsı (Farsı) vərilmişdi. O, hakimiyyətinin sonunda Sultan qulamı olan Qaraca Əlsağini? o hüduclara (Məlik Səlcuqşaha) atabəy göndərdi. Sonra Sultan-i müəzzəm Xorasandan Həmədana gəldi vəzir vəzifəsi Əli Səmirəmiyə verildi və o zaman Əmir Seyid Əla Əlaüdüvləni həbs etmişdilər və mallarını tələb edirdilər, sonra Sultan Müəzzəm Savəyə tərəf hərəkət edib on ikinci ilin cəmədiyol-əvvəl ayının üçündə çərşənbə günü Şəhərdə döyüşə girdi, İraq ordusu dağıldı. Atabəy Qazaqlı əsir götürüldü və Sultan onun tənbeh edilməsini əmr etdi. İraqılardan Götə Təkin Cəkal? və Kəndqəz? döyüş meydanında öldürüldü və böyük Sultanı Həmədana gəldi və ondan sonra Savədə Əlaüdüvləni xilas etdi. Bu zaman Sultan bir neçə nəfər şəxsi həbsdən azad etdi. O cümlədən Bөрü Bərzin (Bars) oğlu Məlik Mənkübərz (Alp Arslanın nəvəsi) ki, Sultan Məhəmməd dövründə ona qarşı üsyan etmiş və ona nadanlar sultanı demişdilər. O, tutulduqda, Sultan onun gözlərinin mil çəkilməsinə əmr etmişdi və o vaxtdan Həmədanda həbsxanada idi. Sultan-i müəzzəm Nuştəkin Şirgir, Balaq və Sükryyəni də azad edib Xorasana qayıtdı. Sultan-i əzəm Əzz-Nəsrhomanın yanına gəldi. Rey, İraq ordusunun böyükləri Sultan-i müəzzəmin sərəncamı altında idilər. O zaman idi ki, Mənkübərzin tənbehinə əmr etmişdi və Sultan Xorasana qayıdanda Məlik Səlcuqu da özü ilə apararmışdı və Sultan-i müəzzəm İsfahana qayıdanda, Əhməd Boğrani (Əmir Əməd bin Boğra) öldürüldülər, Əmir Bar Əli qaçıb Xuzistana getdi və bir müddət son-

ra o, Borsuqın oğlu Nur əd-Dövlə tərəfindən tutuldu. Qısa müddətdən sonra sultan Bağdadda Qeysərin tənbəhini əmr etdi, bundan sonra Ceyuş bəy (Məsudun atabəyi) sultana qarşı Məlik Məsudu çoxlu ordu ilə beş yüz on üçüncü ilin rəbiol-əval ayının 18-i cümə günü axşamı Həmədana gətirdi.

Onlar üz-üzə müharibə etdilər və sonrakı namaz vaxtında Ceyuş bəy qaçdı və Məlik Məsudu həməan ayın iyirmi üçündə sultanın yanına gətirdilər. Sultan qardaşına hörmət etdi necə ki, ondan gözlənilirdi. Ustad İsmayılı o mülkə vəzir təyin edib tapşırıqlar verdi. rəbiüləvvəl ayının iyirmi birinci günü çərşənbə axşamı Əmir Əlaüddövlə Gərşəb ibn Əli ibn Fəramərzi Sultanın əmri ilə onun çadırı içərisində tutub Fərzin qalasına aparıldılar və rəcəb ayında oğlu Əlaüddövlə onu öldürdü və Fərzindən Xorasana böyük Sultanın sarayına tərəf yola düşdü və Əmir Debis ibn Sədəqə üsyan etdi və Sultan (Həmədandan Bağdada getdi) Bağdaddan ona əmr göndərdi, yerindən qalxıb Ləhməyə daxil oldu və qardaşı Əmir Mənsuru ali dərğaha (saraya) göndərdi və bir neçə gündən sonra onu xilafət sarayına aparıb zindana saldılar. Beş yüz on beşinci ilin məhərrəm ayında Əmir Seyid Əlaüddövləni saraydan qaytardılar və ayın əvvəlində cümə gecəsində dünyasını dəyişdi, səfər ayın axırında Kamal Əli batınilər tərəfindən öldürüldü və sultan Həmədana gəldi Şəmsülmülk Osman ibn Nizamülmülkə vəzirliyi verdi və Əlaüd-dövlənin tərkəti?? üçün yeddi yüz min dinar məbləğ ilə razılaşdı, sonra sultan Azərbaycanı getməyə qərar verdi və Həmədanda Xatun hadisəsi baş verdi və Təbrizdə sultan Ceyuş bəyi tənbəh etdi və beş yüz on altıncı ildə Şamaxıya, Şirvanı gəlib Abxazları

dəf edib, Şirvanşahı qaladan uzaqlaşdırıb qayıtdı və Azərbaycanı Şəmsülmülkə tutub, qətlinə əmr edib başını Xorasana göndərdi. Beş yüz on səkkizdə Qivaməddin Əbulqasim əl-Nasir ibn əl-Hüseyn böyük sultanın dərğahından qayıtdı. O, mübarək zamanda Həmədanda əlahəzrət sultanın hücrəsinə çatdı və ayın iyirmi səkkizində çərşənbə günü vəzirlik xələti geydi və bundan sonra hadisələr baş verdi, böyük sultan Məlik Məsudu öz yanına çağırdı. Debisdən tutmuş Əmirəlmöminin Əl-Mostərşəd Bellahın üzə çıxması hacətinə qədər hər cür iztirablar və narahətçiliklər içində idi. Bədisin yürüşü, yayılması, Məlik Toğrulə qoşulması və Xorasana sultanı əzəmin əla dərğahına gətməsi, Əmirəlmöminin Əl-Mostərşəd dövründə Sultanı əzəmin və böyük Mahmudun xəbərlərinin şərhləri, təsvirlərini Uca Allahın tofiqi ilə yazacan. Bu üç dövlətin halı bir-birinə bağlı olması və daha çox beş yüz iyirminci ilə qədər mən bunu qısaca qeyd edə bilmədim və nə olubsa, iyirminci ildən bu formada bu cildin sonuna qədər belə müxtəsər yazmağa müvəffəq olam ta ki, kitab ayrı-ayrı olmasın. Uca Allah buna əminidir və Ona etibar edilir. (s. 389-396)

Şərq padşahlarının ləqəbləri: Şərq şahlarının ləqəbləri yuxarıda qeyd olunub və bütün şahlar belə adlandırılıb və çoxları indi də belə adlanır, bəziləri köhnəlib, artıq o qaydadan çıxmışdır.

Çin padşahına fəğfir deyirlər, Çinin içərisində gərər (ləğ-zəğər) xaqan.

Xotan şahına Əzim əl-Xotan deyirlər; Xəzər şahı Xəzər xaqanı deyirlər.

Tibet padşahına Tibet Xaqanı deyirlər ; Oğuz şahı Bəyğu (ya Yəbğu, Yabqu) adlanır.

Yəğma(Yaqma) padşahu Boğr (Boğra) xan deyirlər; Soğd padşahına Bəgtəkin deyirlər.

Çəql(Cigil) padşahu Təksin Çəqəl(Təkin, Aybək, Bəyğu) adlanır;

Səhtəki(Peçeneq) padşahu Kolnqaneş adlanır.

Hürktal şahı Muğliğa adlanır; Əslig padşahına Nialtəkin deyirlər.

Suyat padşahın Yılanşah deyillər; Salbiğ padşahu isə Qaçur adlanır.

Sütəki(Tunqt) şahına Xəmski deyirlər; Bərsxan şahı Təbin Bərsxan adlanır.

Kaşğər şahına Xan deyirlər; Kimal (Kimaq) şahı Təteğ (Tutuq) adlanır.

Tatar padşahına Symon Byui Hyar? Deyilir; Şəlx şahı isə Xeyləş Ərkən adlanır.

Həməkəi padşahu Blauks adlanır; Soğdun böyük şahı Əxşid adlanır.

Xolx (Qarluk) padşahu Bratiğ və Nəhsin padşahu Qətkin adlanır.

Ləban padşahına Qətkin Laban, Təraz şahına İlas deyilir.

Fərqanə padşahu Əhbəşd; Soruşinə padşahu Afşin (Afişin) adlanır.

Cac padşahu Xəzio; Məcər (macar) şahı isə Kəndedir.

Səqləb padşahına Soit və Surənc deyirlər; Rus şahına Rus xaqanı deyirlər.

Bərtas padşahına Təbro; Alan Padşahına Alanşah deyilir.

Ləkən şahına Ləkənşah, Hindistanın şahına Ray deyilir. (s. 400-402)

8.

**ƏBU NƏSR ƏNÜŞİRƏVAN İBN XALİD KAŞANİNİN
“FOTURİ- ZAMANÜS-SODUR VƏ SODURİ- ZAMANÜL-
FOTUR” ƏSƏRİ**

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

XII əsr Səlcuqlular dövrünün siyasi tarixi hadisələrindən bəhs edən müəlliflərdən biri də Şərəfəddin Əbu-Nəsr Ənuşirvan bin-Xalid Kaşanidir. İbn-Xalid Kaşani h. 533-cü (m. 1138-39) ildə vəfat etmişdir. O, Xəlifə Müstəşid (1118-1135) və Səlcuqlu hökmdarı Sultan Məsudun (1134-1152) vəziri olmuşdur. İbn Xalid Kaşani ömrünün son illərində “Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur” (“Vəzirlər zamanın durğunluğu və durğunluq zamanın vəzirləri”) adlı əsərini fars dilində yazmışdır. Əsər 1072-1134-cü illərin tarixi hadisələrinə həsr edilmişdir. Mənbənin fars dilində mətni zamanımıza gəlib çatmamışdır. Elm aləminə mənbənin İmadəddin İsfahani tərəfindən ərəb dilinə tərcümə olunmuş nüsxəsi məlumdur. İmadəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Hamid əl-İsfahani h. 579-cu (m. 1183) ildə İbn Xalid Kaşaninin əsərinə əlavələr edib onu ərəb dilinə tərcümə etmişdir. O əsərə 1072-ci ilə qədər Səlcuqlulara aid xülasə və 1072-ci ildən - 1180-ci ilə qədər də əlavələr etmişdir. İmadəddin İsfahanın ərəb dilində yazdığı əsər “Nüsrətül-fetrət və üsrətül-fetrət” adlanır. İmadəddin İsfahanın əsəri h. 623-cü (m. 1226) ildə Şeyx Fəth bin Əli bin Məhəmməd bin əl Bundari tərəfindən xülasələşdirilib “Zübdətün-nüsrə və müxbətül-üsrə” adı altında ərəb dilində yazıya alınmışdır. ¹

¹ I. P. Behzadi. Ravəndinin “Rahətüs-südur və ayatüs Südür” əsəri tarixi bir mənbə kimi, s. 8

Leyden Universitetinin Şərq Əlyazmaları kitabxanasında fəaliyyət göstərən, həmin universitetinin İslam institutunda fars dili və türk dilində mühazirələr oxuyan hollandiyalı şərqşünas alim Martinus Th. Houtsma eyni zamanda "İslam Ensiklopediyası"nın ilk cildinin baş redaktoru olmuşdur. Onun ən qiymətli çalışmalardan biri "Təvaxixi Ali Səlcuq" adlı dörd cildlik Səlcuqlular tarixinə dair ilkin qaynaqların nəşridir. Müəllif bu nəşrə fransızca giriş ilə bərabər Səlcuqlular tarixinə aid olan dörd ilkin qaynağın ərəbcə və farsca orijinal mətnlərini daxil etmişdir. Həmin çalışmanın 1889-cu ildə nəşr olunan ikinci cildi hələlik elm dünyasına sadəcə adı bəlli olan Əbu Nəsr Ənuşirvan İbn Xəlid Kaşaninin "Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur" farsca əsərinin ərəbcə tərcüməsinin də daxil olduğu Əl-Fəth bin Əli bin Məhəmməd əl-Bunadrinin "Zübdətün-nüsrə və müxbətül-üsrə" əsərindən ibarətdir.¹ Xatırlatmaq istərdik ki, bu nəşrin 1886-cı ildə çap olunan birinci cildinə Məhəmməd bin İbrahimin "Tarixi-Səlcuqiyanı-Kerman", 1902-ci ildə çap olunan üçüncü cildə İbn Bibi "Səlcuqnamə"sinin Yazıçıoğlu Əli tərəfindən Türkcəyə tərcüməsi, 1902-ci ildə çap olunan dördüncü cildə isə İbn Bibinin "Müxtəsər Səlcuqnamə"sinin daxil etmişdir. Bu təshih mətni 1900-cü ildə "Kitabi-tarixi-dövləti Ali Səlcuq" adı ilə Qahirədə təkrar nəşr olundu. Müəllifin digər önəmli çalışması isə Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sindən parçaları 1921-ci ildə Leydəndə olan nəşridir.² M. Houtsma ərəb dilində çap etdirdiyi qaynağına fransız dilində yazdığı "Ön söz"də mənbə

¹ Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides par M. Th. Houtsma. Vol II, I. Histoire, Des Seljoucides D'Iraq par Al-Bondari. Leiden, E. J. Brill, 1889
² Houtsma. TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt. 18, İstanbul, 1998, s. 257-268

və onun hər üçü müəllifi haqqında məlumat verməyə səy göstərmişdir.

V.V. Barthold da "Türküstan moğol basqınları dövründə" adlı əsərinin girişində İbn Xəlid Kaşani, İmadəddin İsfahani və əl-Bundari və onların əsərləri haqqında məlumat vermişdir. O, yazır ki, əl-Bundari İmadəddin İsfahanın bütün tarixi faktlarını, obrazlı ifadələrini saxlamağa çalışmış və bəzən də onun mətninə bir neçə söz əlavə etmişdir.¹

İmadəddin İsfahanın əl-Bundari tərəfindən xülasə edilib "Zübdətün-nüsrə və müxbətül-üsrə" adlı ərəb dilində yazıya alınmış kitabı Kivameddin Burslan tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilməsi və 1943-cü ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. K. Burslan əsəri ərəbcə nəşr edən M. Houtsmanın qaynağa fransızca yazdığı müqəddiməsinin türkcəyə tərcüməsini kitabının əvvəlinə olduğu kimi əlavə etmişdir. Bu əsərin 1999-cü ildə Türk Tarix Qurumu tərəfindən təkrar nəşr edilmişdir.²

Qaynağın ikinci müəllifi İmadəddin İsfahani əsərin müqəddiməsində yazır ki: Səlcuqlu padşahlarının vəzirləri dövlətlərinin yüksək hümmətli və pak əsilli olan böyükləri haqqında bir kitab yazmaq istəyir və durmadan bunu düşündürdüm. Nəhayət vəzir Ənuşirvan bir Xəlidin "Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur" adını vermiş olduğu kitabını mütaliə etdim. Bu kitabı öz zamanına yəni Nizamülmülk zamanın ortasından Məhəmməd bin Məlikşahın oğlu Toğrul bəyin padşahlığa keçməsi və sonuna qədər həsr etmişdir. Bu kitabı ərəbcəyə tərcümə

¹ Б.В. Бартольд. Сочинения, т. 1, с. 71-73

² Irak və Horasan Selçukluları tarixi. M. Th. Houtsma tərəfindən 1889-'da Leiden'də nəşredilən mətnin Türkcə'ye çevirən Kivameddin Burslan. Ankara, 1999

edərkən onun əlavələrlə tamamlanmasına ehtiyac olduğunu gördüm və Səlcuqlu dövlətinin ibtidasından başladım və Ənuşirvan bin Xalidın kitabının əvvəlinə əlavə etdim. Sonuc olaraq öz zamanımda gördüyüm hadisələri də kitaba davam olaraq yazdım.¹

M. Houtsma əsərə yazdığı "Ön söz"də onun nüsxələri haqqında öncə vurğuladığımız kimi ətraflı məlumat verməyə cəhd etmişdir. O, yazır ki, əsərin ikinci müəllifi İmadəddin İsfahani-nin dövrümüzə qədər ancaq Parisdə "Bibliothèque Nationale" kitabxanasında saxlanılan ərəbcə olan yeganə nüsxəsi gəlib çatmışdır ki, onun yazılma tarixi bu nüsxədə qeyd edilməmişdir. Bu nüsxə Baron von Rosenin² işarə etdiyi kimi yeni olub ən çox yüz il öncəyə aiddir. Ehtimal ki, bu indi Şərq kitabxanalarının birində olan əlyazma nüsxəsindən köçürülmüşdür. M. Houtsma sözüünə davam edərək qeyd edir ki, bu dərginin birinci cildinə ön söz yazarkən Oxford Laud b. 113 nüsxəsinin Üri kataloqunda (1.151, n. DCL XII) deyildiyi kimi İmadəddin mətnin başqa bir nümunəsini zənn edirdim. Lakin bu əlyazmanı araşdıran da Bundarinin xülasəsindən ibarət olduğunu dərhal anladım. Bu əlyazma nüsxəsini Bodleian kitabxanasının əsgəri müdiri Leydendə olarkən mənə verdi. M. Houtsma yazır ki, həmin əlyazmanın əvvəlinə ərəbcə saxta bir neçə yarpaq qoyulmuş və nəticədə yanlış olaraq İmadəddin İsfahani-nin nüsxəsi kimi qeydə alınmışdır. Əslində bu nüsxə şərqdə məşhur baş yepiskop Laud tərəfindən alınmışdır. Bunu onun üzərindəki bu qeyd təsdiq

¹ İrak və Horasan Səlcuqluları tarixi, s. 2

² Baron von Rosen – St. Peterburq akademiyasının akademiki, şərqşünas ərnəst Viktor Romanoviç Rosendir (1849-1908). M. Houtsma Əl-Bundarinin nəşr etdiyi əsərinə yazdığı "Ön Söz"də qeyd edir ki, 1886-cı ildə Əl-Bundarinin əsərində rusca bir parçanı tərcümə edərək örnək kimi çap etdirmişdir. (İrak və Horasan Səlcuqluları tarixi, s. 9)

edir: "Liber Guilielmi Laud Archiepi. Cant. et Cancellarij Universitatis Oxon. 1636." Bu əlyazma daha əskidir. Bu nüsxə Ərzurumda 1325-də yazılmışdır. Nüsxə 245 səhifə olub, hər səhifədə 13 sətir vardır. Əsərin Leydendə A.767 nömrəli başqa nüsxəsi də vardır ki, o 208 səhifədən ibarətdir. Bu nüsxənin tarixi 1261-ci ildir. Bu əlyazmanın sonunda qeyd edildiyi kimi doğrudan doğruya əl-Bundarinin nüsxəsindən köçürülmüşdür.¹

Kıvameddin Burslan əsərə yazdığı qısa girişdə göstərir ki, M. Houtsma əsər haqqında və onun zamanımıza qədərki nüsxələri və əsərin müəllifi haqqında lazımı məlumatlar vermişdir. Yalnız əsəri xülasələşdirən üçüncü müəllifin bioqrafiyası haqqında kafi dərəcədə də olsa bilgilər verməmişdir. Zənn bu xüsusda çox izahata təsadüf edilmir. Bu əsər İraq Səlcuqlularının tarixinə dair indiyə qədər meydana çıxan əsərlərin ən önəmli-sidir. Əsərin birinci müəllifi yalnız özünün müşahidələrini və xatirələrini qələmə almışdır. İkinci müəllif də nəql etdiklərinin bir qismini özü görmüş olduğu kimi, bir qismini də vəqiələrlə şahid olan insanlardan əldə etmişdir.²

K. Burslanın daha sonra əlavə edir ki, bu əsər Toğrul bəyin padşahlığı zamanından başlayır və əsərdə Səlcuqluların ilk dönəmlərinə dair bilgilər azlıq təşkil edir. O, bu boşluğu doldurmaq üçün digər "Səlcuqnamə"lərdə Toğrul bəyə qədər Oğuz-Səlcuqlular haqqında zəngin məlumatlar olmasına baxmayaraq İbn əl-Əsirin "Əl-kamil fit-tarix" əsərində Oğuzlar və Səlcuqlulara dair parçaları tərcümə edib kitabın əvvəlinə daxil etmişdir.³

¹ İrak və Horasan Səlcuqluları tarixi s. XXX-XXXI

² Yəni orada, s. V

³ Yəni orada, s. V, VI, XXX, XXXVIII, LIII

M. Houtsmanın yazdığı “Ön söz” də vəzir Ənuşirvan bin Xalidın “Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur” adı ilə yazdığı əsəri Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşahın hökm sürdüyü zamandan Toğrul bin Məhəmmədin ölümünə qədərki (1072-1134) hadisələrə həsr edilmişdir. İmadəddin İsfahani bu əsəri ərəbcəyə tərcümə edib və sələfinin sükuta keçirdiyi bir çox təfərrüatı ona əlavə edib. Bu əsərə “Nüsrətül-fetrət və üsrətül-fetrət” adını verdi. İlk iki müəllif bu kitabda şəxsi xatirələrini hekayə etdikləri kimi, dəfələrlə özlərinin, babalarının və dostlarının xüsusi macəralarından da bəhs edirlər. Birinci müəllif Şərəfəddin Əbu-Nəsr Ənuşirvan bin Xalid bin Məhəmməd divan katiblərindən idi. Onun neçənci ildə doğulduğu məlum deyildir. Bioqrafiyası haqqında məlumatı ancaq onun öz əsərindən çıxarmaq mümkündür. O, h. 488-ci (m. 1095) ildə Börküyənq ilə Tutuş arasında Daşilüdə baş vermiş döyüşdə orada olmuş və bu savaşda Tutuşun öldüyünü şəxsən özü anladır. Ənuşirvan h. 494-cü (m. 1101) ildə Nizamülmülkün oğlu və yaxın dostu Müəyyidülmülk Sultan Börkəyarq tərəfindən öldürüldükdən sonra Bəsrəyə getmiş və 2 il orada yaşamışdır. Börkəyarq vəfat etdikdən sonra yeni Sultan Məhəmməd onu saraya dəvət edib maliyyə nazirliyini ona vermişdi. Və bəzən o, təqiblərə də məruz qalmışdır. Onu h. 526-cı ildə Xəlifə Müstəraşid vəzir vəzifəsinə təyin edir. Sultan Toğrul vəfat etdikdən sonra Məsud taxta çıxdıqda Ənuşirvanı vəzir vəzifəsinə dəvət edir. O, bu vəzifədə h. 530-cu (1136) ilə qədər qalmışdır.¹

Əsərin ikinci müəllifi hər kəsin katib İmadəddin kimi tanıdığı Məhəmməddir. O, h. 516-cı (m. 1125) ildə İsfahanda doğulmuşdu. Onun mənsub olduğu ailədən katib və daha böyük

dövlət vəzifələrinin yüksəlmiş şəxslər çıxmışdır. Əl-Əziz kimi tanınan əmisi Əbu Nəsr Əhməd bin Hamid katib, mustoufi, vəzir və digər dövlət vəzifələrində çalışmış, nəhayət h. 527-ci (m. 1134) ildə rəqibləri tərəfindən qətl etdirilmişdir.

Babası Səfiəddin Məhəmməd isə qardaşı öldürüldükdən sonra sultanlara xidmət etməyəcəyinə and içmiş və uzun müddət yaşamışdır. İmadəddin İsfahani Kaşan və Bağdadda təhsil almış, dövlət məmuru olduğu vaxtlar mühüm hadisələrin şahidi olmuş, səlahiyyətli kimsələrdən çox məlumatlar toplamışdır. Onun əsəri İraq və Xorasan Səlcuqluların tarixinin ən əskisi və ən mühümdür. Yalnız bu var ki, bu əsərdə Səlcuqlu sülaləsinin ilk və son illərindən bəhs edilməmişdir. Özünün söylədiyi kimi Suriyada olduğu zaman İraq və başqa yerlərdəki hadisələrə tam vaqif ola bilməmişdi. O, əsərində h. 579-cu (m. 1189) ildən sonrakı bir neçə il haqqında bəsit xülasə ilə kifayətlənmişdir.

Sələflərinin əsərinə yeni biçim verən Əl-Fəth bin Əli bin Məhəmməd əl-Bundarinin bioqrafiyası haqqında isə məlumat ol-duqca azdır. O, öz əsərində həyatı haqqında məlumat verməmişdir. Ancaq məlumdur ki, müəllif sələfinin əsərini əsəri h. 663-cü ildə əsl mətnini dəyişmədən ərəb dilində yazıya almışdır. O, kitabda öz qələmindən çıxan bir ön sözlə üç şəxsi məlumatını əlavə etmişdir. O məlumatında öz adını zikr edərək onu özünə aid olmayan mətnədən məlumatları ayırmışdır. Əl-Bunduri əsəri xülasə edib, müəllif ixtisarlar da etmişdir.¹

“Foturi-zamanüs-sodur və soduri-zamanül-fotur” əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

¹ İrak və Xorasan Səlcuqluların tarixi s. V-XXV

¹ İrak və Xorasan Səlcuqluların tarixi s. IX, XIII, XVI, XXIII, XXV, XXVI, XXIX

Təqdim olunam parçaların çeviriləri hazırlanarkən əsərin M. Houtsma tərəfindən hazırlanan ərəbcə nəşri ilə paralel olaraq **Əs-Sultan Rüküd-dünya vəd-din Arslan bin Toğrul bin Məhəmməd Məlikşah bin Alp Arslanın' taxta oturməsi.** (t. s. 238-239)

Müəllif deyir: Arslan əmisi² (t. S. 238) həbs edildikdən sonra eyni ilin zülqədər ayında Həmədana vasil oldu. Sevinc taxtına oturdu, qürur ilə bəzəndi. Şəmsəddin Eldənizə böyük Atabəy lə-qəbi verdi, irəlilədi, irəlilədi, alçaltdı və yüksəltdi.

¹ Qiyasü-dünya vəd-din Əbu Süca Məhəmməd bin Mahmud bin Məlikşah h. 548-555-ci (m. 1153-1160) illər arası İraqı-Əomədə hakimiyyətdə olmuş və o, vəfat etdikdən sonra isə qısa zaman kəsiyində Sultan Süleyman bin Məhəmməd bin Məlikşah h. 555-556-cı (1160-1161) illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur. Mənbədə göstərilir ki, ağır xəstə olmaqla bərabər daha çox aylanclarla məşğul olduğundan vəzifəsini görməyə vaxtı yox idi. Elə bu səbəblərdən h.556 (1161)-ci ildə Həmədan qalasında həbs edilərək zəhərləyib öldürülmüşdür. Və ondan sonra İraq Səlcuq Sultanlığında hakimiyyətə Arslan bin Toğrul (III) keçir. (İraq və Horasan Selçukluları tarixi, s. 264)

² "İraq və Xorasan Səlcuqları tarixi"ndə yazıldığına görə Sultan II Məhəmməd bin Mahmud h. 552-ci ildə Bağdadda hücum etmişdi. Bu zaman Xəlifsə Bağdadı onun təhlükəsindən qorumaq üçün Atabəy Eldənizə elçi göndərərək onu Həmədana hücum etməyə təşviq edir. Xəlifsənin təşviqi ilə Eldəniz Sultan III Məlikşah bin Mahmudla birlikdə Həmədana yürüdü. Atabəy Eldəniz Məlikşahı taxta utuzdurub özünü onunununda məmləkəti idarə etməyə başladı. Bağdadda hücum edən ordu Həmədana döndü. III Məlikşah qısa müddətdə 1152-1153-cü illərdə hakimiyyətdə oldu. Ondən sonra Sultan II Məhəmməd bin Mahmud hakimiyyətə keçmişdi. II Məhəmməd bin Mahmud 1160-cı ildə vəfat etdikdə hakimiyyətə kimin keçməsi üzərinə böyük əmirlər arasında ixtilaf baş vermişdi. Əmirlərin bir çox vəfat edənən qarışığı Məlikşaha, bir qismi isə Atabəy Eldənizin nüfuz və etibarından dolayı Məlik Arslan bin II Toğrula adam göndərməyi münaqişə etdilər. Digər bir qismidə vəfat edənən əmisi Süleyman hakimiyyətə keçirmək fikrində idilər. Bu zaman əsgəri daha çox, qılıncı daha kəskin Əmir İnanə və tərəfdarları Süleyman hakimiyyətə keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Bu zaman böyükklər arasında Atabəy Şəmsəddin daha böyük əldəgünə görə onun Həmədana hücum edəcəyindən ehtiyat edib oğulluğu Məlik Arslanı Süleyman vəliəhd təyin etdilər. Hakimiyyətə keçən Sultan Süleyman haddən artıq ağzını açdı, dövlət işi ilin deyil aylanclarla məşğul olması səbəbindən əmirlər müşavirə çağıraraq Məlik Arslanı Həmədana gətirmək üçün maktub göndərdilər və o galana qədər də heç bir iş görməyəcəklərini vəd etdilər. (İraq və Horasan Selçukluları tarixi, s. 254, 255, 257, 258, 243, 264).

Sultan, Eldənizin hökmü altında olub, ehsanına verdiklərinə qənaət edərdi. Eldənizin süfrəsindən yemək yeyirdi. Zira Eldənizin uşaqları Sultanın anasından doğulmuşdular. Eldəniz Arslanı uşaqlarının yanına alınca o, bunların cərgəsinə qatılıb, düyünlərin birliyinə bağ olmuşdu. Atabəy Eldənizin taleyi iri addımlarla irəlilədi və bəxti genişlənmək və gözəlləşmək xüsusunda uğurlu oldu. Böyükklər onun yanında kiçildilər. Əmirlər ona itaət etdilər. Vəzirlik Şihabəddin Mahmud bin Əbdüləzizə, haciblik ilə Toğrul-təkin Ayaza tapşırıldı.

Onlar iki ay Həmədanda qaldılar. Sonra Sultan İsfahana yönəlib Sava yolunu tutdu. Atabəyi Eldənizi də öz yanında götürdü. Reyin sahibi İnanə Bəysunqur Sultanı qarşılaşıb görüşdüyü üçün sevinirdi və Sultanın da sevindiyini gördü. Ona itaət etdiyinə dəlil olaraq səmimiyyətini izah etdi.

İnanə ilə Eldəniz arasında düzgün və təsirli anlaşma quruldu. Bu səbəbdən onların Sultana arxalanıb onu qorumarı təmin edilmiş oldu. Eldənizin böyük oğlu Nüsrətəddin Pəhləvanı Məhəmməd İnanənin qızı ilə evləndi. Nüsrətəddin Sultanın anabir qarışığı olub dövlət böyükkləri içində Sultanın mühüm işləri ilə ən çox məşğul olan o idi.

Sonra izzət və hörmət edərək İnanə öz məmləkətinə göndərdilər. Lakin onun daşqınlığı sonsuz olub üsyankarlığı artmaqda idi. Eldənizin yüksəlməsini istəməirdi. Bundan dolayı qəlbən kədərli və qəmgin olub alışıb yanırı. Olub bitən şeylərə dostlar meydanında razı olduğunu göstərirdi. Düşmənlərdən olduğunu gizli saxladı. Sultan və yaxınları ona inanaraq səmimiyyətinə etimad edərək İsfahana gəldilər. Sultan səltənət sarayına girdi və səltənət taxtına oturdu. Sevincə orada yerləşdi.

Bunlar İsfahana əl uzatdılar, təkrar zülm etməyə başladılar. Suçlu ilə birlikdə suçsuz mənfur, alçaq adamlarla bərabər aşağıladılar. Əhalini düşünüb-daşınılmamış hökmə qorxunc yol ağzına sövq edirdilər, müsadirə yollarını, şiddət və vəziyyətdən istifadə etməklə pisliklər edirdilər. Bostanlara gedən suların qarşısına sədd çəkib su parası aldılar, su yollarını zəbt edib susamış kimsələrin oraya gəlmələrini qadağan etdilər.

Sultan bir müddət belə qaldı. Sultan oradan keçmək istədikdə, əmir İzzəddin Satmaz bəhanə taparaq ondan ayrıldı və geridə qalib dayanaraq ondan qorundu. Zira müxalifət etmək və araya təfriqə salmaq və Sultanın qardaşı Məhəmməd bin Toğrul Farsdan çağıрмаq üçün əmir İncə ilə məktublaşmışdı. Sultan bundan xəbərdar olunca şübhələndi. Zira Atabəy Eldəniz və oğulları Həmədədə idilər və onların fənalıq çıxaracağına ümid etmirdilər. Bundan dolayı Sultan elə sürətlə hərəkət etdi ki, sanki Eldəniz və övladı yanına getmək üçün quş qanadını borc almışdı. Onların yanına gəlincə qəlbi arxayın oldu, ayıldı, ziyası yüksəldi və parladı.

İncə isə Sultanla qarşılaşmağa və o Eldəniz qovuşmadan onunla çarpışmaya tələsərək yola çıxdı. İzzəddin Satmaz ilə Qəzvin sahibi Alp Arqu topla əsgərlə İncənin yanına gəldilər. Məlik Məhəmməd bin Toğrul bunlarla bərabər olub bunların da könülləri onda idi. Fəza əsgərə dar gəldi, əsgəri almadı.

Sultan da çoxsaylı əsgərin başında idi. İki tərəf bir-birinə qarşı məhəddi, iki tərəfin də qəlbləri döyündü, iki qoşun hərəkət etdi, iki qor alovlandı. (t.s.265) Bu iki ordu Kərc nahiyəsində toplaşdılar və qazanılması çətin olan döyüş yaxınlaşdı.

Sultan özünə qarşı gizli düşmənçilik bəsləmək və İncə ilə yazışib danışmaqda vəziri ittiham etdi. Sultanı vəziri məkr və hiyləsinə görə qətl etməkdən çəkindirmədilər. Lakin Sultan bu xüsusda söz dinləmədi və onu həbs etməyi münasib görmədi. Bəlkə bir camaatı gizli surətdə buna nəzarət etməyə təyin etdi. Bunlar özlərini onun xidmətində göstərirdilər və hörmətinə sadıq olaraq görünürdülər. Vəziri Nüsrətəddin Pəhləvan müdafiə edirdi, bundan dolayı bunun işi verəcəyi hədiyyə və ödəyəcəyi qırx min altında həll edildi. Bunun üzərinə ondan malı aldılar, dedi-qoduya son verdilər və o malı orduya sərf etdilər. Vəzir təkrar parlaq talehinə və aydın bəxtinə qovuşdu. Hərb günündə ilk hərəkət edən o oldu. İki camaat (ordu) qarşı-qarşıya durduğu və iki tərəf toplaşdığı zaman İncənin sağ qolu Sultan əsgərlərinin sol qoluna hücum edib onu dağıtdı. Sultan kədərləndi: başını əydi, düşmənin hücumu səbəbindən üzərinə qayğı çökdü. Lakin qəlbində dəyanətli oldu. Eldəniz o tərəfə yönələrək övladları və əshabələri ilə hücum etdi, İncənin qəlb (mərkəzi) qoluna yürüdülər. İncə qəlbi ataraq qorxu və vahimə ilə qurtuldu. Arxasınca onu təqib edirdilər. Bütün düşüncəsi qurtulmaq idi. O, toz içində qeyb oldu. Yüyrək atlarının vücuda gətirdikləri toz dumanı onu gizlətdi.

Bu müharibədə vəzirin üzünə qılınc zərbəsi dəydi və o sağ gözüünü itirdi. Altunu getdikdən sonra sağ gözüünün də gedəcəyini bilmirdi. Müalicə üçün Həmədədə mahfə (kəcavə) ilə götürdülər. Düşmənləri onun fəlakətə uğramasına sevindilər. Xülasə, İncə arxasını çevirib çadırlarını, yol yüklərini buraxıb uzaqlaşaraq getdi. Sultan isə əskisi kimi təkrar səltənətinə qayıtdı, məmləkəti genişləndi və işi yoluna girdi.

Hərbitib silahlar yerli-yerinə qoyulduqda, Sultan sancqalarını Rey üzərinə yönəltdi. Sultanın əsgərləri İnançın yolunu kəsmək üçün arxasından hərəkət edib Reyə gəldilər. Rey mahallarının vergilərini yığdılar və mallarını, taxıllarını topladılar, nemətini paylaşdılar.

İnanç isə onlardan qorunmaq üçün bir təpəyə sığınmışdı. Bu adamı keçinmək üçün bir dağ arası ilə kifayətlənmişdir. (t. s. 266) Orada durub birinin mərhəmət göstərüb arzusunun yerinə yetirməsi üçün kömək istəyir və ətəyindən yapışırdı. Nəhayət ara düzəldi, sülh tamam oldu, arzuları artıqlaması ilə yerinə gəldi. Lakin onu Rey ilə kifayətlənməyə məcbur etdilər. Cərbazekan ilə Savəyi onun əlindən aldılar. Onun həyatına rahatlıq və aydınlıq gəldi, yaşayışına dad girdi.

Sonra bunlar (Sultan və camaatı) Qəzvin üzərinə yürüdülər. Qəzvin sahibi Sərcahan qalasına sığındı, zəhmət çəkdi və korluq gördü. Bunlar ətrafa adam göndərüb mal topladılar. Hər çeşid bəlalər ilə qış düşüncəyə qədər orada qaldılar. Bir bəla gəldikdə bir bəla yox oldu. Zira onlar qış gəlincə yerlərində qalmadılar, dayanmadılar. Qəsəbələrədən qələbəlik qalxdı. Sultan Həmədan tərəfinə, Atabəy Eldəniz isə Azərbaycana getdi. Bundan sonra Arslan bin Toğrul bin Məhəmməd bin Məlikşahın səltənəti kökləşdi. Qüdrəti və nüfuzu altında razılıq yox idi. Lakin buna və bütün məmləkətə anasının əri Eldəniz hökm edirdi. Onun səltənətinin şərəfini, dəyərini mühafizəsi adətində davam etdi. Vəzirlik isə Şihabəddin Şikanın əlində İsfahanda vəfat edənə qədər qaldı. Xalq onu alicənab, səxavət və yüksək mərdliyinə görə sevirdi. Onan sonra Sultan Fəxrəddin İbnül-vəzir-əl-Muin əl-Muxtassı vəzir təyin etdi. Bu zat bir neçə il sonra Həmədanda vəfat etdikdə

Cəlaləddin bin Kivaməddərgəzni vəzir təyin etdi və sultanlığın hökmlərini sağlamaşdırdı. (t. s. 267)

H. 571-ci (m. 1176) ildə Sultan Arslanın və ondan öncə Atabəy Eldənizin vəfat etməsi

Müəllif deyir ki, Sultan Həmədan rəisi Fəxrəddinin bacısı ilə evlənmişdi. Bu əsnada Şəmsəddin Eldənizin Naxçıvanda vəfat xəbəri gəldi. İqtidar onun Pəhləvan deyilən və Arslanla anabir qardaş olan oğlu Məhəmmədə keçdi. Bunun üzərinə idarədə Arslan deyil, özü müstəqil qalmaq istədi. Arslan xəstə idi. Həmədanda zövcəsinin evinə köçürüldü və orada öldü. Söylənildiyinə görə qardaşı Pəhləvan (ona) zəhər içirtmişdi. Və özünün həyatda qalması, yaxud qalması xüsusunda ehtiyatlı hərəkət etmiş, onun həyatda qalmasına imkan verməmişdir.

Pəhləvan Arslanın kiçik yaşda olan oğlu Toğrudu taxta otuzdurub, taxtı onunla məşğul etdi. Məmləkətlərdə Toğrulun əmirləri heç bir maniyyə, gecikməyə uğramadan yerinə yetirilirdi. İş düzgün və düzgünlüyü davamlı olub dövlətin üzü güldürdü. Nəhayət h. 582-ci ilin əvvəllərində Pəhləvan vəfat etdi. Yerinə qardaşı Müzəffərəddin Qızıl Arslan bin Eldəniz keçdi və şəritətin əmr etdiyi, uyğun gördüyü yolu tutdu, nizam-intizam yaratdı. Artıq Toğrul böyümüş, həddi-buluğa çatmışdı O, vəzifəsinin, qüdrətinin unudulduğunu və etibarını pərdə arxasında qalmış olduğunu anladı. Yalnız qalmaq istədi və istiqlal arzulayırdı. Bu səbəbdən günün birində gecə ikən qaçdı. Pəhləvanın əmirlərindən bir çox adam da ona qoşuldu və onu səltənətə başqasının da şərik olmasına yol verməməyə təşviq etdilər. Fəqət Toğrul təcrübəsiz idi. (Adamları) töhmət üstündə qətl və tələf etməklə cəzalandırırdı. Pəhləvanın əmrləri ona neçə dəfə kömək və yardım etmişdilər. Qızıl Arslan

neçə dəfə qiyam etmişdi və onu (bu zaman) dəf etmişdilər. Halbuki, (o) şübhələnənləri ittiham etdi. Onun töhmət üzərinə hiddətinin atəşi alovlandı və qəflətən acımadan onları qətl etdi. Bu səbəbdən köniullər ondan soyudu. Bu süvətlə Qızıl Arslanın nüfuzu artdı, Toğrulun mövqeyi sarsıldı.

Günün birində İzzəddin bin Radyüddini ittiham edib onu və onun qardaşını qılıncla öldürdü. Həmədan rəisi Fəxrəddini zəhərləyərək həlak etdi. Özünə yaxın olan hər kəs haqqında şübhələndi. Bir parça¹ yerləşir kimi olduqda əmisi Qızıl Arslan onu sarsıdırdı (rahatsız edərdi) Nəhayət h. 585-ci (m 1189) ildə Əmir Həsən bin Qıpçaq ilə münasibət yaradıb onunla əlbir oldu. Əmir Həsən Toğrula yardım (t. s.268) edib onu dəstəklədi. Toğrul Urmiyə məntəqəsinə getdi. Qaladakılar onun üzünə qapıları bağladılar. Əmir Qıpçağın (Əmir Həsən) adamları (tabinləri) Toğrulun yanında olub ona yardım edirdilər. Bu səbəbdən şəhərə giridilər. Oranı mübah (halal) gördülər, qarət etdilər, kökünü qopardılar, dağıtdılar.

Sultan Səlahəddin Toğrul ilə Qızıl Arslan arasını düzəltmək üçün elçilər göndərdi. Toğrul buna qulaq asıb yumşaldı. Sülh xəbəri söylənilir və artıq sülh imzalanması yaxınlaşdıqda fəna düşüncələr məqsədin baş tutmasına mane oldu. Qızıl Arslan Toğrulu yaxaladı qalalardan birində həbs etdi.

Qızıl Arslan gündə beş növbə nəğara vurdururdu. Hakimiyyətdə müstəqil qalmağı qararlaşırdı. Sürdüyü səfaya baxaraq kədəri unutdu, qəza və qədərdən qəflətə düşərək oldu. Halbuki Həmədanı bir gecə boğulub öldürüldü. Onu öldürmək ilə dövləti

¹ Qab anlamında.

büdrədən şəxs gözətçilərin içində olub onun bir daha ayağa qalxmayaacağına əmin idi. Onun kimin qətl etdiyini məlum olmadı.

Bu hadisə h. 587-ci ilin şaban ayında baş verdi. Qızıl Arslanın qardaşı oğlu Nüsrətəddin Əbubəkr bin Pəhləvan Azərbaycanı yürüş edərək oranı əldə etdi. Onun qardaşı Qutluq İncan bin Pəhləvan isə Rey yolunu tutub ora yerləşdi.

Əmirlərdən bəzisi Toğrulu həbsdən çıxarmaq üçün səy etdi və onu hakimiyyətə gətirdilər. Toğrul paytaxtı olan Həmədana gedib yenidən işə başladı. Yenidən imkan ona əl verib ədalət və ehsan yeniləndi. Fəqət h. 589-cu ildə Xarəzmşah məmləkəti istila etmək üçün gəldi. Toğrul onu hər b meydanında qarşıladı. Az bir əsgərlə Xarəzmşah əsgərinin səfini yardı və çox böyük qəhrəmanlıq göstərdi. Səfi yarib içəri girincə ətrafını mühasirəyə aldılar və oxa tutdular, başını qopardılar. Silahaşları nə ondan (t.s.269) düşməni dəf edə, nə də onu düşməndən qoruya bilmədilər. Xarəzmşah onun başını Bağdada göndərdi. Toğrul bəy ilə başlayan Səlcuq dövləti Toğrul bəy də siiqut etdi.¹ (t.s.270)

¹ Sultan Toğrul bin Arslan bin Toğrul bin Məhəmməd bin Məlikşah bin Alp Arslan es-Səlcuki h. 588-ci ildə həbsdən çıxdı. Onun məmləkəti İslamdan və başqalardır. Onunla şahin sahibi Qutluq İncan arasında savaş baş verdi və bu savaşda Qutluq İncan məğlub olub Rey məntəqəsinə sığındı. Toğrul Həmədana getdi. Qutluq İncan Xarəzmşah Ələddin Təkşin yanına elçi göndərib ondan yardım istədi. Elə həmin ildə (h. 588) Xarəzmşah Qutluq İncanın yanına gəldi. Qutluq İncan Xarəzmşahla yaxınlaşdı onu çağırdığına üzünə də zərər dəyəcəyindən qorxub peşman oldu. Xarəzmşahın ölündən çəkilib üzünə aid olan qalaya sığındı. Xarəzmşah Reyə daxil olub oranı zəbt edir və sonra da Təbrək qalasını mühasirəyə alıb iki günə ala keçirdi. Bu zaman Toğrul Xarəzmşahın yanına elçi göndərib onunla sülh müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə görə Rey Xarəzmşahın əlində qaldı və ora mühafizəçilər təyin edib qardaşı Sultanshahın Xarəzm üzərinə yürüldüyünü eşidib geri döndü. O, Xarəzmə çatıncaya qədər Xarəzmlilər Sultanshahı şəhərə buraxmamışdılar. Xarəzmşah qışı Xarəzmdə keçirib h. 589-cu ilin yazında Mərv üzərinə yürüdü. Bu zaman onların arasında sülh haqqında elçilər gedib gəlirdi. Onlar dəniz qolları apararkən Sultanshahı aid olan Sərhəs qalası mühafizəçiləri qalanı təslim etmək üçün Xarəzmşahın yanına elçi göndərdilər. Qala rəisi Sultanshah üz çevirmişdi. Xarəzmşah sülhə ora gedib qalanı ala keçirdi. Qala rəisi və mühafizəçiləri Xarəzmşah

Selcuq dövlətinin müddəti Toğrul bəyin Bağdada girdiyi gündən bu vaxta qədər 140 il oldu. Dövlətlərin müddəti 140 ildən ibarət olmaq sanki qanun hökmünü almışdır. Mülkü zaval bulmayan və hökmü dəyişməyən zəti pak və mübarək hesab edirəm (f.s.271)

Müttəvəlli vəzirlərinin zikri.

Müallif deyir ki, Cəlaləddin bin Qıvam vəzir idi. O, vəfat edincə qardaşı vəzir təyin edildi və sonra (f.s.271) o da vəzifəsindən azad edildi. Taclı deyə məşhur olan Kəmaləddin əz-Zəncani vəzir oldu. O, bir neçə il vəzir vəzifəsində qaldı. Sonra Marağa qazısı Sədrəddin vəzir təyin edildi. Onun azad edilməsindən sonra vəzir gözəl əxlaq və kərəm sahibi İzzəddin bin ər-Radi oldu. Onun qətl hadisəsindən sonra dövlət dağılmağa başladı.

Müallif deyir ki, Rey sahibi İncə h. 565-ci ildə taxtı üzərində qətl olunaraq tapıldı. Onu nə üçün həlak etmələri məlum olmadı. Onun öldürülməsi vəzirin ortaqlığı və tədbiri öz köləsi tərəfindən icra edilməsi zənn edildi. İncənin vəziri Eşel (əli kəsik)

tərəf keçirdilər. Bu xəbəri eşidən Sultanaşahı ramazan ayının sonu h. 589-cu ildə vəfat etdi. Sultanaşahın bütün mülkəti və xəzinəsi onun əlinə keçdi və bu əsnada Qütbəddin deyə İraqda daşınan oğlu Əlaəddin Məhəmmədin yanına adam göndərərək onu Nişapura böyük oğlu Məlikşahı isə Mərvə hakim təyin etdi. İl. 590-cı ilin əvvəlində Sultan Toğrul Reyə hərəkət edib Xarəzmşahın oradakı adamlarını yağmaladı. Pəhləvanın oğlu Qutluq İncə onun önləndən qorxub çəkilərək ikinci dəfə Xarəzmşahın yanına elçi göndərərək ondan yardım istədi. Bu hadisə baş verdikdə Xəlifənin elçisi Xarəzmdə idi. Xəlifə Toğrulə: də yanına elçi göndərərək ona etirazını bildirir və göndərdiyi fərmanla o mülkətləri Xarəzmşaha iqtə edirdi. Xarəzmşah Nişapurdan Reyə hərəkət etdi. Və bu zaman Qutluq İncə və yanındakılar Xarəzmşahı itaətlə qarşıladılar. Sultan Toğrul Xarəzmşahın gəldiyini eşitdikdə əsgəri dağıtmaq idi. Onları toplanmadan müharibəyə girdi. İki ordu Rey yaxınlığında qarşılaşdı. Sultan Toğrulun dənəsi düşməni səfəni qəlbədən yarsa da rəbiüləvvəl ayının 24-də mühasirəyə düşüb öldürüldü. Xarəzmşah Həmədan və ətraf mülkətləri fəth edib böyük bir qismini kölələrinə iqtə etdi. (İrak və Horasan Selçukluları tarixi. s. 270-271)

Səadətədin Əsəd idi. Sonra onu Şəmsəddin Eldəniz özünə vəzir götürmüşdü. Eldənizin ondan əvvəlki vəziri Muxtarəddin idi.

Müallif deyir ki, Sultan Toğrul Müstəzimin xəlifə olduğu zaman taxta keçdi. Müstəzi Bi-Əmirullahın xəlifə keçməsi h. 565-ci ilin rəbiüləxir ayında olub h. 575-ci ilin şəvval ayının axırında Allahın rəhmətinə qovuşdu. İmam Ən-Nasirü Li-Dinullah Əbdülabbas Əhməd bin əl-Müstəzi Bi-Əmirullah Əbu Məhəmməd əl-Həsən bin əl-Müstəncid bin əl-Müktəfi xəlifə oldu.

Mən deyirəm ki, onun (Nasiri) xəlifəliyi h. 622-ci il ramazan ayının sonuna qədər davam etmişdir. Bu tarixdə Nəsir vəfat edib. Oğlu İmam Zahir Bi-Əmirullah Nəsr Məhəmməd xilafətə keçdi. H. 623-cü il tarixində vəfat etdi. Və yerinə oğlu İmam Müstənsir Billah Əbu Cəfər Mənsur –Allah yardımçılarının əzizi, iqtidarını muzaaf qılısın- xilafətə keçdi.

İmam İmadəddin İsfahani (r. h.) deyir ki, bu kitabı hər ilin hadisələrini şərh və hər məqsədi onun qədər izah edərək axıra çatdırmaq istəyirəm. Lakin Şama gedib mərkəzdə olmam və günlərin hadisələrindən xəbərdar olmaqdan uzaq düşməmə səbəbi ilə kitabı, bildiyim icmal əhvalə həsr etdim. Və onunla təsvirə qane oldum. Bundan başqa bu günlərdə səltənət zəifləmiş, dəyəri qalmamış, xarab olma əlamətləri aydın görünür. Heç bir vəzir sevindirici bir əxlaqə, iftixar ediləcək bir yaxşılığa qadir olmamışdır ki, onun zikrini şərh və namını şərh etmə.

Nasir günlərinin gözəllikləri haqqında yazdığım əsər bu xüsus üçün kafidir. Müvəffəq olan hər kəs doğru yolu Allahın hidayət ilə bulur. (t. s. 272)

**ƏBÜLHƏSƏN ƏHMƏD BİN ÖMƏR BİN ƏLİ
SƏMƏRQƏNDİ NİZAMİ ARUZİNİN “ÇAĦAR MƏQALƏ”
ƏSƏRİ**

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi, digər adı ilə Nizami Aruzinin həyatı haqqında bilgilər olduqca azdır. Nizami təxəllüsü ilə tanındığı üçün bəzən Nizami Gəncəvi ilə qarışdırılır. Hər iki Nizamini bir-birindən fərqləndirmək üçün onların təxəllüslərinə diqqət yetirmək lazımdır. Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Orta Çağ boyunca Aruzi təxəllüsü ilə tanınması onu Nizami Gəncəvidən əqləndirmişdir. Nizami Aruzi bir Türk şəhəri olan Səmərqənd şəhərində anadan olmuş və ilkin təhsilini burada almışdır. Onun haqqında sadəcə özünün müəllifi olduğu “Çahar məqalə” əsərindən bilgilər əldə etmək mümkündür. “Çahar məqalə” əsərinə görə o, h. 504-cü (m. 1111/1112) və ya h. 506-cı (m. 1112-1113) ildə Xorasana getmiş, həmin ildə Bəlx şəhərində Ömər Xəyyamla görüşmüşdü. Daha sonra Tus şəhərinə gedən N. Aruzi Sultan Səncərin mülüküş-şüarəsi Muizzi ilə qarşılaşmış və öz şerlərin ona təqdim etmişdir. Bu fakta dayanaraq bir sıra alimlər Muizzini Nizami Aruzinin müəllimi hesab edirlər. Lakin, bu heç də inandırıcı görsənmir. Bu haqda bilgilərə başqa heç bir ilkin qaynaqda rast gəlinmir. Sultan Səncər ilə fikir uyusmamazlığı yaşayan Nizami Aruzinin bu səbəblə də Sultanın yanından ayrıldığına dair söylənilər də vardır. Səbəbin və baş verən proseslərin necəliyindən asılı olmayaraq onun Nişapur

şəhərinə qayıtması haqqında məlumatlar vardır. Nizami Aruzi h. 530-cu (m. 1136) ildə Nişapura dönərkən artıq vəfat etmiş dostu Ömər Xəyyamın türbəsini ziyarət etmişdir. Uzun bir zaman kəsiyində onun haqqında heç bir bilgiyə rast gəlinmir. H. 551-552-ci (m. 1156-1157) illərdə əsil adı “Məcməün-nəvadir” olan, lakin “Çahar məqalə” adı ilə daha çox tanınan əsərini bitirmişdir və bu tarixdən sonra onun haqqında hər hansı bir bilgiyə rast gəlinmir.¹ Demək ki, onun ölüm tarixinin bu tarixdən sonra gerçəklədiyini təxmin etmək olar.

Adından da görüldüyü kimi “Çahar məqalə” əsəri o dövr üçün önəm kəsb edən dörd ixtisas sahibinin özəlliklərinin yer aldığı dörd məqalədən ibarətdir. Bunlar katiblik, şairlik, münəccimlik və təbiblik ixtisaslarıdır. Bu əsər fars dilində yazılmış ilk təzkirələrdən hesab olunur. Müəllif əsas aldığı bu dörd ixtisasın özəlliklərinin daha dərinədən qavranması üçün əsərə hər məqalədən sonra bir çox hekayə əlavə edib. Bir sıra şair və alimin həyatının öyrənilməsi üçün “Çahar məqalə” təməl qaynaqlardan hesab olunur. Əsər Gurlu bir şahzadə olan Əbdülhəsən Hüsəməddin Əli bin Fəxrüd-dövlə Məsud bin İzzəddin Əl-Hüseynə ithaf edilmişdir.²

Nizami Aruzi Səmərqəndinin “Çahar məqalə” əsərinin ən əski əlyazma nüsxəsi İstanbul muzeyində saxlanılan nüsxəsidir. Dövrümüzə qədər demək olar ki, xarici təsirlərə məruz qalmayan həmin nüsxə h. 835-ci (m. 1431) ildə hazırlanmışdır. Bundan başqa London Britaniya muzeyində “Çahar məqalə”nin h. 1017 (1608) və h. 1275-ci (m. 1856) illərə dair daha

¹ The Chahar Maqala of Nidhami Aruzi Samarqandi. Translated into English Edward G. Brown, 1899, s. 6-7

² Nizami Aruzi Semerkandi. Çəhâr makâlê, s. 3

iki nüsxəsi mövcuddur.¹ Bu nüsxələrin birincisini etibarlı, ikincisini isə orta dərəcədə səhih hesab etmək olar. Hələ XIX yüzillikdən araşdırmaçıların diqqətini çəkən bu əsər ilk dəfə ingilis dilinə Eduard Braun tərəfindən tərcümə olunmuşdur.² “Çahar Məqalə” əsərinin farsca bir neçə təshih nəşri mövcuddur ki, bunların içərisində ən aydın təshih Mirzə Məhəmməd xan Qəzvini həyata keçirmişdir. Bəhs etdiyimiz nəşr öncə Leyden şəhərində, ardından isə Tehran şəhərində çap olunmuşdur.³ Nizami Aruzi Səmərqəndinin “Çahar məqalə” əsəri Esin Eren Soyusal tərəfindən Türk dilinə çevrilmiş, 2016-cı ildə isə İstanbulda çap edilmişdir.⁴

“Çahar məqalə” əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

Əbülhəsən Əhməd bin Ömər bin Əli Səmərqəndi Nizami Aruzinin “Çahar Məqalə” əsərinin dörd əsas mövzusunə dair parçaların tərcüməsi hazırlanarkən əsərin həm farsca mətnindən, həm də ingiliscə və türkcə çevirilərindən yararlanmışdır. Tərcüməyə istinadlar Ağa Məhəmməd xan Qəzvinin hazırladığı farsca mətnə verilmişdir.

Birinci məqalə: *“Katiblik elə bir sənətdir ki, el arasında söhbət etmə, danışma, qarşısındakını müşahidə edərək ondan yararlanır. O (eyni zamanda) xitabət və bələğətin qarşılıqdır-ması da əhatə edir, tərifləmək, emosional danışmaq, metafora*

¹ Storey C. Persian literature: a bio-bibliographical survey. Volume 2. Part. 2, 1971, s. 265-266

² The Chahar Maqalat of Nidhami Arudi. Hertford: Printed by Stephen Austin and Son., 1899

³ كتاب چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی. تألف احمد بن عمر بن علی النظامی العروسی السمرقندی. ۱۳۳۱ یدیکتاب از روی نسخه مصححه آقای میرزه محمد خان قزوینی چاپ لیدن نقل شد. ضمیمه کاغذانه

⁴ Nizami Aruzi Semerkandi. Çəhər məqalə. Çev. Esin Eren Soyusal. İstanbul: Demavend, 2016, 112 s.

etməyi tələb edir, üzr və tənqid tərzini, sağlam hökmlərin öncəliklərini əsas götürür. Həmçinin, hər bir olayda ilk və düzgün bir şəkildə tərtibatını vacib qılar. Katib namuslu, dürüst, incəlikləri görən, cəmərd təbiətli, doğru görüşü olan, dərin fikirli olmalıdır. Ədəbdən ən böyük payı olmalı və bundan həzz almaldır. İnsan zümrələrini tanıyıb qiymətləndirməli, məntiqi təfəkkürə sahib olmalı, zaman əhlinin qiymətini bilməlidir. O bəzəkli dünya malı və bu kimi şeylərdən uzaq dayanmalı, qərəzli insanların tərif və ya tənqidi ona təsir etməməlidir. Sahibinin¹ heysiyyətini qorumaq, yazışmalarda bu cür mütənasib və aşağılanmış davranışlardan qaçınmalıdır. Katiblik və yazışmanı idarə etmə əsnasında hörmət sahibləri və vəzifəliyə intriqaya girməməli, Onun sahibi və ya şəxsən özü ilə düşmənlər olan kimsəyə belə öz qələmini mühafizə etməlidir.² Bu qayda sərhədi keçən həddi aşmış kimsələrə aid deyil. Ünvanlarda orta yolu gözləməlidir. Hər kəsin adını, soyunu, vətəninə, şəhərinə, ordusunu, xəzinəsini göstərəcək biçimdə yazmalı, Bu mövzuda simic davranan bəzi şeyləri gözardı edən təkəbbürlü davranmamalıdır. Bu vəziyyətdə bəzən son həddə gələ bilər.³ Bu baxımdan insanların ən üstünü və fəzilətli⁴ – Allahın səlat və salamı onun üzərinə olsun – buyurmuşdur: “təkəbbür təkəbbür göstərmək sədəqədir.” Əlbəttə, yazışma ortamında və məktublaşma içərisində (katiblər) sahiblərinə sayğıda qısır etməməlidirlər. Yazı yazma üslubu qısa və aydın olmalıdır. Katibin

¹ Burada “işlədiyi müəssisənin rəhbəri” nəzərdə tutulur.

² Burada “bitərəf qalmalıdır” anlamında işlədilmişdir.

³ Yəni həddini aşan olarsa katiblər yuxarıda deyilənləri etmək haqqına sahibdirlər

⁴ Hz. Məhəmməd s a v nəzərdə tutulur.

sözü hər bir elmdən faydalandıqca, hər ustaddan bir damla öyrəndikcə, hər alımın bir hekayəsini dinləmədikcə, hər ədibin maraqlı bir şeyindən yararlanmadıqca bir mərtəbəyə çatmaz. O zaman katib oxumalıdır: Allahın Kəlamlarını, Mustafa (s a v) hədislərini, sahəbələrin əsərlərini, ərəb ata sözlərini, əcəm deyimlərini, əski kitabları (incələyərək), Qabus¹, Hammadi, İmami², Qudəmə bin Cəfərin³ sözlərini, Bədi⁴, Hərir⁵ və Həmid⁶ məqamlarını, Bəlamı.⁷ Əhməd-Həsən⁸, Əbu Nəsr Kəndərinin⁹ yazılarını. Onların hər birinin tayı-bərabəri yoxdur. Bu kitablara sahib olan hər katib onları oxumalı və zehini aydınlatmalıdır." (s. 12-13)

Hekayə: Düşünməklə bağlı olan hər sənətin könlü rahat və aydın olan bir sahibi olmalıdır. Əgər əksi olarsa onun dü-

¹ "Qabusnamə" əsərinin müəllifi Keşkavus bin İsgəndər nəzərdə tutulur.

² Müəllifin dövründə yaşayan alimlərdəndir. Məhəmməd bin Malik bin Əbülfəzail əl-Həmmadi əl-Yəmənli bətinilərə həsr etdiyi "Kəşfül-əsrari-Bətiniiyə" adlı əsəri ilə tanınır. Keşf ul-əsrəri'l-Bətiniiyə. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 25, Ankara, 2022, s. 319-320

³ Məntiq və bələğət alimi, şer tənqidi yönündə də əsərlər yazan Əbülfərəc bin Qudəmə bin Ziyad əl-Katib ə-Bağdadi "Kitabul-xərac" adlı əsərlə məşhurlaşdı. Eb'ül-Kəsim Ca'fer b. Kudəmə. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 25, Ankara, 2002, s. 311-312

⁴ Sultan Səncər zamanında bacarıqlı bir katib.

⁵ Əbu Məhəmməd Qasım bin Əli bin Məhəmməd Məhəmməd əl-Hərir ədib, dilçilik üzrə İslam alimi və "Məqamət" adlı əsərin müəllifi. əl-Hərir. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 16, Ankara, 1997, s. 191-192

⁶ Əmər bin Məhmud əl-Bəlxi nəzərdə tutulur. XII yüzillikdə yaşamış şair "Məqaməti-Həmid" əsəri ilə tanınır. Makəməti-Həmid. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 27, Ankara, 2003, s. 417

⁷ Əbu Əli Bəlamı, Kiçik Bəlamı adı ilə də tanınan Səməni vəzirli Əbdülməlik bin Nuh ((954-961)) zamanında vəzirlik etmişdir və "Tərxibi-Bəlamı" adlı əsərin müəllifidir. Bəlamı. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 5, Ankara, 1992, s. 390

⁸ Müəllif bu şəxsi alimlərlə eyni sırada verdiyinə görə onu alim kimi hesab etmək olar. İlkən qaynaqlarda bu haqda bilgilərə rast gəlinmir.

⁹ Müəllif ola bilsin ki, görkəmli hənəfi alimi Əbu Nəsr Əhməd bin əl-Əbbas bin əl-Hüseyn əs-Səmərqəndini nəzərdə tutur.

şüncə oxları dərmədağın olar və (o oxlar) doğru hədəfə ulaşmaz. Çünki, könül hüzurundan başqa belə kəlmələri kimsə çəkməz. Deyirlər ki, Əbbas oğulları Xəlifələrinin katiblərindən biri olan – Allah ondan razı olsun – düşüncəsini toplayıb Misir valisinə məktub yazırdı. Düşüncə dənizində boğulmuş, Dəyərli inci və axan su kimi sözlə məşğul olmuşdu. Birdən cariyəsi içəri girib – "un qalmadı" – dedi. Katib elə həyəcanlı və pərişan oldu ki, sözü istifadə etməyi itirdi və "un qalmadı" deyə yazıb məktubu Xəlifəyə göndərdi. Yazdığı bu kəlməni fərq etmədi belə. Məktub Xəlifəyə çatınca o (onu) incələməyə başladı. Oradakı cümləni oxuyunca çaş-baş qaldı və anlaşılandır bilmədi. Birini göndərərək katibi çağırırdı və vəziyyətin niyə belə olduğunu ondan soruşdu. Katib utandı və həqiqətdə baş verənləri ona anladı. Xəlifə çox təəccüblənib dedi ki, "Bu məktubum ilkin, belə fəzilət və üstünlüyün sonudur. De ki, Allah birdir". Sizin kimi bələğət sahiblərinin ehtiyac üzündən sıxıntıya girməsi təəssüf doğurur." O (katib üçün) gərəkən ehtiyaclarının təminatını əmr etdi ki, bir daha o kəlmələri katib eşitməsin ki, yanlışlıq olmasın. (s.17-18)

İkinci məqalə: Şairlik bir sənətdir ki, şair o sənətlə bəş-lənmişdəki şübhələri qaydaya qoyub sonuc almaq üçün müqayisələri birləşdirər. Beləliklə də kiçiyi böyük kimi göstərər, böyüyü kiçik kimi göstərər. Yaxşını bəzəyərək çirkin kimi, çirkinini də gözəl kimi göstərər, şübhə ilə öfkəni təhrir edər. Bunun bir qanunauyğunluq olduğunu bil. Böyüklərin işləri atəmlərin nizamına səhəb olur. (s. 26)

Şair sağlam fitrətli, dərin düşüncəli, gözəl xarakterli, incə görüşlü, sağlam düşüncəli olmalı, müxtəlif elmlərdən xəbərdar olmalı, ənənəviyyəni yarı sıra yenilikçi olmalıdır. Çünki, şair hər elmdə şerdən, hər şerdə elmdən yararlanmalıdır. Şair söhbətlərdə gözəl danışmalı, dost məclislərində gülər üzli olmalıdır. On şəri zaman səhifələrinə yazılacaq qədər gözəl olmalı, azad insanlar bu şerləri oxumalı və həmin şerlər məcmuələrə daxil edilməlidir. Şəhərlərdə oxunan şerlər fəzilət və həzz verən şəkildədir.¹ Yazılan şer oxunmazsa onun varlığını nə mənası. Şer bu dərəcədə olarsa, yəni öz hökmdarlarından öncə ölərsə nə anlamı var?! Öz-özünə təsir etməyən şer başqasına necə təsir edir? Əgər şair gənclik illərində daha təcrübəli şairin şerindən iyirmi min beyt öyrənməsə, sonradan gələn əsərlərdən on min kəlimə ağılında tutmazsa bu dərəcəyə çatmaz. Hər zaman ustadların divanlarını oxumalı, orada (şairin fikri) necə sərt ifadə etmək üçün və ya incə ifadə etmək üçün sözlərdən istifadə etdiyini öyrənməlidir. Şerlərin tərzü və növləri onun yetənəyini göstərir. Şerin qüsuru və ya hünəri də onun kiçik səhifəsində görsənir.² Beləcə onun sözü irəliləmə göstərir, onun bacarığı yüksəlişə doğru irəliləyər. Hər kəsin meyli şer bacarığındırsa, şer elminə yönəlib əruz oxumalıdır. Əbülhasən Sərxəsiyül-Bəhrəminin³ risalələri toplanmalıdır. (Bu risalələrdən) əruzun və qafiyənin məqsədi, mənavi və maddi tənqid, əgərliq və tərcümələr haqqında məlumat almaqdır.

¹ Yəni sadəcə insanlara ləzzətli duyğular ötürə bilən şerlər şəhərlərdə məşhurdur.

² Yəni şerdəki gözəl olanı artırmaq, zəif olanı isə o şerdən çıxartmaq olmaz

³ Azərbaycan filosofu Əbülhasən Bəhrəmyar bin Mərzibən (993-1066) nəzərdə tutulur. İbn Sinaanın fəlsəfə dərsləri almış görkəmli filosofun "ət-Təhsil", "sz-Zinə fil-mantiq", "əs-Səadə" və s. əsərləri mövcuddur. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 2006, s. 76-77

Adlarını xatırladığımız digər ustadların adları kimi, ustadlıq adına yaraşır şəkildə olmalıdır və ustad biri kimi adı səhifələrdə xatırlansın deyər ustadların bildikləri elmlərdən xəbərdar olmalıdırlar. Heç şübhəsiz, adı qalıcı olacaqsə. Şair imkanı olandan (maddi) dəstək ala bilər. Belə bir şairin yetişməsi padşah qatında önəmlidir. Beləcə (o) onun (hökmdarın) xidmətində dayanıb, onun adı və tərifindən aşkar olar.¹ Əgər bu dərəcələrdən az gələrsə olmaz. Ona gülmüş xəncər (verilsə), o, şerlə iltifat göstərir. Çox arasırdım, bu aləmdə yaşlı şairdən daha pisini tapa bilmədim. Ona verilən hər bir gülmüş zay olar, anlamı qalınmaz. Əlli ildir bilmədiyi soysuzluqla, nə söyləsə dəyərsiz və anlamsızdır. Nə zaman biləcək ki? Əgər bacarığı doğru olan bir gənc olsaydı, hər nə qədər yaxşı olmasa da yaxşı olmasın ümid vardır.² (s. 27-28)

Üçüncü məqalə: Əbu Reyhan əl-Biruni "Kitabüt-təfhim fi-əvaili sinətit-təncim"³ adlı əsərinin ilk bölümündə belə yazır: "Bir adamın münəccim elminə yiyələnməsi üçün bu dörd özəllik şərtidir: həndəsə, hesab, astrologiya, astronomiya." Həndəsə fiqurların ölçüləri, bucaqları, xətlərin ölçüləri və miqdarlarının bir-birinə olan mütənəsbibliyi və vəziyyətini öyrənmənin bilim sahəsidir. Bərabər mütənəsbibliq vəziyyət və şəkil-

¹ Yəni, padşahı tərifləmək lazım gələndə tərifləyər.

² Əslində Nizami Aruzi Samərqəndi yaşlı olub da bacarığı olmayan və özüni inkişaf etməyə şairləri nəzərdə tutur. Ona görə də o, ümid edir ki, bacarığı olmayan gəncin özüni inkişaf etdirmək üçün zamanı vardır.

³ Texniki və təbiət elmlərini üzrə Türk-İslam dünyasında önə çıxan ən böyük alimlərdən biri. "Kitabüt-təfhim fi-əvaili sinətit-təncim" adlı əsərinin h. 420-ci (m. 1029) ildə tamamlandıdır. Əsər astronomiya əsaslı yazılıs da burada coğrafiya, hesab, geologiya haqqında məlumatlar da yer alır.

ləri də əhatə edir. Bu qaydalar Evkilidın kitabında da yer almıyır. Hesab sayların növləri və hər bir növün özəllikləri, sayların bir-birinə mütənəsbliyi, onların bir-birindən törəməsi, bir-birinə bölünməsi, vurulması, bir-birindən çıxılması, cəbr və digər problemləri tanıdan bir sənətdir. Daha ətraflı Əbu Mənsur Bağdadının kitabında¹ və Əbu Səid əs-Siczinin "Sad Bab"² əsərində vardır. Astrologiya göy cisimlərin şəkilləri və onların bir-birinə mütənəsbliyi, miqdarları və onlar arşındakı ölçülər, ulduz və göylərdə olan planetlərin hərəkəti, kürələr və onların hərəkətlərini tənzimləyən qaydaları öyrənən elmdir. Bu elmin əsas detalları ulduz hesabı və təqvim elmləridir. Astrologiya təbiət elmini ayrıntılı şəkildə öyrənir və əsasən dəlil tələb edir. Ulduzların şəkillərindən bir-birinə dərsə və müqayisəsi, aləmlərin dövrləri, mülləri, ölkə və şəhərləri, yerdəyişmələri, seçimləri və təsirləri üçün dəlilləri də öyrənir. Əbu Məşər əl-Bəlxı,³ Əbu Reyhan əl-Biruninin əsərləri əsas və əhatəlidir. Belə halda münəccimin özü təmiz, yaradılışı dürüst, ruhu saf bir adam olmalı, unutqanlıq, kəhanət və dəlilik bu sahənin əsas şərtlərindəndir. Hökmləri söyləyəcək münəccimin fikirlərində qeybdən gələn bilgilərin də payı olmalıdır. Onlar

¹ 1037/38-cü ildə Bağdadda vəfat edən Şəfi fiqh alimi və riyaziyyatçı. Riyaziyyata dair əsəri "Əl-fəq bəyəl-fıraq" adlanır. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 1. Ankara, 1988, s. 245-247

² Əbu Səid əs-Siczi görkəmli astronom və riyaziyyatçı idi. Çox glüman ki, Nizami Aruzi "Risala fiş-şəkli qatı" əsərini nəzərdə tutmuşdur. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 37. İstanbul, 2009, s. 145-146

³ Əbu Məşər Cəfər bin Məhəmməd bin Ömər əl-Bəlxı (787-886) görkəmli astroloq idi. 10-dan çox astronomiya və astrologiyaya dair əsərləri vardır və onların içərisində ən məşhuru "Kitabül-müdxalül-kəbir" əsəridir. Avropada daha çox Albamasar kimi tanınır. The Great Introduction to Astrology by Abū Ma šar. In two vols. Edited and translated by Kujiji Yamamoto, Charles Burnett. Leiden, 2019, s. 1-5

hər daim araşdırma aparmalı və fikirləri daim təzə qalmalıdır. (s. 49)

Hekayə: Deyirlər ki, Yəminü-dövlə Sultan Mahmud bin Nəsrəddin Qəznə¹ şəhərində dörd qapılı, minlərcə ağacı olan böyük bir köşkdə yaşayırdı. (O) Əbu Reyhana yönəldi və dedi: "Mən bu dörd qapının hansından çıxacağam? Qərar ver və seçimi (bu) kağızın üzərinə yaz, Mənim döşəyimim altına deyil." Bu hər dörd qapı keçid oldu. Əbu Reyhan üstürləb² istədi. (onu) qaldırdı, üfüq cizgisini ayarladı. Bir az düşündü, bir kağıza nə isə yazıb döşəyin altına qoydu. Mahmud dedi ki: "Qərar verdinmi?" Dedi: "Verdim." Mahmud (yeri) qazmaqlarını buyurdu, kəsə və kürək gətirdilər, doğu tərəfdən beşinci bir qapı qazdılar. O (oradan) çölə çıxdı, kağızı gətirməklərini əmr etdi. Əbu Reyhan bu kağızın üzərinə "bu dörd qapıdan kimsə çıxmaz, doğu tərəfdəki divardan qapı qazsunlar, oradan çıxsın." Yazmışdı. Mahmud bunu oxuyunca qəzəbləndi və onu saraya qaytarmalarını əmr etdi. Elə də etdilər. Ancaq tavanın ortasına tuzaq qurulmuşdu. Əbu Reyhan o tuzağa gəldi və onu pozdu, yavaşca yerə oturdu və eləcə yerdə qaldı. Mahmud dedi: "Onu gətirin!" Gətirdilər. Mahmud dedi: "Ya Əbu Reyhan bu durumdan xəbərin olmasın?" Dedi: "Ey padşah anlamışdım." Dedi: "Dəlil söylə!" Köləni çağırdı, Kölədən təqvim istədi, öz hesabını təqvimin arasından çıxartdı. O günün hökmlərində yazılmışdı ki,

¹ Əsərin farsca mətnində "Qəzin" ("قزین") kimi yazılmışdır. Heç şübhəsiz ki, bura Qəzvin şəhəri ola bilməzdi. Ona görə də biz əsas mətnə Qəznəvilərin paytaxt şəhəri olan Qəznə şəhərini əlavə etməyi məsləhət bildik.

² Yunan dilindən alınma sözlür. Astronomik göy cisimlərinin mövqeyini müəyyən etmək, gündüz və gecə saatlarını müəyyən etmək, şəhərlərin en və uzunluğuna görə qibləni müəyyən etmək, astronomiyaya dair cədvəllərin tərtibini gerçəkləşdirmək üçün istifadə olunan alət. TDV İslam Ansiklopedisi, c. 42, Ankara, 2012, s. 195-198

"məni yüksək bir yerdən atacaqlar, lakin rahatca yerə enib, sonra qalxacam." Bu söz də yetərli olmadı və onun qalaya aparılıb həbs olunmasını əmr etdi. Onu Qəznə şəhərinin qalasına apardılar və orada altı ay həbsdə qaldı. (s. 51-52)

Dördüncü məqalə: Tibb bir sənətdir ki, o sənətlə insan bədəninin səhhətinə baxarlar. İtincə geri gətirirlər. Onlar bunu uzun saçla, gülərizlə və xoş qoxu ilə edirlər. Eyni zamanda həkimin yaradılışı incə, özü bilgə, təxmin etmə qabiliyyəti güclü olmalıdır. Təxmin etmə bacarığı onun xarakterinə keçməli, Onun əsas özəlliklərindən biri də doğru düşünmə, məlumdan məchulə düzgün keçid edə bilməkdir. İnsan yaradılışının üstünlüyünü tanımayan heç bir təbib üstün deyildir. Məntiqi tanımayan həkim bilgə olmaz, kimsə ona kömək etmədikcə, ilahi təqdir ilə təxmin edə bilməz. Təqdiri və təxmini yaxşı olmayan həkim xəstəliyə yetişməz.¹ Problem nəbzə axtarılmalı, çünki damarların daralıb və ya genişlənməsindədir. Bu iki proses arasına düşsən səssizlik həkimlər arasında müxaliflik yaratmışdır. Həkimlərin bir qrupu damar daralmasının hisslərlə bağlantısını iddia etdiyi halda, digər qrup həkimlər əksini deyər. Son zamanların ən fəzilətli Həccətül-Haqq əl-Hüseyn bin Abdulla İbni-Sina öz "Qanun"unda² deyir ki, daralma hərəkəti incə bir dəri ilə çətinliklə anlaşıla bilər. Bununla belə nəbz iki qrupa ayrılır, hər qrupun özü də ayrılıqda üç qrupa ayrılır. Onların ikisi tərəf biri də ölçüdə olmasdır. İlahi yardımın doğru görmədiyin zaman səni fikirlərinin etibarlı olmas. Sidik təhlilində də eyni şəkildə onun rənglərinə və qalıntılarna baxarlar. Hər bir rəngə

uyğun diaqnoz qoymaq və sübut toplamaq kiçik bir iş deyildir. Bütün bu təhlillər ilahi təqdirinə və pədxahlıq hidayətinə möhtacdır. Demək ki, onları sezməklə öyrənməyimiz lazımdır. Həkim məntiqi bilmədikcə cinsə və növü¹ müəyyən edə bilməz. Ələməli görməyincə səbəbi olan şeyi müəyyən edə bilməzsən, səbəbi bilməyincə xəstəliyə diaqnoz qoya bilməzsən, diaqnoz qoyarsan müalicə edə bilməzsən. Bizim söylədiyimiz daha aydın anlaşılsın deyə örnək verək. Xəstəlik cinsdir, baş ağrısı, qızdırma, grip, meningit, sarılıq, bunların hər biri ayrı özəlliklərlə bir-birindən ayrılır. Onların da hər biri ayrılıqda cinsdir. Örnək verərsək qızdırma. Bir gün güclü, bir gün xəfif qızdırma, sadəcə bir günlük qızdırma, yanaqlar arasında qızdırma, dörd gündə bir təkrarlanan qızdırma, bunların hər biri fərqli özəlliklərə görə bir-birindən ayrılır. Bir həkim əgər xəstəliyin diaqnozunda aciz qalarsa Əziz və Cəlil olan Allaha dönər və ondan yardım istər. Əgər dərmanda aciz qalarsa yenə Allaha dönər və ondan yardım istər. (s. 60-61)

Hekayə: Sultan Məlikşah dönəmi və (Sultan) Səncərin² hakimiyyətinin ilk illərində Herat şəhərində bir filosof vardı, ona Ədib İsmayıl deyirdilər. Çox böyük fəzilət sahibi, kamil bir adam idi. Amma onun ehtiyacları və maaşı bir həkimin gəliri qədər idi. O nadir xəstəlikləri müalicə edirdi. (O ədib) qəssablar bazarından keçəndə bir qəssabın qoyunun dərisini soyarkən əlini qoyunun mədəsinə soxub, isti-isti quyuq yağından yediyini

¹ Yəni "diaqnoz qoya bilməz"

² İbn Sina'nın məşhur "Əl-qanun fit-tibb" əsərini nəzərdə tutur. Əsər beş cilddən ibarətdir. Dünyada tibbə dair ilk iri həcmli və ümumiləşdirilmiş əsər hesab olunur.

¹ "Xəstəliyin növünü və ağırlıq dərəcəsinə" nəzərdə tutur

² Məlikşah bin Alparslan (1072-1092) Böyük Səlcuqlu Sultanı, Sultan bin Məlikşah (1096-1157) Şərqi və ya Xorasan Səlcuqluları Sultanı idi. Nəcəf Ə. Səlcuqlu, s. 721. Ehtimal ki, müəllif XI yüzilliyin II yarısını nəzərdə tutur.

görür. Xacə İsmayıl bu durumu gördüncə onun qarşısındakı baqqala dedi: "Əgər bu qəssab ölərsə onu basdırmadan öncə mənə xəbər verin." Baqqal – "olar" dedi. Bu olaydan beş-altı ay keçdi və bir sabah vaxtı xəbər gəldi ki, filan qəssab hər hansı bir xəstəlik və səbəb olmadan birdən-birə öldü. Bu baqqal hüsrə getdi və paltarlarını cıran adamlar gördü. İnsanlar "o gənc idi və uşaqları var idi" deyər ağlaşdılar. Sonra həmin baqqal Xacə İsmayılın sözüünü xatırladı, qaçaraq ona xəbər verdi. Xacə İsmayıl "gec öldü" dedi, əsasını alıb, hüsrə olan evə getdi. Ölünün üzündən örtünü qaldırdı, onun nəbzini tutdu və birinə bu əsarı onun ayağının altına vurmasını istədi. Bir saat sonra "yetərli-dir!" deyər bağırdı. Ardında müalicə başladı və üçüncü gün ölü dirildi. Hər nə qədər əl-ayağı işləməsə də o illərcə yaşadı. O böyük Ədib onun infarkt olacağını öngörmüşdü. (s. 74)

10.

ƏBU BƏKİR MƏHƏMMƏD BİN CƏFƏR ƏN-NƏRŞAXİNİN "TARİXİ-BUXARA" ƏSƏRİ

Müəllifin həyatı və əsəri haqqında

Əbu Bəkir Məhəmməd bin Cəfər bin Zəkəriyyə bin əl-Xəttab ən-Nərxaxinin həyatı haqqında bilgiler yox deyiləcək səviyyədədir. Ç. Stori onun h. 286-cı (m. 899) ildə anadan olduğunu h. 348-ci (m. 959) ildə öldüyünü yazır.¹ Əsəri Türkiyə Türkcəsinə çevirən Erkan Göksu isə həmin kitabın "Giriş" hissəsində Əs-Səmaninin "Əl-Ənsab" adlı əsərinə istinadən bu fikri təsdiqləyir. Bununla belə əsrin müəllifi kimi Əbu Bəkr Mənsur əl-Barsahi də göstərilə bilər və öz təsdiqini tapmamışdır. Ehtimal etmək olar ki, həmin müəllifin eyni adlı əsəri dövrümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır.² Yazmış olduğu "Tarixi-Buxara" əsərindən Buxara şəhərində anadan olduğunu təxmin etmək olar. H. 332-ci (m. 943-944) ildə yazılan və Səmani hakimi I Nuha təqdim olunan əsər eyni zamanda "Əxbari-Buxara" və ya "Tarixi-Nərxaxi" kimi də tanınır, H. 522-ci (m. 1128) ildə Əhməd bin Məhəmməd əl-Qubəvi tərəfindən ərəbcədən farscaya çevrilən əsərin bəzi hissələri gərəksiz hesab edilərək kəsilmiş, onların yerinə dövrümüzdə qədər gəlib çatmayan iki əsərdən - Əbdürrəhman bin Məhəmməd ən-Nişapurinin "Xəzaiül-ülum" və Məhəmməd bin Təlut əl-Həmədaninin "Faslül-xitab" əsərlərindən

¹ Storey C. A. Persian literature: a bio-bibliographical survey. Volume I. Part 1. Sec. II: History, s. 369-370

² Ebü Bəkr Muhammed b. Ca'fer en-Nərxahi. Tārīhi Buhārā. Farscadan tərcümə və notlar Erkan Göksu. Ankara, 2013, s. XIII

bəzi parçalar əlavə edilmişdir. Daha sonralar əsərin üzü köçürülərək buraya Xarəzmşahlı dövləti və Çingiz xan haqqında məlumatlar da əlavə olunmuşdur. Əsər ərəbcə yazılmağına baxmayaraq farsca nüsxəsi daha mükəmməldir.¹

Həm İslam öncəsi, həm də erkən İslam dövrlərinə dair Buxara şəhərinin tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti haqqında dəqiq məlumatların yer aldığı "Tarixi-Buxara" əsərində digər qaynaqlarda olmayan bir çox bilgiler öz unikalığı ilə seçilir. Dünyanın çeşidli kitabxanalarında otuz doqquz əlyazma nüsxəsi olan əsərin mətni tam formada Çarlz Şefer tərəfindən ilk dəfə Parisdə 1892, 1972-ci illərdə, Frankfurtada 1993-cü ildə yayımlanmışdır. O, əsərə Samanilər tarixi ilə bağlı bəzi bölümlər də əlavə etmişdir.² Əsər Müdərrişi Razəvi tərəfindən 1972 və 1984-cü illərdə Tehranda təshih edilərək çap olundu.³ "Tarixi-Buxara" əsərini V. Bartold nəzarətində N. Lukoşin, ardından Ş. Kəmaləddin rus dilində⁴, Riçard Fray ingilis dilində⁵, Nurəddin Koçak, daha sonra Erkan Göksu Türkiyə türkcəsinə⁶ tərcümə etmişdir.

Müqəddimə və otuz yeddi başlıqdan ibarət olan "Tarixi-Buxara" əsərində Buxaranın fəqihləri, oranı idarə edən qadın, Buxaranın görməli yerləri, Buxarada toxuculuq, Buxara bazarı, Buxara adının mənşəyi, Buxaranın binaları, Buxaranı əhatə

edən su kanalları, Buxara darvazaları, ərəblərin Buxaranı işğal etməsi, Samanilər tarixi və digər mövzular əks olunur.

"Tarixi-Buxara" əsərindən bəzi parçaların tərcüməsi

Əsərdən çeviri üçün parçalar seçərkən onun müxtəlif çaplarını gözdən keçirdik və farsca əsil mətni ilə bərabər ingiliscə olan çapının daha yaxşı ola biləcəyini düşündük. Ona görə də buradakı çevirilərə istinadlar Riçard Fray nəşrinə edilmişdir.

Buxarada istehkamlarla şəhər arasında, əzəmətli məscidin yaxınlığında xalçalar və qapı asmaları¹ toxunan emalatxana var idi. Buxarada xəlifənin istifadəsi üçün Yəzdi paltarları, yastıqlar, namaz xalçaları və fındıq rəngli paltarlar toxunardı ki bunların vergisini bir qapı asacağı üçün xərcləmək olar. Bağdad-dan hər il xüsusi bir vergi yığan gəlirdi və Buxaranın vergisi nə idisə, o, toxuculuq məhsulları ilə həmin məbləği götürürdü. Elə bir dövr gəldi ki, bu emalatxana tərk edildi və bu ticarətə məşğul olanlar dağıldılar. Buxara şəhərində bu işin mütəxəssisi olan sənətkarlar var idi. Tacirlər müxtəlif yerlərdən gələrək, Suriyaya, Misirə və Rum (Bizans İmperiyası) şəhərlərinə Zandaniji parçasını gətirir, buradan da yuxarıda dediyimiz toxumalardan aparırdılar. Təəccüblü idi ki, bu sənətin bəzi adamları Xurisirə² şəhərinə gedib bu sənətin alətlərini düzəldib və o materialı toxusa da yenə də zəriflik və keyfiyyət baxımından Buxaranın toxuma məhsulları ilə müqayisə oluna bilməz. Qırmızı, ağ və yaşıl rənglərdə toxunmuş bu parçalardan paltar geyinməyənlər padşah, əmir, rəis və məmur yox idi. (s. 20)

¹ İran'da tarixi kəşfiyyatları və tarixi yazımları. İstanbul, 2021, s. 36

² TDV İslam Ansiklopedisi'nin c. 32. İstanbul, 2006, s. 562-563

³ تاریخ بخارا. تصفیح و تفسیح از محمد بن جعفر الترمذی. تلخیص محمد بن زقر بن عمر. تصحیح و تفسیح از رشید رضا. تهران: ۱۳۶۶

⁴ Абу Бакр Мухаммад ибн Джа'фар ан-Наршахи. Та'рих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания III. С. Камолитдинова. Ташкент, 2011

⁵ Narshakhi, The History of Bukhara. Translated from Persian Richard N. Frye. Cambridge-Massachusetts. The Mediaeval Academy Of America, 1954, 178 p.

⁶ Tarih-i Buhâra. Farscedan tercüme ve notlar Erkan Göksu. Ankara, 2013

¹ Pərdə, və ya iki otaq arasında qapı olmadıqda qapını əvəz edən toxuma

² Türkdüstanda şəhər

Buxarada Max [gününün] bazarı adlı bir bazar var idi. İldə iki dəfə bir gün burada yarmarka olurdu və hər dəfə bu yarmarkada biütlər satılırdı. Hər gün 50.000-dən çox dirhəm (biüt-lərə) dəyişdirilirdi. Məhəmməd ibn Cəfər öz kitabında bu yarmarkanın onun dövründə mövcud olduğunu qeyd etmiş və buna icazə verilməsinə çox təəccüblənmişdi. Bunun səbəbini Buxara böyüklərindən və şeyxlərindən soruşanda onlar deyirdilər ki, qədim zamanlarda Buxara sakinləri bütpərəst olublar. Onlara bu yarmarkaya icazə verildi və o vaxtdan bəri orada biütlər satılırlar. Bu adət günü qədər olduğu kimi saxlanılır. Əbülhəsən Nişi "Elmlər xəzinəsi" kitabında deyir ki, qədim zamanlarda Buxarada Max adlanan bir şah olub. Dülğərlərə və rəssamlara hər il biütlər hazırlamağı əmr etdi. Müəyyən bir gün onlar bazara çıxıb biütləri satdılar və insanlar onları aldılar. biütləri itəndə, qırılanda və ya köhnə olanda, yarmarka günü gələndə xalq başqasını alırdı. Sonra köhnəni atdılar. Bu gün Maxın əzəmətli məscidi var və ora çayın sahilində bir meşəlikdir. Bir zamanlar ağaclar çox idi və yarmarka həmin ağacların kölgəsində keçirilirdi. O padşah bu yarmarkaya gələrdi və xalqı biüt almağa təşviq etmək üçün indiki Max məscidi olan yerdə taxtda oturardı. Hər kəs özünə biüt alıb evə gətirirdi. Sonralar bu yer od məbədinə çevrildi. Yarmarka günü camaat toplaşanda hamı od məbədinə girib oda sitayiş edirdi. Od məbədi İslam dövrünə qədər mövcud idi ki, müsəlmanlar hakimiyyəti ələ keçirib orada məscid tikdirdilər. Bu gün bura Buxaranın hörmətli məscidlərindən biridir. (s. 20-21)

QAYNAQ VƏ ƏDƏBİYYAT

Əlyazmalar

Həmdullah Mustoufi Qəzvini. Tarixi-qozide. Əlyazma. AMEA-Əİ. M-269, s. 1a-303b

İmadəddin Məhəmməd İsfahani. Nüsrət əl-fetrə və üsrət əl-fetrə, Paris mil.kit. suppl.

Mahmud Kəşgarlı. Dīvānu Lugātī't-Türk. İnceleme-tıpkıbasım. İnceleme Mustafa S. Kaçalın. Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emirî Arabî, No. 4189.

Azərbaycan türkcəsində

Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Miniatiürlərlə bərabər yeni nəşr. Bakı, 2022

Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən və qeydlərin müəllifi Rəsul Rza. Bakı, 2004

Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Farscadan tərcümə və qeydlərin müəllifi Xəlil Rza Ulutürk. Bakı, 2004

Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan şiri Nizami. Bakı, 2011

Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun. Bakı, 2004

Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Tərcümə edən Abdulla Şaiq. Bakı, 2004

Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı, 2004

Süleyman Ə. Tariximiz: açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012
Quliyev B. XIII – XV əsrlər Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixi, Bakı, 2022

Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi., Mxitar Qoş. Alban Salnaməsi. Tərcümə edən, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Ziya Bünyadov. Bakı, 2006

Zeynalabidin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e Tarix-e Qozide / Giriş, tərcümə və şərhlər: M. D. Kazimov, V.Z. Piriye. Bakı 1966

- Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016
- Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı, 1965.
- Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVII əsrlər). Bakı, 1977
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. İkinci nəşrin tərtibçisi və redaktoru Prof. Dr. Süleyman Əliyərli. Bakı, 2007
- İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarix-i əlamara-yi Abbasi. (Abbasin dünyanı bəzəyən tarixi). I cild, Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı, Bakı, 2009.
- İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmaraye-Abbasi) I cild. Fars dilindən tərcümə Şahin Fərzəliyev. Bakı, 2010
- İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmaraye-Abbasi) II cild. Fars dilindən tərcümə Şahin Fərzəliyev. Bakı, 2014
- Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı, Kastamonu, 2017
- Bayramlı Z. "Silsilə-tün-nəsəbi Səfəviyyə" əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, 2019
- Kitabi Dədə Qorqud Ensiklopediyası I-II cildlər. Cild I. Bakı, 2000
- Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi., Mxitar Qoş. Alban Salməsi. Tərcümə edən, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Ziya Bünyadov. Bakı, 2006
- Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı, Kastamonu, 2017
- Əliyərli S. Tariximiz: açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. İkinci nəşrin tərtibçisi və redaktoru Prof. Dr. Süleyman Əliyərli. Bakı, 2007

- Zeynalabidin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e Tarix-e Qozide / Giriş, tərcümə və şərhlər: M. D. Kazımov, V.Z. Piriye. Bakı, 1966
- Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992
- Rəcəb Ə., Məmmədov Y. Orxan-Yenisey abidələri. Bakı, 1993
- Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar V.Piriyevidir, Bakı, 1996
- Əbu Əli Həsən bin Əli Xacə Nizamülümülk. Siyasətnamə. Farscadan tərcümə R. Sultanov. Bakı, 1989
- Nəcəf Ə. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər). Bakı, 2010
- Türkiyə türkcəsində*
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1-46 ciltler. Ankara, 1988-2016
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Rävendi. Râhat-üs-Sudür və Âyet-üs-Sürür I-II ciltler. Çev. Ahmed ATEŞ. Ankara, 2020
- Devletşah. Devletşah tezkiresi. I-IV ciltler / Çeviren: N. Lugal. İstanbul, 1977
- Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Beyrûni. Kitâbü's-saydana fi't-tibb. Çev. Esin Kâhya. Ankara, 2019
- Ebu Bekr-i Tihranî. Kitab-ı Diyarbekriyye. Çevr. Prof. Dr. Mürsel Öztürk. Ankara, 2014
- Devletşah. Devletşah tezkiresi. I-IV ciltler. Çeviren: Necati Lugal. İstanbul, 1977
- Köymen M. A. Selcuqlu devri türk tarihi. Ankara, 1993
- Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili. Hazr. Zeki Velidi Toğan. İstanbul, 1982
- Mahmud Kâşgarlı. Dîvânu Lügati't-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin Çev. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu Ankara, 2020
- Güngör E. Tarihte türklər. İstanbul, 1990
- Ebu Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî. Maziden kalanlar (el-âsârü'l-bâkiye). Arapça aslından çeviren D. Ahsen Batur. İstanbul, 2022

- Ebü Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî. Tahkîku Mâ Lî'l-Hind. Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan. Haz. Kıvameddin Burslan, Ali İhsan Yitik. Ankara, 2018
- A. Zeki Velidi Togan. Umumi Türk Tarihine Giriş. En eski devirlerden 16. asra kadar. İstanbul, 2019
- Ahmed b. Mahmud. Selçuknâme. Hazr. Prof. Dr. Erdoğan Merçil. İstanbul, 2011
- İran'da tarih kaynakları vâ tarih yazımı. Editörler Serhan Afacan, Şefaattin Deniz, Abdulkadir Macit. İstanbul, 2021
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhâkî, Tarih-i Beyhâkî. Çev. Necatî Lügal, Hicabi Kırılangoç. Ankara, 2019
- Abdullah Nidai-yî Kaşgari ve Hakîyye Risalesi İnceleme - Metin - Çeviri. Hazırlayan Güller Nuhoglu. İstanbul, 2004
- Şemseddin Sami. Kamus-ı Türkî. Haz. Paşa Yavuzarslan. Ankara, 2019
- Nuhoglu G. Beyhaki tarihine göre Gaznelilerde devlet teşkilatı ve kültür, İstanbul, 1995
- Barkan Ö. L. XV ve XVI'ncı asırlarda (15. Ve 16.) Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Birinci Cilt: Kanunlar. İstanbul, 1943, s. 132
- Nizâmü'l-Mülk. Siyâset-Nâme. Haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara, 2018
- Zahirü'd-dîn Nişâbüri. Selçuknâme. Hazırlayan Ayşe Gül Fidan. İstanbul, 2018
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Câmî'ü't-tevârih: zîkr-i târih-i Âl-i Selçûk. Tercüme ve notlar Erkan Göksoy, H. Hüseyin Güneş. İstanbul, 2014
- Irak ve Horasan Selçukluları tarihi. M. Th. Houtsma tarafından 1889-'da Leiden'de neşredilen metinden Türkçe'ye çeviren Kıvameddin Burslan. Ankara, 1999
- Nizâmî Aruzî Semerkandî. Çehâr makâle. Çev. Esin Eren Soysal. İstanbul, 2016

İbn Bibi El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri er-Rugadi. el-Evamirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umüril-Alâ'iyye Selçuknâme. Çev. Mürsâl Öztürk. Ankara, 2020

Ebü Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi. Târîh-i Buhârâ. Farscadan tercüme ve notlar Erkan Göksoy. Ankara, 2013

Avropa dillerinde

The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri: A Critical Edition Making Use of the Unique Manuscript in the Library of the Royal Asiatic Society, A. H. Morton, ed., Cambridge, 2004

Markwart J. Über das Volkstum der Komanen. Volume 13, Issue 1 of Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse. Drugulin, 1914

Kitab Zainu'l-Akhbar composed by Abu Sa'id Abdu-l-Hayy b. ad-Dahhak b. Mahmud Gardizi. About 440 A. H. Edited by Muhammad Nazim. Berlin, 1928

The Tarikh-i Baihaki containing the life of Masond, son of Sulfan Mahmud of Ghazna. Edited by W. N. Morley. Bibliotheca indica, Captain W. Nassau, Fasciculu, 1862

Browne E. G. A literary history of Persia, 4-vols. vol. 2. The Tartar domination. Cambridge, 1928

Morton, A. H., The Saljuqnama of Zahir al-Din Nishapuri, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, 2004

The Book of Government or Rules for Kings. The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk. Translated from the Persian by Hubert Darke. London, 2006

The Poetry of Nizami Ganjavi Knowledge, Love, and Rhetoric, Palgrave Macmillan, Editors Kamran Talattof, Jerome W. Clinton 2000

Storey C. A. Persian literature: a bio-bibliographical survey. Volume 2. Part 2. E. Medicine. London, 1971

Storey C. A. Persian literature: a bio-bibliographical survey. Volume 1. Part 1. Sec. II: History, Fasc. 2. C-L. Special Histories of Persia, Central Asia and the remaining parts of the world except India. London, 1936

The Chahar Maqala of Nidhami Arudi Samarqandi. Translated into English Edward G. Brown Hertford, 1899

Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides par M. Th. Houtsma. Vol II, L'Histoire, Des Seldjoucides D'Iraq par Al-Bondari. Leiden, 1889

Narshakhi, The History of Bukhara. Translated from Persian Richard N. Frye. Cambridge-Massachusetts, 1954

Ахмед ибн Аёсам ал-Куфи. Книга Завосванный. Перевод с арабского языка З. М. Бунятова. Баку, 1981

Книга путей и стран. Автор: Ибн Хордадбех. Перевод с арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Наида Велихановой. Редактор: З. М. Бунятов.. Баку, 1986

Абу Са'ид Гардизи. Зайн ал-Ахбар. Пер. А. Арндса. Ташкент : Фан, 1991

Бартольд В. В. Сочинения. В 9-х т. Т1. Москва, 1963

Бартольд В. В. Сочинения. В 9-х т. Т5. Москва, 1968

Бартольд В. В. Сочинения. В 9-х т. Т8. Москва, 1973

Ахмед ибн Аёсам ал-Куфи. Книга Завосванный. Перевод с арабского языка З. М. Бунятова. Баку: Элм, 1981, 84 с.

Босворт К.З. Мусульманские династии. Пер.с. англ. П.А. Грязневича. Москва, 1971

Арабские сказания о проаненым Романа Диогена Алп Арсланком (I); (II) ; (III) // Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического общества. Там первый. 1886. Спб. Типография Императорской Академий Наук 1887

Абу-л-Фазл Байхаки. История Масида (1030-1041) Перевод с перс. Вступление и комментарии А.К. Арндса. Москва, 1969

Абу-л-Фазл Байхаки. История Масуда (1030-1041). Перевод с перс.. введение, комментарии и приложения А. К. Арндса. Ташкент, 1962

Абу Бакр Мухаммад ибн Джа'фар ан-Наршахи. Та'рих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш. С. Камолитдина. Ташкент, 2011

Sarq dillarında

ابن الأثر الجزري الملقب بعز الدين الكامل في التاريخ. ج. 1. راجعه و صححه: محمد يوهف الرقاي. بيروت، 1424

احمد بن عمر بن علي النظامي العروضي السمرقندي. اينكتاب ازروي نسخه مصححه آقای ميرزه محمد خان قزوینی چاپ ليدن نقل شد. ضميمی كاهنامه 1331

تاریخ بخارا. تالیف ابو محمد بن جعفر النرخسی. تلخیص محمد بن زفر بن عمر. تصدیح و تحشیه مدرس رضوی. تهران: 1344

تاریخ بیهقی تالیف ابو الحسن بن زید بیهقی. معرف با بن فندق. با تصحیح تعلیقات احمد بهمینار استاد دانشگاه تهران، 1317

تاریخ بیهقی تالیف خواجه ابوفضل مهد بن حدین بیهقی دبیر. تصحیح دکتر علی اکبر فیاض. تهران، 1345

تاریخی گردیزی. تالیف: أبو سعید عبدالحی بن ضحاک، بن محمد گردیزی. تصدیح و تحشیه و تعلیق. عبدالحی حبیبی. تهران، 1343

درویش توکلی بن اسمعیل بزاز (ابن بزاز ردیعی). صفوة الصفا، غلامرضا طباطبائی مجد، تبریز 1373

رشیدالدین فضل الله. جامع التواریخ. متن علی و التقدای بسعی و اهتمام: ع. ع. علی زاده مسکو، 1965

سلجوقنامه تالیف خواجه امام ظهیرالدین نشابوری، زیل سلجوقنامه ظهیرالدین نشابوری تالیف ابو حمد محمد بن ابراهیم. تهران، 1332

سلجوقنامه تالیف خواجه امام ظهیرالدین نشابوری؛ زیل سلجوقنامه تالیف ابو حمد محمد بن ابراهیم. تهران، 1332

عبدالله من فضل الله و صاف. تاریخ و صاف. با اهتمام: محمد مهدی اصفهانی. تهران 1346

علاء الدین عطا ملک جوینی. تاریخ جاهانگشای. در یک مجلد. تصدیح: محمد قزوینی. تهران، 1391

کتاب چهار مقاله نظامی عروضي سمرقندي. تالیف احمد بن عمر بن علی النظامی العروضي السمرقندي. اینکتاب ازروي نسخه مصححه آقای ميرزه محمد خان قزوینی

چاپ ليدن نقل شد. تهران، 1331

مجمل التواریخ و التخصص. تصحیح: ملک الشعرای بهار. بهمت: محمد مضانی. تهران، 1318

Bayramlı Z.H., Quliyev B.N.

Azərbaycan tarixinin farsdilli qaynaqları

I cild

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova

Yığılmağa verilmişdir: 25.02.2023

Çapa imzalanmışdır: 04.04.2023

Tiraj 200, ş.ç.v 17

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850-98-69

fuyuzat2020@gmail.com